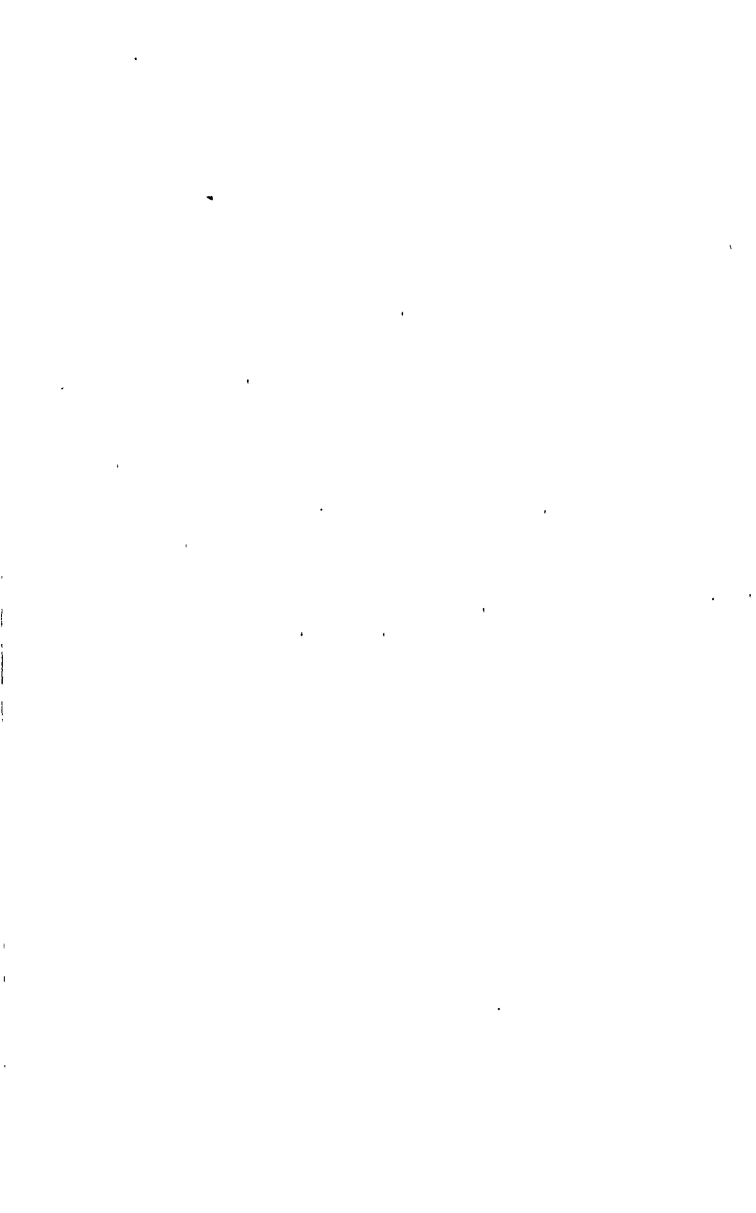

Генрик Сенкевич НОВЕЛИ

ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА

Книжка дев'янадцята

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРО»
КИЇВ — 1975

HENRYK SIENKIEWICZ

SZKICE WĘGLEM
JANKO MUZYKANT
Z PAMIĘTNIKA POZNAŃSKIEGO NAUCZYCIELA
BARTEK ZWYCIĘZCA
ZA CHLEBEM
LATÁRNIK
WSPOMNIENIE Z MARIPOZY
ORSO
SACHEM

Przełożył na język ukraiński
STEPAN KOWHANIUK

Генрик Сенкевич

НОВЕЛИ

Переклав з польської
СТЕПАН КОВГАНЮК

З М І С Т

Сенкевич-новеліст	
Вступна стаття	
Юлії Булаховської	5
ЕСКИЗИ ВУГЛЕМ	17
ЯНКО-МУЗИКАНТ	92
ІЗ СПОГАДІВ ПОЗНАНЬСЬКОГО ВЧИТЕЛЯ	100
БАРТЕК-ПЕРЕМОЖЕЦЬ	121
ПО ХЛІБ	183
ДОГЛЯДАЧ МАЯКА	256
СПОГАД ПРО МАРІПОЗУ	273
ОРСО	285
САХЕМ	308
ПРИМІТКИ	317

Перекладено за виданням:
Henryk Sienkiewicz. Nowele wybrane.
PIW, Warszawa, 1971

И (Пол)
С31

© Український переклад, видавництво «Дніпро», 1975.

С $\frac{70304-133}{M205(04)-75}$ БЗ-39-30-74

СЕНКЕВИЧ-НОВЕЛІСТ

Генрик Сенкевич — найпопулярніший з польських письменників другої половини ХІХ століття, ім'я якого добре відоме не тільки польському, а й зарубіжному читачеві, завдяки численним перекладам його художніх творів.

З іменем Сенкевича пов'язаний насамперед розвиток реалістичної польської прози. Широке читацьке визнання творчості Сенкевича сприяло посиленню інтересу до польської літератури взагалі, до виходу її на світову літературну арену. І ця зацікавленість прозою Сенкевича витримала іспит часу. Вона так само хвилює й захоплює читача сучасного.

Слід, однак, сказати, що Сенкевич не належить до числа послідовно демократичних письменників, у творчому доробку яких спостерігається ідейна монолітність і невпинна еволюція прогресивно-гуманістичних поглядів. Навпаки, йому притаманні різкі зміни ідейних симпатій, суспільної орієнтації, а також не однаковий рівень художньої майстерності.

Ці протиріччя в самій творчій постаті Сенкевича служили приводом до різних її оцінок з боку видатних літераторів і письменників, залежно від того, що саме акцентувалося ними в творах польського письменника — сильні чи слабкі їх сторони.

Згадаймо хоча б прихильні оцінки Л. Толстого психологічних малюнків у романі «Без догмату» і нищівну характеристику, дану А. Чеховим «Родині Поланецьких» як фальшивій буржуазній ідилії, захоплені від-

зиви відомого польського літературознавця Петра Хмельовського про історичну романістику Сенкевича і гостру критику Болеславом Прусом історичної концепції «Трилогії» (зокрема, спотвореного зображення її автором польсько-українських відносин у романі «Вогнем і мечем»).

А втім, безперечним є внесок Сенкевича в розвиток реалістичної польської белетристики як за своєю жанровою амплітудою, так і за своїми художніми якостями. Сенкевич — автор великих історичних романів: «Хрестоносці», «Quo vadis?», «Трилогія» («Вогнем і мечем», «Потоп», «Пан Володійовський»), романів на сучасну для нього тематику — «Без догмату», «Родина Поланецьких», численних нарисів і есе (історико-літературного характеру та з історії мистецтва), а головне — реалістичних повістей, оповідань і новел.

Для його художньої манери характерний нібито дуже простий, прозорий стиль викладу, легкий для читачького сприйняття,— насправді ж далекий від образного й словесного примітиву; він вражає яскравістю барв, органічним злиттям ліризму й іронії, гніву і скорботи.

Генрик Сенкевич народився 5 травня 1846 року на Підляшші в дрібнопоміщицькій родині, де культивувалися патріотичні традиції в соціально обмеженому, старошляхетському дусі і релігійні настрої. За бажання батьків вступив у 1866 році на медичний факультет Варшавського університету (так званої Головної школи), але вже наступного року перевівся на філологічний факультет. Після його закінчення обрав професію журналіста, якій пристрасно віддавався протягом усього свого життя, хоч основний його зміст становила літературна діяльність. Саме журналістські враження — численні закордонні поїздки, а також спілкування з польським населенням сприяли формуванню

демократичних рис світогляду Сенкевича, давали живий плідний матеріал для художніх узагальнень.

Творчий шлях письменника можна умовно поділити на три періоди. Перший з них — це 70-і — початок 80-х років, коли велику роль у творчому житті Сенкевича відігравали впливи демократично настроєного студентства і позитивістської теорії «праці біля основ», що виливалися у письменника в критику реакційного шляхетства і загарбницьких тенденцій великого капіталу. Другий період — з початку 80-х років до революції 1905 року — нерівний щодо ідейного спрямування творів, час написання історично правдивих романів («Потоп», «Хрестоносці») та роману «Вогнем і мечем» в дусі шляхетського самовихваляння і націоналістичного урапатріотизму. Третій період — аж до смерті Сенкевича в 1916 році — позначається різким спадом художньої майстерності і повним нерозумінням в ідейному плані соціально-революційних змін, що назрівали в світі (роман «Вир»).

Найкращі твори письменника малих форм належать до першого періоду його літературної діяльності (найбільш демократичного щодо ідейних поглядів і найбільш реалістичного щодо шукань художніх). У цей час Сенкевич виступає проти національного утиску, духовного убозтва буржуазного суспільства, продажності преси й чиновництва, а також і проти ліберального польського панства, яке, проголошуючи високі демократичні гасла, на ділі байдуже й безвідповідально ставилося до народних потреб, до життєвих інтересів і прагнень трудового люду.

Представників саме таких верств польського шляхетства викриває письменник в оповіданні «Янко-музикант» (1879), де обдаровану дитину — сина наймички — за панським наказом засікають різками до смерті за те тільки, що хлопчик насмілився доторкнутися до

панської скрипки — предмета його найвищих мрій і бажань. Тим часом пані й пан лицемірно вболівають над «темнотою» польського середовища, в якому, мовляв, не те що в італійців, немає ні справжніх талантів, ні потягу до мистецтва.

У повісті «По хліб» (1880) порушується інше болюче питання — еміграція в Америку польських селян, які, обдурені брехливою пропагандою, сподіваючись знайти за океаном землю, роботу й вільне життя, гинуть, безправні й безпорадні, в чужому оточенні.

В 1876 році Сенкевич, який багато сил і часу видавав журналістській діяльності, відвідав як кореспондент «Газети польської» Сполучені Штати. Свої американські враження відбив він (крім уже згаданої повісті «По хліб») у цілому ряді художніх творів — «Через степи» (1879), «Орсо» (1879), «В країні золота» (1880), «Сахем» (1883).

Американські враження, які позбавили письменника певних ілюзій щодо розвитку буржуазного суспільства, сприяли написанню деяких викривальних творів на польську тематику, зокрема повісті «Ескізи вуглем» (1877), де він зобразив «радощі» пореформеного польського села і де один з перших серед польських художників слова відбив стихійний протест польського селянства (герой повісті, бажаючи помститися за ганьбу своєї дружини і свою майбутню рекрутчину, підпалює панську садибу).

Творчість Сенкевича розвивалася в період загального поширення в польській літературі реалістичних починань, хоча і в ній відчутний ще деякий відгомін романтизму (не завжди, проте, найкращого рівня): ідеалізація відносин між ліберальним панством і відданими йому «тілом і душею» слугами в «маленькій трилогії» — «Старий слуга», «Ганя», «Селім Мірза», пригодницька, часом екзотична фабулярність в історичній «Трилогії».

Загалом же «мала» проза Сенкевича продовжує реалістичні традиції польського демократичного письменства 40-х років XIX століття, в першу чергу Юзефа Ігнація Крашевського — автора численних історичних романів та оповідань з народного життя.

«Багато сюжетів новелістики Сенкевича, — справедливо зазначає один з радянських дослідників, — розроблялося в польській літературі і до нього, особливо Крашевським. Однак під пером Сенкевича твори малої форми набули не бувалої доти композиційної стрункості, сюжетної гостроти і психологічної стислості, стали коротшими і разом з тим змістовнішими»¹.

Це стосується в першу чергу подолання «старомодної» статичності й відвертої моралізаторської тенденційності Крашевського, в якого персонажі нерідко виступають лише рупорами авторських ідей, а не мають відповідного глибоко психологічного окреслення і, головне, розвитку характерів, властивого реалістичним художнім постатям.

Показово, що саме в творах малих форм Сенкевич дав найглибші психологічні характеристики, причому не стільки за рахунок драматичної фабули, скільки за рахунок самого образу: дитина в оповіданні «Ангел», яка на могилі своєї матері чекає на прихід ангела-охоронця, а бачить лише вовчу пащу — страшну спасительку від усіх страждань; хлопчик Михась (в оповіданні «Із спогадів познаньського вчителя»), замучений бездушною системою виховання в прусській школі; або страдницька постать старого емігранта поляка (оповідання «Доглядач маяка»), який, захопившись читанням «Пана Тадеуша» Міцкевича, поринувши

¹ «История польской литературы», т. I. М., «Наука», 1968, стор. 56.

в поетичний світ «краю літ дитячих», забуває про свій обов'язок — світити ліхтар на маяку — і залишається внаслідок цього без притулку і шматка хліба.

В своїх новелах Сенкевич — блискучий майстер діалога. Скупі слова розмови між аспіввальським чиновником і майбутнім доглядачем маяка («Доглядач маяка») або обмін фразами-думками між паном і панією з приводу «темноти» й «печутливості» до всякої краси в польському народному середовищі («Янко-музикант») служить читачеві виразною психологічною характеристикою цих дійових осіб. Розповідь, що ведеться не від особи автора, а одного з героїв «Із спогадів познанського вчителя»), в даному разі бідного вчителя-репетитора, хворої людини, не позбавленої глибокої душевної теплоти,— виразно розкриває психологічний світ і цього героя, і його вихованця-хлопчика Міхася, і його матері, і всього учительсько-учнівського середовища в прусській школі.

Дуже показовими є і начебто побіжні портретні характеристики в новелах Сенкевича — доглядача маяка, Орсо, Янка-музиканта, директора цирку Гірша, зроблені буквально кількома штрихами, але реалістично переконливі й індивідуалізовані.

Сенкевич також прекрасний майстер пейзажу — не мальовничо-картинного, що існує сам по собі або є лише красивою оздобою твору, а такого, що органічно вплітається в його тло, служить характеристиці обставин, настрою, навіть опису самих дійових осіб: чи буде це наближення бурі під час важкого переїзду через океан («По хліб»), чи задумливої тропічної ночі над морем у сприйнятті самотньої людини («Доглядач маяка»), чи чарівного містечка в Південній Каліфорнії, оточеного евкаліптами, що кипить, наче гомінливий ярмарок, і становить разючий контраст із тишею пустелі, яка починається одразу ж за виноградниками («Орсо»).

Реалістична проза Сенкевича — не унікальне явище на тлі польського літературного життя другої половини ХІХ — початку ХХ століття. В цей період виступає ціла плеяда видатних польських художників слова, таких, як Болеслав Прус, Еліза Ожешко, Марія Конопніцька. Кращі твори Сенкевича виразно перегукуються своєю проблематикою з їх художнім добробком, зокрема в зображенні тяжкої долі дітей, позбавлених дитинства («Нерадісна ідилія» Е. Ожешко, «Із зломом», «Наша шкапа» М. Конопніцької), трагічної емігрантської долі (поема М. Конопніцької «Пан Бальцер у Бразилії») чи приниженого, безправного становища національних меншостей (повісті Е. Ожешко про білоруське селянство).

Ці твори видатних польських письменників не поступаються прозі Генрика Сенкевича, а в деяких випадках і перевершують її силою почуття й викривального пафосу.

До того ж, якщо провідним героєм творів Ожешко і Конопніцької є проста людина, яку вони малюють з повагою, навіть захопленням, то Сенкевич найчастіше показує її лише як беспорядну жертву злиднів і людської несправедливості, із співчуттям, але й легкою іронією («Янко-музикант», «Сахем», «Бартек-переможець», «Ескізи вуглем»).

Сила новелістики Сенкевича полягає в іншому: не в життєстверджуючому гуманізмі й демократизмі, як в Ожешко і Конопніцької, а в поєднанні прихованої викривальної іронії з реалістичними побутовими й соціальними малюнками.

Це дуже виразно можна простежити зокрема в таких різних за тематикою, але значних за своїм змістом творах, як «Бартек-переможець», «Ескізи вуглем», «Сахем».

У центрі повісті «Бартек-переможець» — постать одного з тих темних, затурканих польських селян, які

своїми героїчними вчинками забезпечили пруссакам перемогу над Францією у франко-пруській війні. Пруське командування, зацікавлене під час війни в Бартеку і таких, як він, обіцяло їм «золоті гори». Бартек, приймаючи все це за чисту монету, починає вірити в свої громадянські права, в своє життєве призначення. Та минулася війна, і всі нагороди Бартека виявилися фікцією, нікому він не потрібний, ніхто з пруської адміністрації не хоче його навіть слухати, він знову той самий затурканий селянин, представник пригнобленої нації, яким був і раніше.

Щодо польського панства, то воно радо використовує голоси «своїх» польських селян під час виборів, але нічим не хоче допомогти тому селянству, захистити його від образ і несправедливості.

Сатиричне зображення польського панства і представників пруських властей у повісті Сенкевича поєднується з іронічно-зверхнім показом постаті самого Бартека, його темноти й обмеженості: він кидається в бій, бо вороги вигукують щось подібне до слова «Магда» — імені його дружини. Цього досить, щоб Бартек відчув у них своїх ворогів і «зрозумів», нарешті, сенс війни, в якій бере участь і в якій може загинути.

Подібні ж художні принципи і в «Ескізах вуглем». Тут теж дещо гумористичне зображення темноти й безпорадності селянина Жепи і його дружини і вже відверто-сатиричне, пародійне зображення волосного управління та освіченого панства (поміщика, ксьондза), які дають можливість дрібним пройдисвітам типу писаря Золзікевича обдурювати селян.

Викривальна іронія Сенкевича найяскравіше втілена в коротенькій новелі «Сахем» з американського циклу. Письменник розкриває тут лицемірне й жорстоке обличчя «цивілізованих» колонізаторів. Жителі містечка Антилопа в штаті Техас десять років тому підступно впочі знищили селище Чіаватту індіанського

племені Чорних Змій, автохтонного американського населення. Тепер антилопівці тихі й спокійні бюргери, які займаються лише торговельно-побутовими справами, попивають пиво і дбають про добробут своїх родин. Прибуття цирку в Антилопу — важлива подія, бо, крім розваг, воно свідчить вже про певне «громадське визнання» Антилопи як американського міста. Населенню його цікаво подивитися зокрема на виступи сиритного, сміливого канатохідця Сахема — сина вождя індіанського племені, що жило в Чіаватті, свого роду «останнього з могікан», єдину істоту, якій пощастило тоді врятуватися. Сахем виступав в цирку, але демонструє не тільки свою майстерність канатохідця: він раптом перетворюється на грізного вождя, закликає до помсти за свій підступно знищений народ, нагадує про його минулу велич і силу. І навіть цей поодинокий протест, цей поодинокий заклик до помсти нагонить жах на присутніх. Проте і він згодом виявиться лише ефектним театральним трюком, вигадкою власника цирку, розрахованою на те, щоб навіть з великої людської трагедії мати вигідний бізнес. Після вистави покірний і жалюгідний Сахем обходить глядачів із залізною тарілочкою, принизливо просячи грошей — подяки за свій виступ.

Сенкевич був людиною освіченою, багато читав і добре знав літературну творчість російських і західноєвропейських письменників — на це вказують польські дослідники.

П. Хмельовський, наприклад, говорив про вплив на літературну діяльність Г. Сенкевича творів І. Тургенєва, Альфонса Доде, Александра Дюма-батька. І якщо вплив, в усякому разі літературні паралелі, з творчістю Доде видаються не досить переконливими, то зіставлення з прозою Тургенєва в зображенні поміщицького оточення, а ще більше з романістикою Дюма (пригодиницький момент, а разом з тим піднесення

почуття товариства, особистого героїзму і т. д.) аж ніяк не безпідставні.

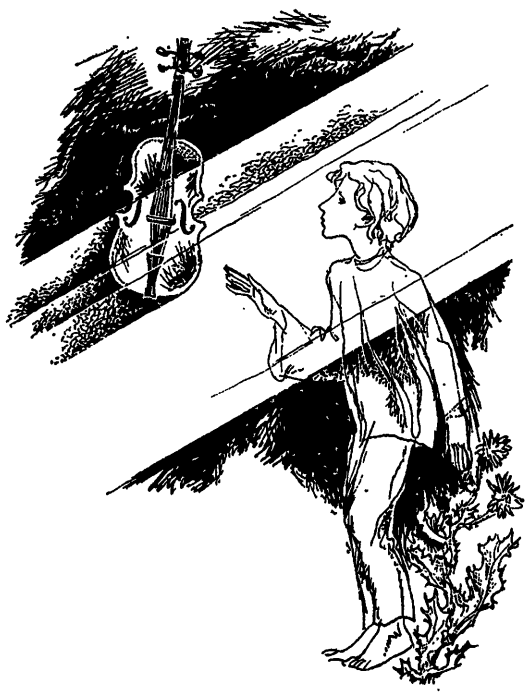
Прозу Сенкевича малих форм можна порівняти в широкому плані з тими творами демократичних російських та українських письменників, де показано високі моральні якості простої людини, її багатий духовний світ, потяг до знань і краси, незважаючи на злиденне існування («Муму», «Записки мисливця»), тяжку долю дітей — жертв соціальної несправедливості, гноблення й самодурства (оповідання А. Чехова «Ванька», повість Івана Франка «Лель і Полель», повість В. Короленка «Діти підземелля»).

Щодо сатирично-викривальної спрямованості в літературній творчості Сенкевича, зокрема таких творів з американського циклу, як «Орсо» і «Сахем», то їх можна зіставити з кращими зразками сатири Марка Твена, де розкривалося справжнє обличчя американської «демократії» і справжніх шляхів цивілізації в «новому світі».

Радянський читач цінує у творчому доробку Сенкевича з великих полотен такі високохудожні, реалістичні твори, пройняті гуманістичними й демократичними настроями, як роман «Хрестоносці», що правдиво зображує тяжку й героїчну боротьбу давнього слов'янства проти експансіоністських наступів німецьких пів-рицарів, і твори малого жанру.

Все краще з новелістики Генрика Сенкевича і представлено в цій книжці.

Юлія БУЛАХОВСЬКА

НОВЕЛИ

**ЕСКІЗИ ВУГЛЕМ, АБО ЕПОПЕЯ
ПІД НАЗВОЮ
«ЩО ДІЯЛОСЬ У БАРАНЯЧІЙ ГОЛОВІ»**

**РОЗДІЛ ПЕРШИЙ, В ЯКОМУ ЗАВОДИМО ЗНАЙОМСТВО
З ГЕРОЯМИ І ПОЧИНАЄМО СПОДІВАТИСЬ,
ЩО СТАНЕТЬСЯ ЩЕ ЩОСЬ ЦІКАВИШЕ**

В селі Бараняча Голова, в канцелярії волосного війта було тихо, як у вусі. Волосний війт, літній селянин, на ймення Францішек Бурак, сидів за столом і з напруженою увагою щось грамузляв на папері, а волосний писар, молодий і самовпевнений пан Золзікевич, стояв коло вікна, длубав у носі й відмахувався від мух.

Мух у канцелярії було не менше, ніж в оборі. Всі стіни були так ними засиджені, що втратили свій первісний колір. Так само було засиджене скло на іконі, що висіла над столом, а також папери, печать, розп'яття та урядові волосні книги.

Мухи лазили й по війтові, наче по якомусь звичайному собі гласному, але особливо вабила їх напomadжена голова пана Золзікевича, що пахтіла гвоздикою... Над тією головою вирував цілий рій; вони сідали на проділ, утворюючи живі, рухливі чорні плями. Час від часу пан Золзікевич обережно підносив над головою руку, а потім блискавично опускав її; тоді розлягався виляск долоні, і рій із дзижчанням злітав у повітря, а пан Золзікевич, нахиливши голову, пальцями вибирав з волосся трупні й кидав на землю.

Була четверта година дня, на селі панувала тиша, бо люди працювали в полі. За вікном канцелярії

чухалась об стіну корова і раз у раз показувала в вікні свою сопучу заслинену морду.

Часом вона закидала свою важку голову на спину, також боронячись від мух, і зачіпала рогом об стіну. Тоді пан Золзікевич виглядав у вікно і кричав:

— Ану гей! А бодай тебе!..

Потім заглядав у люстерко, що висіло поряд коло вікна, і знов починав флегматично длубати в носі.

Нарешті ввійт порушив мовчання:

— Пане Золзікевич,— сказав він з мазурською вимовою,— напишіть-но ви оцей *рапурт*, а то у мене щось не виходить. Адже ви — писар.

Але у пана Золзікевича був поганий настрій, а коли в нього був такий настрій, ввійт мусив робити все сам.

— Ну то й що, коли писар? — відказав він зневажливо.— Писар для того, щоб писати до начальника або до комісара, а до ввійта, такого, як ви, пишуть самі.

Потім додав з величною погордою:

— Бо що для мене ввійт? Хлоп, та й годі! Масти хлопа медом... а він так хлопом і залишиться.

Потім він пригладив волосся і знову глянув у люстерко.

Ввійт образився й відказав:

— Дивіться на нього! Ніби я з *конюсаром* не пив чаю?

— Велике діло — чай! — недбало відповів Золзікевич.— Та ще, мабуть, і без араку?

— От і неправда, бо з гараком.

— Нехай буде і з араком, але я рапорта однак не писатиму.

Ввійт зауважив уже сердито:

— Коли ви такі одуковані, то чого було проситись у писарі?

— А хто у вас просився? Це я тільки по знайомству з начальником...

— Добре мені знайомство! А як він сюди приїжджає, то ви наче язика проковтнули...

— Бурак! Бурак! Остерігаю вас: ви надто розпускаєте язика. Мені ваші мугирі поперек горла стоять разом з вашим писарством. Вчена людина серед вас тільки опрощується. Як розгніваюсь, то кину під три чорти і вас, і писарство!

— Ого! І що ж ви робитимете?

— Що? А що, я з голоду здохну без писарства? Вчена людина дасть собі раду. Ви вже за вчену людину не журіться. Ще вчора ревізор Столбицький казав мені: «Ех ти, Золзікевич! Та з тебе був би хіба ж такий зух-підревізор! Бо ти ж знаєш, що й до чого». А що таке підревізор? Тільки по панах їздити та із пляхтою в карти грати. Не запишеш одного та другого затору на горілку, от тобі й повна кишенья. Бо де тут у нас нема шахрайства по гуральнях? Хіба у нас, у Баранячій Голові, пан Скоробевський не шахрує? Кажіть дурному! Плювати мені на ваше писарство. Вчена людина...

— Ова! На цьому світ ще не кінчається!

— Воно-то не кінчається, але вам доведеться квача в мазницю вмочати та квачем у книгах писати. Так угрієтесь, що й не прохолонете.

Війт почухав потилицю:

— Який-бо ви: зараз дибки стаєте.

— А ви не розпускайте язика.

— Авжеж, авжеж...

І знов запанувала тиша, тільки війтове перо стиха скрипіло по папері. Нарешті війт випростався, витер перо об свиту і сказав:

— Ну, з божою поміччю скінчив.

— Прочитайте, що ви там напартолили?

— Чого б це я партолив? Написав саме те, що треба.

— Прочитайте, кажу.

Війт узяв папір в обидві руки й почав читати:

«До війта волості Вжецьондза. Во ім'я отця, і сина, і святого духа. Амінь. Начальник мовив, щоб списи військові були вмент після матірбожої, тут у вас всі ментрики в парахвії у панотця і теж наші хлопці ходять на заробки до панів, втямили? Щоб були виписані і наймитів теж прислати перед матірбожою, як мине вісімнадцять літ, бо як того не вчините, то дістанете по довбешці, чого собі й вам зичу. Амінь».

Шановний війт щонеділі чув, як ксьондз такими словами кінчав казання, отож вважав, що вони є необхідною ознакою доброго стилю. Вислухавши до кінця, Золзікевич засміявся.

— Хіба так пишуть? — спитав він.

— То напишіть краще.

— Таки напишу, бо мені соромно за всю Баранячу Голову.

Сказавши це, Золзікевич сів до стола, взяв перо в руку, крутовув ним кілька разів у повітрі, наче розганявся, і став швидко писати.

Незабаром повідомлення було готове, автор пригладив волосся і прочитав:

«Од війта Баранячої Голови до війта Вжецьондзи!

Позаяк рекрутські списки з розпорядження вищого начальства мають бути готові дня такого-то й такого, року такого й такого, то повідомляю війта Вжецьондз, аби метрики бараноголовських селян, що знаходяться в парафіяльній канцелярії, з оної канцелярії він забрав і в село Бараняча Голова якнайшвидше надіслав. Селян же Баранячої Голови, що перебувають на роботі у Вжецьондзі, на той же день приставити».

Війт пожадливо ловив кожен звук, а на обличчі його вимальовувалось захоплення й майже святоблива шаноба. Яким же те писання здалось йому гарним, урочистим, наскрізь офіційним! Взяти хоч би початок:

«Позаяк рекрутські списки...» Він був у захваті від цього «позаяк», але сам не вмів його вживати. Правда, перше слово написати він ще міг, але далі — ані руш! А у Золзікевича все йшло так плавно, що навіть у повітій канцелярії краще не писали. Залишалось тільки закоптити печать, лягнути нею об документ так, щоб аж стіл затріщав — і кінець!

— Ну, голова, то вже голова, що й казати! — промовив війт.

— А що ж,— відповів подобрілий Золзікевич,— адже писар — це той, що пише книжки.

— Хіба ви пишете книжки?

— Питаєте, ніби не знаєте. А канцелярські книги хто пише?

— Правда,— погодився війт.

Подумавши трохи, він додав:

— Тепер списки підуть, як блискавка.

— А ви дивіться, як би позбутися ледацюг із села.

— Чорт їх позбудеться!

— А я вам кажу, начальник скаржився, що в Баранячій Голові люди неслухняні. На складчину для начальства, каже, нічого не дають і сильно пиячать. Бурак, каже, людям потурає, але на ньому воно й окошиться.

— Хіба я не знаю, що воно й так на мою голову все валиться? Коли Розалька Ковалишина злягла, суд присудив їй всипати двадцять п'ять гарячих, аби пам'ятала, мовляв, що дівці так робити не годиться. Хто ж присудив? Я? Не я, а суд. Бо що мені до того? Нехай собі хоч усі злягають. Суд присудив, а на мені таки окошилось. «Хіба ти не знаєш,— каже начальник,— що тепер тілесне покарання скасоване! — та як затопить мені в пику,— що бити не вільно нікого?» — та як молосне вдруге. Така вже моя доля...

В цю мить корова так гупнула в стіну, що аж канцелярія задвигтіла. Війт загорлав не своїм голосом:

— А гей, бодай ти здохла!

Тим часом писар, уместившись на столі, знову став длубати в носі.

— Так вам і треба,— промовив він,— чому не пильнуєте порядку? З тим пияцтвом теж так буде. Одна паршива вівця всю отару запоганить. Хіба невідомо, хто в Баранячій Голові всіма верховодить і людей до корчми знаджує?

— А певне, що невідомо, а як на мене, то трудящій людині, коли наробиться в полі, не вадить і випити.

— А я вам скажу от що: одного тільки Жепи побудьтеся, і все буде гаразд.

— Що ж я йому — голову одірву?

— Голови йому не одірветь, а от зараз складаються рекрутські списки, то запишіть його в список — і нехай тягне жеребка.

— Коли ж він жонатий і має однорічного хлопця.

— А хто б про це знав? Скаржитися він не наважиться, а якби наважився, то його не слухатимуть. Під час рекрутчини ніхто не має часу.

— Ой пане писарю, пане писарю, йдеться вам, видно, не про пияцтво, а про жінку того Жепи... Але ж це був би великий гріх.

— А вам яке діло? Ви краще дивіться, що й вашому синові вже дев'ятнадцять років, отож і йому доведеться тягти жеребка.

— Знаю я про це, але сина не віддам. Коли не можна буде інакше, то викуплю.

— Ну, коли ви такі багаті...

— Маю там трохи мідяків, небагато, правда, але, може, вистачить.

— Вісімсот карбованців мідяками будете платити?

— Коли сказав, що заплачу, то нехай і мідяками, а заплачу. А потім, як бог pomoже залишитись війтом, то за якихось два роки з божою поміччю я ці гроші собі поверну.

— Повернете або й не повернете. Я теж потребую і всього вам не оддам. У вченої людини завжди більше видатків, ніж у простої; а якби ми записали Жепу замість вашого сина, то ви б і гроші зберегли... Вісімсот карбованців на дорозі не валяються.

Війт трохи подумав. Надія заощадити таку значну суму була вельми спокуслива.

— Та воно-то так,— нарешті промовив він,— але ж то небезпечна справа.

— То вже не вашої голови діло.

— Отож я й боюся, що ваша голова щось видумає, а на моїй окошиться.

— Як не хочете, то платіть вісімсот карбованців...

— Я не кажу, що мені їх не жаль...

— А коли думаєте, що зможете їх повернути, то чого ж жалкувати? Тільки ви на своє війтівство не дуже розраховуйте. Ще про вас не все знають, а якби знали те, що знаю я...

— Та ви ж на канцелярію більше берете, ніж я.

— Не про канцелярію мовиться, а про трохи давніші часи...

— А я не боюся! Що мені наказували, те я робив.

— Ну, це ви будете пояснювати в іншому місці.

Сказавши, писар наклав свого зеленого картатого кашкета і вийшов з канцелярії. Сонце було вже над спочивком, люди поверталися з поля. Пан писар зустрів п'ятьох косарів з косами на плечах. Косарі вклонилися йому і промовили: «Слава Ісусу», але пан писар лише вивнув їм напомадженою головою і не відповів: «На віки слава», бо вважав, що вченій людині так відповідати не випадає. Що пан Золзікевич був освічений, про це всі знали, а сумніватись могли хіба люди злостиві і взагалі недоброзичливі, котрим всяка особа, що підноситься над звичайний рівень, стає сіллю в оці і не дає спокійно спати.

Якби у нас видавались біографії всіх знаменитих

людей, то в біографії цього нерядового чоловіка, портрета якого — не розумію чому — жоден ілюстрований журнал ще не подав, ми прочитали б, що початкову освіту він здобув у повітовому місті Ословіцах, а до цього повіту належала й Бараняча Голова. На сімнадцятому році життя молодий Золзікевич перейшов у другий клас і, мабуть, з таким самим успіхом пішов би й далі, коли б не настали бурхливі часи, котрі раз назавжди поклали край його науковій кар'єрі. З властивим молодості запалом Золзікевич, якого зрештою ще раніше переслідувала несправедливість вчителів, влаштував був котячий концерт своїм переслідувачам; став на чолі запальніших колег, подер книжки, поламав лінійки й пера і, покинувши храм Мінерви, подався на поле Марса й Беллони. То була епоха в його житті, коли він носив штани не поверх халяв, а в халявах, коли він з великим запалом, пройнятим гіркою іронією, виспівував: «О честь вам, панове магнати!» Життя в таборі, патріотичні пісні, хмари тютюнового диму, романтичні пригоди на квартирах, де молоді дівчата з хрестиками на грудях, на спині, на головах і ще бог його зна де, нічого не шкодували для «Вітчизни і її доблесних оборонців», таке життя — кажу — гармоніювало з пристрасною та бурхливою вдачею молодого Золзікевича. В ньому він бачив здійснення тих марень, котрі часто потрясали його уяву, коли в класі читав він під партою Рінальдо Рінальдїні та ікші подібні твори, що гартували серця, розвивали інтелект та збуджували уяву нашої молоді.

Але те життя мало свої темні, а краще сказати ризиковані сторони. Кипуча відвага надто підносила Золзікевича. Як високо підносила, не можна було б навіть повірити, коли б не відомий усім високий тин у Вжецьондзі, що його й кінь не перескочить, а пан Золзікевич одної ворохобної ночі, відохочений пристрасним бажанням зберегти себе надалі для оборони і щастя

вітчизни, перестрибнув одним махом. Сьогодні, коли ті часи давно минули, пан Золзікевич щоразу, приїжджаючи до Вжецьондзи та поглядаючи на той тин, думає собі нишком: «А хай йому чорт! Тепер би вже не перескочив!»

Але після цього надлюдського вчинку, про який тоді згадувалось навіть у тодішніх фронтових бюлетенях, фортуна, що досі оберігала спину пана Золзікевича, мов око в лобі, раптом одлетіла від нього, наче злякана його відвагою. Від того випадку не минуло й тижня, коли одного ранку спина пана Золзікевича, яку він раз у раз геройськи наражав на небезпеку, зустрілася (завдяки провидінню, яке завжди знає, що робить), правда, не з кулею чи з багнетом, а з іншим, також антигуманним знаряддям, сплетеним з волової шкіри з шматочком олова на кінці, яке, тобто знаряддя, ніби зрешетяло досі непорочно чисту спину і крижі нашого симпатичного героя.

Відтоді в його думках і почуттях стався рішучий злам. Лежачи носом донизу на простому сіннику в бараноголовській корчмі, він довгі безсонні ночі роздумував і нарешті дійшов переконання, що кожен повинен служити загалові такою зброєю, якою найвправніше орудує; отже, інтелігенція повинна служити головою, а не спиною, бо голову має не кожен, а спину — кожен, отож він свою підставляв даремно. Що ж він міг іще зробити для вітчизни на тій дорозі, якою досі прямував? Перескочити знову якійсь тин? Ні! Досить і того, що перескочив. «Нехай би хтось інший перестрибнув так, як я!» — думав Золзікевич. Пролити кров далі? А хіба її мало з нього вийшло? Ні! І ще раз ні! Тепер він міг служити загалові на дорозі зовсім протилежній, мирній, і то інтелектом, освітою. А що він знав багато, знав що-небудь майже про кожного жителя Ословіцького повіту, то міг у час утихомирення чудово прислужитись загалові.

Ступивши на цю нову дорогу, він таки прислужувався і дослужився аж до волосного писаря і, як нам відомо, мріяв про підрєвізорєтво.

Але й на писарстві велося йому непогано. Грунтовні знання завжди викликають пошану, а тому що наш симпатичний герой, як я вже згадував, знав дещо майже про кожного жителя Ословіцького повіту, то всі вони ставились до нього з пошаною і певною обережністю, щоб чимось не прогнївити таку визначну особу. Отож кланялась йому і шляхта, кланялись і селяни, ще здалека знімаючи шапки та примовляючи: «Слава Ієсусу!» Але тут я мушу пояснити читачам, чому пан Золзікевич не відповідав на це вітання звичайним: «На віки вічні!»

Я вже казав, що, на його думку, вченій людині це не личить, хоч були й інші причини. Особи абсолютно незалежні звичайно бувають сміливі й радикальні. Отож пан Золзікевич ще в ті бурхливі часи дійшов переконання, що «душа — то пара, і не більш». До того ж він якраз тепер читав роман видання варшавського книгаря пана Бреслауєра під назвою: «Ізабелла, королева іспанська, або таємниці мадрідського двору». Цей чудовий з усіх поглядів роман так йому сподобався і так його захопив, що він свого часу навіть готовий був покинути все й виїхати в Іспанію. «Щоцщастило ж Марфорію,— думав він, пригадуючи сцену, де Марфорій цілує Ізабеллі ноги,— може пощастити й мені». Можливо, він був би й поїхав, тим більше, що був тієї думки, що «в цій дурній країні людина тільки марно пропадає», та стримали його, на щастя, другі, вітчизняні, ноги, про які мова буде далі.

Таким чином, внаслідок читання «Ізабелли Іспанської», що її пан Бреслауєр періодично видає на славу нашої літератури, пан Золзікевич дуже скептично дивився на духовенство і взагалі на все, безпосередньо або посередньо з ним зв'язане. Тому він не відповів коса-

рям, як звичайно: «На віки вічні», а пішов далі... Іде він, іде, коли зустрічає гурт дівок з серпами на плечах, що поверталися з поля. Вони саме обминали велику калюжу, тому йшли низкою, попідіймавши спідниці та показуючи свої бурякові литки. Отут пан Золзікевич озвався: «Як ся маєте, сороки?» — і загородив стежку, а як надходили дівчата, він хапав кожну за стан, цілував і спихав у калюжу, — жартома, звичайно. Дівки верещали і сміялись, аж кутні зуби видно було. А коли вони пройшли, пан писар не без приємності почув їхню балачку: «А гарний кавалер, цей наш писар!» — сказала одна. «І рум'яний, як яблуко», — додала друга. «А голова пахтить, як рожа. А як притисне, то аж в очах потемніє!» — регоче третя. І пан писар пішов далі в якнайкращому настрої. Проходячи коло одної хати, він знов почув розмову про себе і спинився за плотом. По другий бік плоту ріс густий вишневий садок, у садку — вулики, а коло них стояли дві жінки й балакали. Одна тримала в фартусі картоплю й читала її ножиком, а друга казала:

— Ой сусідко-голубко, так боюсь, щоб мого Франека в жовніри не взяли, аж шкура на мені терпне.

Сусідка відповіла:

— До писаря йдіть, до писаря. Коли він не зарадить, то ніхто не зарадить.

— З чим же я, сусідко, до нього піду? До нього ж із голими руками не потикайся. Війт — інша річ, він добріший: принесеш йому чи яець, чи раків, чи масла, чи льону під пахвою, чи курку, все візьме, не погребує. А писар на таке навіть не гляне. О, він страшенно амбітний. Йому зараз розв'язуй хустину і — карбованця.

— Не діждете, — буркнув сам до себе писар, — щоб я ваші кури та яйця брав. Що я — хабарник якийсь, чи що? Іди собі зі своєю куркою до війта.

Подумавши так, він розгорнув вишневе гілля і вже хотів був накричати на жінок, коли раптом позад нього заторохтіла бричка. Пан писар озирнувся. В бричці сидів молодий студент у кашкеті набакир і з цигаркою в зубах, а віз його той самий Франек, про якого жінки тільки що говорили.

Студент вихилився з брички, побачив пана Золзікевича, махнув рукою і загукав:

— Як ся маєш, пане Золзікевичу? Що там чувати? Так само помадиш голову на всі заставки?

— Ваш покірний слуга! — низько кланяючись, озвався Золзікевич, та, коли бричка од'їхала, стиха промовив: — Щоб ти в'язи скрутив, поки доїдеш!

Того студента пан писар ненавидів. То був родич панів Скорабевських, у яких він щоліта гостював. Золзікевич не тільки не терпів його, а й боявся, як вогню, бо студент був насмішко і дженджик, а з пана Золзікевича кпив, ніби навмисно: він один на весь окіл мав пана писаря за ніщо. Одного разу він навіть заявився на засідання волосного правління і прилюдно сказав панові Золзікевичу, що він дурень, а селянам — щоб його не слухали. Пан Золзікевич з радістю помстився б над ним, але як? Про інших він хоч що-небудь знав, а про студента — нічогосіпько.

Приїзд цього студента був йому не на руку ще й з іншої причини. Тому він пішов далі з нахмуреним чолом і нарешті спинився коло одної хати, що стояла віддалік від вулиці. Золзікевич подивився на хату, й чоло йому знов прояснилось. Хата була, мабуть, бідніша за інші, але здавалась чепурною. Перед порогом було чисто заметено, а подвір'я притрушене татарським зіллям. Під плотом лежали поліна дров, а в одному з них, спертому на пеньок, стирчала сокира. Трохи далі видно було стодолу з відчиненою брамою, коло неї хлів, що правив і за обору; ще далі була загорода, в якій кінь, переступаючи з ноги на ногу, скуб траву.

Перед хлівом блищала гноївка, в якій лежало дві свині, а навколо бродили качки, виловлюючи в гною жуків. Коло дров у трісках грабався півень, а знайшовши зерно або черв'яка, починав кричати: «Ко-ко-ко!» Зачувши цей сигнал, кури наввипередки злітались до півня і вривали одна в одної ці лакітки.

Перед хатою жінка терла на терниці коноплі, приспівуючи: «Ой-та да-да! ой-та да-да! да-да-на!» Коло неї, простягнувши передні лапи, лежав собака і клацав зубами, ловлячи мух, що сідали йому на розірване вухо.

Жінка була молода, може, двадцятилітня, і надзвичайно гарна. На голові в неї був простий селянський очіпок, біла сорочка підперезана червоною поворозкою. Під сорочкою випинались великі, мов дві головки капуста, груди, а сама жінка була здорова, як грім, широка в плечах і стегнах, проте тонка в талії, гнучка, одне слово — козир-молодиця.

Голова у жінки була маленька, а риси обличчя дрібні, шкіра бліда, але засмагла на сонці; очі великі, чорні, брови мов намальовані, невеликий тонкий носик і уста, як вишні. Пишне темне волосся вибивалося з-під очіпка.

Коли пан писар наблизився, собака, що лежав коло терниці, встав, підібгав хвоста й загарчав, блискаючи іклами.

— Кручеку! — гукнула жінка дзвінким мелодійним голосом.— Ану лежи, холеро!..

— Добрий вечір, хазяйко! — привітався писар.

— Добрий вечір, пане писарю! — відповіла жінка, не перестаючи терти.

— Хазяїн удома?

— На роботі в лісі.

— Шкода! Є до нього справа з волості.

Справи з волості простим людям ніколи не віщують нічого доброго, тому жінка перестала терти коноплі і тривожно спитала:

— Що ж там таке?

Пан писар тим часом пройшов у ворота і спинився коло неї.

— А дасте себе поцілувати, то скажу.

— Обійдеться! — відказала жінка.

Але пан писар уже обійняв її і пригорнув до себе.

— Пане писарю, пустіть, а то буду кричати, — казала жінка, вириваючись.

— Прийдете до мене сьогодні увечері? Га? — шепотів пан писар, не випускаючи її з обіймів.

— Не прийду ні сьогодні, ні ніколи!

— Моя ти красуне, Марисю!

— Пане! Бійтесь бога! Пане!

Вона виривалася все дужче, але пан Золзікевич також був сильний і не пускав. Вони почали шамотатись, жінка спіткнулась і разом з писарем упала на кострицю коло терниці.

— Ой боже мій! Рятуйте! — заверещала жінка.

Кручек ту ж мить прийшов їй на допомогу. Шерсть па карку в нього наїжилась, він з лютим гарчанням кинувся на пана писаря, а тому що пан писар одягнений був у короткий піджачок, Кручек схопив за не прикрите піджачком місце і, прокусивши корт і нанку, дістав до шкіри, а потім прокусив і шкіру і, відчувши, що в пащі повно, став люто крутити головою і шарпати писаря.

— Ісус! Марія! — закричав пан писар, забувши про те, що належав до *esprits forts*¹.

Жінка тим часом схопилась на ноги. Зірвавсь, мов ошпарений, і пан писар, але Кручек зіп'явся на передні лапи і тримав пана писаря ззаду доти, аж поки той, схопивши поліно, став гатити ним наосліп позад себе

¹ Той, хто за рівнем освіти стоїть вище оточення (*франц.*).

і завдав Кручеку доброго чосу; тоді собака, скавулячи, одскочив назад.

— Одженіть собаку! Одженіть цього чорта! — кричав пан писар, розпачливо махаючи поліном.

Молодиця закричала на собаку й вигнала його за ворота.

Потім пан писар і Марися, відсапуючись, довгенько мовчки дивилися одне на одного.

— Ой, горенько моє! Чого ви до мене причепились? — вигукнула нарешті Марися, налякана таким кривавим поворотом справи.

— Я вам покажу! — крикнув пан писар. — Я вам покажу! Чекайте, піде ваш Жєпа в солдати! Я хотів йому допомогти, а тепер... Ви ще прийдете до мене... Я вам покажу!..

Молодиця аж зблідла, немов її хто обухом по голові гепнув, розвела руки, розтулила губи, наче хотіла щось сказати.

Але писар, підхопивши з землі свого зеленого картого кашкета, швидко пішов, одною рукою махаючи поліном, а другою підтримуючи клапті подертих штанів і підштанків.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ. ДЕЯКІ ІНШІ ЛЮДИ І НЕПРИЄМНІ ЗУСТРІЧІ

Через годину Жєпа приїхав з лісу з тєслею Лукашем на панському возі. Жєпа був хлопець рослявий, як тополя, дужий, якраз до сокири. Він щодня їздив рубати сосни в ліс, що його пан продав євреям. Жєпа добре заробляв, бо був беручкний до роботи. Бувало, як поплює в долоні, як схопить сокиру, як крекне, як махне — сосна аж стєпєтьєся, а тріски летять на півліктя завдовжки. І як вантажили колоди на вози, він також був перший. Євреї, що ходили по лісі з міркою в руках і поглядали на верхівки сосон, немов шукали

воронячих гнізд, дивувался з його сили. Багатий ослівіцький купець Дрисля казав йому:

— Ну ти ж і Жєпа! Хай би тобі чорт! На ось тобі шість грошів на горілку... ні, зажди, на п'ять...

А Жєпі байдуже. Махає сокирою, аж гук іде, а часом так собі, для розваги, пустить голос по лісі:

— Гоп, го-о-оп!

Голос летів поміж деревами і повертався луною.

І знов нічого не було чути, крім гуку Жєпиної сокири, тільки сосни часом шуміли вітами, як звичайно у лісі.

Інколи лісоруби починали співати, але й тут Жєпа був перший. Треба було чути, як гримів його голос, коли він співав з лісорубами пісні, якої сам їх навчив:

Щось у лісі зашуміло

Гу-у-у-у!

І страшенно загуділо

Гу-у-у-у!

То комарик з дуба впав

Гу-у-у-у!

Собі кості поламав

Гу-у-у-у!

Летить муха-цокотуха

Гу-у-у-у!

Комара питає, зуха,

Гу-у-у-у!

— Що в тебе болить, паничу!

Гу-у-у-у!

То я лікаря покличу

Гу-у-у-у!

— Ой не треба мені ліку

Гу-у-у-у!

Тільки косу та мотику

Гу-у-у-у!

І в корчмі Жєпа був перший на всякі штуки, тільки оковиту дуже любив і як підпивав, то зараз заводився битись. Одного разу він Дамасєві, панському наймитові, пробив голову так, що крізь ту дірку, як присягалась економка Юзвова з фільварку, видно було душу. Іншим

разом, коли йому тільки-но минуло сімнадцять років, він побився в корчмі з солдатами, що прийшли в відпустку. Пан Скоробевський, що був на той час війтом, запровадив його до канцелярії, дав йому раз-другий по ниці, але так, для годиться, а потім, одразу подобрівши, спитав:

— Бійся бога, Жепа, як же ти з ними впорався, коли їх було аж семеро?

— Ну то й що ж, ласкавий пане! — відповів Жепа. — Поги у них від маршировки підбиті, то котрого тільки пальцем торкнеш, він так і падає.

Пан Скоробевський затер ту справу. Він здавна був дуже ласкавий до Жепи. А жінки навіть нишком подейкували, ніби Жепа — його син: «Воно ж видно, — казали вони, — що поведенція у псявіри панська».

Та то була неправда, хоч матір Жепи знали всі, а батька — ніхто. Сам Жепа наймав хату й орендував три морги землі, на яких його так і залишили, коли роздавали панську землю. І він став господарювати, а що був чоловік хазяйновитий, то якоеь воно йшлося. Він оженився і взяв таку жінку, що із свічкою серед дня не знайдеш. Отож усе було б гаразд, якби не те, що любив він зайве випити.

Але що на те можна було порадити? Коли хтось починав його вмовляти, він звичайно відповідав:

— За свої п'ю, не ваше діло!

Жепа нікого на селі не боявся, а корився тільки писареві. Як забачить, бувало, зеленого картуза, кирпатого носа й папину борідку, що звільна крокують вулицею на довгих ногах, так і хапається за шапку. Про Жепу писар теж дещо знав. Під час заворухи Жепі казали возити якісь папери, то він і возив. А що йому? Хлопцеві тоді було п'ятнадцять років, і він ще гуси та свині пас. Але потім він подумав, що за ті папери однак може відповідати, і став боятись писаря.

Отакий був Жепа.

Коли він повернувся того дня з лісу, жінка вибігла до нього й давай лементувати:

— Вже на тебе, небоже, недовго мої очі будуть глядіти; не буду я вже тобі ні сорочок прати, ні їсти варити. Підеш ти, небораче, на край світу.

Жепа здивувався:

— Чи ти, жінко, блекоти наїлась, чи тебе гедзь укусив?

— Ні я блекоти не наїлась, ні гедзь мене не вкусив, а був тут писар і казав, що тобі вже ніяк од війська не викрутитись... Ой, підеш, підеш ти на край світу!

Тоді він став її вишитувати, як і що, і вона йому розказала все, тільки про залицання писаря промовчала, бо боялась, щоб Жепа чого зайвого йому не сказав, або, боронь боже, не одлунцював його і тим не наробив собі ще більшого лиха.

— Дурна ти,— нарешті сказав Жепа.— Чого плачеш? Мене в військо не візьмуть, бо літа мої минули. До того ж я хату маю, землю маю, тебе, дурна, маю та й того шибеника теж.

Сказавши це, він ткнув пальцем у колиску, в якій шибеник, тобто однорічний хлопчина, завзято дригав ногами й верещав, хоч вуха затуляй.

Жінка втерла фартухом очі і сказала:

— Це нічого не означає. Хіба він не знає про папери, які ти возив з лісу в ліс?

Тепер Жепа почухав потилицю.

— То ж бо й є, що знає.

Трохи помовчавши, додав:

— Піду я з ним побалакаю. Може, нічого страшного й нема.

— Йди, йди! — мовила жінка.— Та візьми з собою карбованця. До нього без карбованця й не підступай.

Жепа дістав із скрині карбованця й пішов до пана писаря.

Писар був нежонатий, не мав свого дому, а жив

над ставом у панській чотирикімнатній мурованій хаті, в якій займав дві кімнати з окремим ходом.

У першій кімнаті не було нічого, крім соломи на долівці та пари штаблет, друга була разом вітальною і спальнею. Там стояло майже ніколи не застилане ліжко, на ліжку дві подушки без наволочок, з яких сипалось пір'я. Поруч ліжка стояв стіл, а на ньому каламар, канцелярські книги, кільканадцять випусків «Ізабелли Іспанської» видання пана Бреслауера; два брудні англійські комірці, слоїк помади, гільзи для цигарок і, нарешті, свічка в бляшаному свічнику з рудим гнотом і мухами, потопленими в лою коло гнота.

Коло вікна висіло чимале дзеркало, а навпроти нього стояв комод, в якому зберігався добірний гардероб пана писаря: панталони різних відтінків, фантастичних кольорів жилетки, краватки, рукавички, лаковані черевики і навіть циліндр, що його пан писар надівав, коли йому траплялось їхати до повітового міста Ословіц.

Крім того, в хвилину, про яку мовиться, на стільці біля ліжка висіли подерті штани та піджак пана писаря, а сам пан писар лежав на постелі й читав «Ізабеллу Іспанську» видання пана Бреслауера.

Становище його (тобто не пана Бреслауера, а пана писаря) було настільки жахливе, що треба було б мати стиль Віктора Гюго, щоб це описати.

Насамперед, страшенно боліла рана. Навіть читання «Ізабелли», що було для нього завжди найкращою втіхою та розвагою, тепер посилювало не тільки біль, а й гіркоту після випадку з Кручеком.

У нього була невелика гарячка, що перешкоджала йому зосередитись. Часом він бачив страшні видива. Читав саме, як молодий Серрано, весь у ранах, прибуває до Ескуріалу після блискучої перемоги над карлістами. Прекрасна Ізабелла приймає його, схвильована й бліда. Муслін високо підіймається на її грудях.

— Генерале, ви поранені? — питає вона Серрано тремтячим голосом.

Нещасному Золзікевичу здається, що Серрано — це він.

— Ой, ой, поранений! — каже він кволим голосом.—
Ваша величність, пробачте! Не можу сказати, в якому
саме місці: етикет не дозволяє. Ой, ой! А якби ваша
величність...

— Відпочиньте, генерале! Сідайте, сідайте! Розка-
жіть мені про свої геройські подвиги.

— Розказати можу, але сісти — ніяк! — розпачливо
виголошує Серрано.— Ой! Вибачте, королево! Той про-
клятий Кручек!.. я хотів сказати дон Хосе...
Ой-ой-ой!

Сильний біль проганяє марення. Серрано роздивля-
ється і бачить: на столі тріщить свічка, бо догоріла до
втопленої в лою мухи, а ще мухи лазять по стінах...
Ага, та це ж його хата, а не Ескуріал! І королеви Іза-
белли нема! Тут пан Золзікевич остаточно прочумуєть-
ся, підводиться в ліжку, вмочує хустку в глеку з во-
дою, що стоїть під ліжком, і змінює компрес.

Потім обертається до стіни, засинає, власне, чи то
спить, чи марить, і знов ніби скаче кур'єрськими до
Ескуріалу.

— Милій Серрано! Коханий мій! — шепче короле-
ва.— Я сама перев'яжу твої рани.

У Серрано волосся на голові стає сторч. Він усві-
домлює весь жах свого становища. Як він може не
скоритись королеві, але як же й наважитись на пере-
в'язку в такому неподобному місці? Холодний піт зро-
шує його чоло, коли раптом...

Раптом королева зникає, двері з грюкотом відчиня-
ються, і на порозі з'являється не хто інший, як його
запеклий ворог дон Хосе.

— Чого тобі треба? Хто ти? — гукає Серрано.

— Це я, Жена,— похмуро відповідає дон Хосе.

Золзікевич прочується вдруге. Ескуріал знову стає мурованкою, свічка горить, муха тріщить на гноті й пирскає голубими крапельками, в дверях стоїть Жепа, а за ним... ні, перо випадає у мене з пальців... крізь відхилені двері всовує голову Кручек.

Потвора втупилась очима в пана Золзікевича і, здається, посміхається.

Холодний піт тепер уже насправді зрошує скроні панові Золзікевичу, а в голові зринає думка: «Жепа прийшов полічити мені ребра, а Кручек з другого боку...»

— Чого вам тут обом треба? — злякано кричить Золзікевич.

Але Жепа кладе карбованця на стіл і покірливо каже:

— Вельможний пане писарю! Це я прийшов з приводу... тої рекрутчини.

— Геть, геть звідси! — зразу підбадьорившись, репетує Золзікевич.

Розлютившись, він зривається назустріч Жепі, але карлістська рапа так пече, що він падає назад на подушки і тільки приглушено стогне.

— Ой, ой!

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ. РОЗМІРКОВУВАННЯ І ЗНАХІДКА

Рана ятрилася.

Бачивши, як прекрасні читачки починають лити сльози над моїм героєм, поспішаю, поки котра не зомліла, повідомити, що наш герой від тієї рани не вмер. Йому судилось жити ще довго. Зрепштою, якби він умер, я зламав би перо й на тому закінчив би оповідання, а тому що він живий, продовжую.

Отже, рана ятрилась, але це несподівано вийшло на користь нашому канцлерові з Баранячої Голови. І сталося це дуже просто: гарячка відтягнула йому від

голови кров, через те в голові прояснилось, і він збагнув, що досі коїв самі дурниці. Бо тільки подумати: канцлер, як то кажуть, закинув вудочку на жінку Жепи (та й не дивно, бо то була така молодиця, що другої такої не знайдеш в цілому Ословіцькому повіті), але ж для цього треба було позбутись Жепи. І якби його взяли до війська, канцлер міг би собі сказати: «Гуляй, душа, без кунтуша!» Та не так легко було замість вийтового сина підсунути Жепу. Правда, писар — то сила. І Золзікевич був силою поміж писарями, але в справі набору рекрутів не був останньою інстанцією. Тут доводилось мати діло з земською поліцією, з військовою комісією, з начальником поліції, а всі вони були зовсім не зацікавлені в тому, щоб замість Бурака обдарувати армію і державу Жепю. «Записати його в список рекрутів? А що далі?» — ставив сам собі питання мій симпатичний герой. Адже разом із списками треба подати й метрики, та й Жепі рота не заткнеш. Може скінчитися тим, що Золзікевичу втруть носа, а може, ще й з писарства витурять.

Найвидатніші люди під впливом пристрастей робили дурниці, але в тім їхня велич і полягає, що вони могли вчасно ті дурниці усвідомити. Золзікевич зрозумів, що, обіцявши Буракові внести Жепу в рекрутський список, зробив першу дурницю; пішовши до Жепихи й напавши на неї коло терниці, — другу; налякавши молодицю і її чоловіка, вчинив третю дурницю. О, висока хвилино, в яку істинно великий муж мовить собі: «Я осел!», ти тепер настала і для Баранячої Голови, злетівши, мов на крилах, з тієї країни, де пишне впливає з високого, бо Золзікевич виразно сказав собі: «Я осел!»

Та чи ж варто було занехаяти план тепер, коли він обілляв його кров'ю власних... (у запалі він сказав: власних грудей), занехаяти план, коли задля нього пожертвував парюю новісіньких кортових штанів, за

котрі ще не заплатив Срулеві, і парюю нанкових підштанків, які чи й одягав разів зо два?

Ні, ніколи!

Навпаки, коли до апетиту на молодицю долучилась жадоба помсти над нею, чоловіком і Кручком, Золзікевич сказав, що буде останнім йолопом, коли не залле Жепі сала за шкуру.

Отож він три дні думав, міняючи компреси, і знаєте, що видумав? Анічогісінько не видумав!

На четвертий день сторож приніс йому з ословіцької аптеки мазь. Золзікевич намастив нею пластир, приклав до рани — і в ту ж мить життєдайний медикамент подіяв.

— Знайшов! — вигукнув наш герой.

І справді, він щось знайшов.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ, ЯКИЙ МОЖНА БУЛО Б НАЗВАТИ: «ЗВІР У ТЕНЕТАХ»

Днів через п'ять чи шість після цього в ванькирчику бараноголовської корчми сиділи війт Бурак, засідатель Гомула і Жепя. Війт взявся за склянку.

— Перестали б ви сваритись за пусте, — сказав він.

— А я кажу, що француз не дасться пруссакові! — сказав Гомула, тріснувши кулаком об стіл.

— Пруссак, псявіра, хитрий! — озвався Жепя.

— Ну то й що? Турок допоможе французові, а турок найсильніший.

— Що ви там знаєте? Найсильніший Гарубанда (Гарібальді)!

— Це ви теж сказали, немов в калюжу... тее. Відкіля ви вирвали того Гарубанду?

— Нащо його виривати? Люди казали, що шість років тому він плавав по Віслі своїми кораблями і з великим військом. Тільки пиво йому в Варшаві було

не до смаку, бо вдома звик пити лучче, тому й вернувся.

— Не варнякав би ти казна-чого. Всім відомо, що кожен шваб — то єврей.

— Але ж Гарубанда не шваб.

— А хто ж?

— Хто? Цісар він — он хто!

— Та й розумні ж ви!

— Ви теж не розумніші!

— Коли ви такі мудрі, то скажіть, як звали нашого прародителя?

— Як? Звісно як: Адам.

— Ну, це хрещене ім'я, а яке прізвисько?

— Відкіля я знаю.

— От бачите! А я знаю. Прізвисько його було: «Визволила».

— Казна-що верзете.

— Не вірите, то послушайте:

Пресвята діво, що своїм молоком
Бога-сина кормила,
І тим людей від Адамового
Гріха визволила.

— А що, не Визволила?

— Хай буде так.

— Краще давайте вип'ємо! — сказав вїйт.

— За ваше здоров'я, куме!

— За ваше!

— Пішли!

— Поїхали!

— Щастя боже!

Всі троє випили, але тому що діялось це під час франко-пруської війни, засідатель Гомула знов повернувся до політики.

— Французи, — вів далі він, — дуже липкий до жіноцтва народ. Я-то їх не пам'ятаю, але батько мій роз-

казував, що як стали вони у нас постоем, то був страшний суд для всієї Баранячої Голови. Нашим сусідюю був Стась, батько Валента, а в них теж став на квартиру француз, чи, може, й два, хіба я знаю? Коли якось прокидається Стась уночі й каже: «Касько, Касько, щось мені ввижається, що то француз коло тебе порастється». А вона каже: «І мені так здається». Тоді Стась до неї: «То скажи йому, нехай іде геть!» — «Еге,— каже,— поговориш з ним, коли він по-польськи не розуміє!»— То що ж він мав робити?

— Ну, давайте вип'ємо ще,— загадав Бурак.

— Щастя боже!

— Спасибі на доброму слові!

— Ну, за ваше здоров'я!

Випили знову, а що пили вони арак, Жена вдарив денцем склянки об стільницю і сказав:

— От добро, так добро!

— То, може, ще?

— Наливайте!

Жена все більше червонів, а Бурак все йому доливав.

— От ви,— нарешті промовив він до Жени,— хоч корець гороху одною рукою й завдасте на спину, а на війну піти побоялися б.

— Чого б це я мав боятись? Коли вже битись, то битись.

Гомула на це сказав:

— Інший і малий, та відважний, а інший великий і дужий, а, однак, боягуз.

— Брехня,— відповів Жена,— я не боягуз.

Гомула на те відказав:

— А хто вас знає?

— А я кажу,— промовив Жена, показуючи кулака, як добрий буханець завбільшки,— коли б молоснув вас по спині оцим кулаком, то ви розсипалися б, як стара бочка.

— А може, й ні.

— Хочете спробувати?

— Годі вам,— втрутився вїйт.— Ви що, побитись хочете? Давайте краще вип'ємо ще.

Вони випили знову, але Бурак і Гомула тільки губи вмочили, а Жепа випив повну склянку араку, аж очі йому мало на лоба не вилізли.

— Тепер поцілуйтесь,— запропонував вїйт.

Жепа став обійматись та цілуватись, потім заплакав, а це вже означало, що він добре хильнув. Далі почав нарікати на лиху долю, пригадавши рябе теля, яке два тижні тому вночі здохло на оборі.

— Ой, яке ж бо теля було, боже мій! — мовив він жалісно.

— Не журіться,— сказав Бурак.— До писаря з повіту прийшла бамага, нібито панський ліс роздадуть хазяям.

Жепа на це відповів:

— І справедливо! Бо хіба пан той ліс садив?

А потім знову став журитись:

— Ой, що вже теля було, то теля! Оце ссе корову, та як штовхне її в вим'я, то вона аж до стіни одлетить.

— Писар казав...

— А що мені писар? — сердито перебив його Жепа.— Писар для мене:

Значить стільки,
Як той Філька...

— Щоб не сварилися ви, давайте лучче вип'ємо!

Випили ще раз. Жепа заспокоївся і тихо сидів на ослоні, а тим часом двері відчинилися і на порозі з'явилися зелений картуз, кирпатий ніс і цапина борідка писаря.

Шапка у Жепи зеунулась на потилицю, він умить скинув її на землю, підхопився і пробурмотів:

— Слава Ісусу!

— Є тут війт? — спитав писар.

— Є! — разом відповіли утрюх.

Писар підійшов до стола. До нього зараз же підско-
чив Шмуль із чаркою араку. Золзікевич понюхав, скри-
вився і сів до столу.

Якийсь час усі мовчали. Нарешті Гомула почав:

— Пане писарю?

— Чого?

— Чи то правда, що люди говорять про той ліс?

— Правда. Тільки треба вам всією громадою під-
писати прошеніє.

— Я нічого не підписуватиму,— озвався Жєпа, бо,
як і всі селяни, не любив підписувати своє прізвище.

— Ніхто тебе й не проситиме. Не підпишеш, то ні-
чого й не одержиш. Воля твоя.

Жєпа почухав потилицю, а писар, звертаючись
до війта і засідателя, промовив офіційним тоном:

— Про ліс — правда. Тільки кожен повинен обгоро-
дити свою ділянку, щоб не було сварок.

— Та огорожа коштуватиме більше, ніж ліс,— втру-
тився Жєпа.

Писар не звернув на нього уваги.

— На огорожу,— казав він далі, звертаючись до
війта і засідателя,— гроші пришле казна. На цьому ко-
жен ще й заробить, бо на душу припадає по п'ятдесят
карбованців.

У Жєпи аж очі заблищали.

— Коли так, то підпишусь. А де ж гроші?

— У мене,— сказав писар.— А ось документ.

Сказавши це, писар видобув з кишені складений
учетверо папір і прочитав щось, чого ніхто не зрозу-
мів, але всі дуже зраділи. Якби Жєпа не був такий
п'яний, він помітив би, що війт підморгує засідателеві.

Потім — диво дивне! — писар вииняв гроші і сказав:

— Ну, хто перший?

Війт і засідателі підписали, але коли Жепа взявся за перо, Золзікевич відсунув документ і промовив:

— А може, не хочеш? Тут усе добровільно.

— Чого ж би я не хотів?

Писар гукнув:

— Шмуль!

Шмуль показався в дверях.

— Що пан писар хочуть?

— Будь і ти свідком, що тут усе добровільно.

Писар знов звернувся до Жепи:

— Може, не хочеш?

Але Жепа вже підписав, посадивши здоровенну ляпку, потім взяв у писаря гроші, сховав у пазуху й закричав:

— А дай-но ще араку!

Шмуль приніс; випили раз і другий. Потім Жепа вперся кулаками в коліна й задрімав.

Так він сидів деякий час, похитуючись, нарешті звалився з ослона на землю і пробурмотів: «Господи, помилуй мене, грішного!» — й заснув.

Жінка за ним не прийшла, бо знала, що коли він п'яний, то може дати їй лупки. Таке траплялося. Другого дня Жепа перепрошував жінку, цілував її в руки, і коли був тверезий, ніколи не казав їй лихого слова.

Отже, Жепа проспав у корчмі цілу ніч. Вранці прокинувся до схід сонця й витріщив очі: це була не його хата, а корчма, і лежав він не в ванькирі, де вони вчора пили, а в загальній кімнаті з шинквасом.

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа!

Він ще раз роздивився. Сонце вже зійшло і заглядало крізь шибки за шинквас. Коло вікна стояв Шмуль і, хитаючись із боку на бік, голосно молився.

— Шмулю, псявіро! — вигукнув Жепа.

Але Шмуль нічого не відповів. Він хитався вперед і назад, далі вийняв з пазухи якогось ремінця, поцілував його й зарепетував, дякуючи богові, що дав ра-

нішню зорю й вивів сонце на небо, що прогнав ніч із землі і привів день, що він такий величний і могутній.

Тоді Жепа почав обмацувати себе, як то робить кожен селянин, що переночував у корчмі. Нарешті намацав гроші.

— Ісус, Марія! А це що?

Тим часом Шмуль закінчив молитись і, знявши з голови цицелю, заніс його в ванькир і повільно та поважно повернувся назад.

— Шмулю!

— Ну, чого тобі треба?

— Що це у мене за гроші?

— А ти, дурню, не знаєш? Ти ж учора погодився з війтом, що замість його сина жеребка тягтимеш, і гроші взяв, і контракт підписав.

Почувши це, Жепа зблід, як стіна, кинув шапкою об землю, потім гепнувся сам і закричав так, що аж шибки задеренчали.

— Ну, пішов к бісу, ти, солдат! — флегматично промовив Шмуль.

За півгодина Жепа наближався до своєї хати. Його жінка, що саме топила в печі, почувши, як він скрипнув ворітьми, вибігла йому назустріч і люто промовила:

— Ах ти, пияку!

Але, глянувши на свого чоловіка, вона аж злякалась, бо ледве впізнала його.

— Що з тобою?

Жепа увійшов до хати, сів на лаві, але не міг вимовити й слова, лише мовчки дивився в землю. Проте жінка потроху випитала у нього все. «Продано мене, як Христа»,— скінчив нарешті Жепа, сказав так, хоч Христа продано було в інших умовах... Тоді жінка страшно залементувала, він за нею, заверещала й дитина в колиці. Навіть Кручек так жалібно заскавулив,

що з деяких хат повибігали жінки з ложками в руках і стали питати одна в одної:

— Що там у Жепів сталося?

— Побив він її, чи що?

А Марися голосила ще дужче за свого чоловіка, бо любила його, бідолашу, над усе у світі.

**РОЗДІЛ П'ЯТИЙ, В ЯКОМУ МИ ЗНАЙОМИМОСЬ
ІЗ ЗАКОНОДАВЧИМ ОРГАНОМ БАРАНЬОЇ ГОЛОВИ
ТА ГОЛОВНИМИ ЙОГО ПРОВІДИРЯМИ**

На другий день було призначено засідання волосного суду. Засідателі з'їхались із усієї волості, за винятком панів-шляхтичів. Кілька їх теж були засідателями, та не хотіли відставати від інших і тримались англійської політики, тобто «принципу невтручання», що його так вихваляв знаменитий державний муж Джон Брайт. Однак це не виключало посереднього впливу «інтелігенції» на долю волості. Коли хто-небудь з «інтелігенції» мав справу в волості, то напередодні засідання запрошував до себе Золзікевича, потім у кабінеті представника «інтелігенції» з'являлась горілка, сигари — і справа влаштовувалась швидко. А далі надходив обід, на котрий чемно запрошувано пана Золзікевича: «Ану, сідай, пане Золзікевичу, сідай!»

Пан Золзікевич сідав, а на другий день казав вїтові: «Вчора я був на обіді у Метішевських, Скорабевських чи Осьцешинських. Гм! У них дочка на впадні: отож я розумію, що воно означає!» Під час обіду пан Золзікевич намагався додержувати правил доброго тону, їсти різні дивовижні страви так, як їли інші, а головне, не показувати при цьому, що таке запрошення дуже тішить його самолюбство.

Взагалі це був чоловік дуже тактовний, який скрізь умів належно повестися: він не тільки не розгублювався, а сміливо втручався в розмову, весь час прига-

дюючи «того шановного комісара» або «того прекрасного начальника», з котрими він цими днями грав у преферанс по копійці. Словом, намагався показати, що він запанібрата з першими можновладцями Ословіцького повіту. Правда, він помічав, що під час його оповіді пани якимось чудно втуплювалися в тарілки, але вважав, що то така мода. Дивувало його часто й те, що пан-дідич, не чекаючи, поки сам він стане прощатись, ляпав його по плечу й казав: «Ну, бувай здоров, пане Золзікевичу», але знову вважав, що так у великопанському товаристві заведено. Причому, тиснувши на прощання господареві руку, пан Золзікевич завжди відчував у ній щось шелестюче. Миттю зігнувши пальці і дряпнувши пана по долоні, він вигрібав з неї «щось шелестюче», не забуваючи при цьому додати: «Ну, пане добродію, між нами то вже зайве! А щодо вашої справи, то можете бути спокійні!»

Пан добродій справді міг бути спокійний, бо пан Золзікевич тримав у руках Бурака і засідателя Гомулу, а вони втрюх тримали в руках весь суд, так що іншим залишалось тільки погоджуватися з тим, що ця трійця ухвалила. В цьому не було нічого дивного, бо геніальні індивідууми в кожній громаді завойовують незаперечний вплив і стають біля керма.

Завдяки такому енергійному керівництву та вродженим талантам пана Золзікевича, справи в волості йшли б напевне якнайкраще, коли б він завжди пояснював судові, як тлумачити справу з погляду суто юридичного, бо ті справи, котрі не супроводились «чимось шелестючим», він полишав на самостійний розсуд засідателів і під час їх розгляду спокійнісінько длубав у носі, а засідателі зовсім розгублювались.

Із шляхти, а точніше кажучи — з панів, тільки пан Флосс, дідич з Малих Постемповіц, спочатку виступав як засідатель у волосному суді, бо вважав, що інтелігенція повинна брати в ньому участь. Але це викликало

загальне невдоволення. Шляхта вважала пана Флосса за «червоного», про що свідчило навіть його прізвище, а селяни з демократичного почуття власної окремішності визнавали, що не личить панові сидіти на одній лаві з селянами, найкращим доказом чого є те, що «інші пани цього не роблять». Взагалі селяни могли закинути панові Флоссові те, що він був не з панів пан. Щодо Золзікевича, то він не любив пана Флосса за те, що той нічим «шелестючим» не прагнув заслужити його приязнь, а одного разу як засідателю навіть наказав йому замовкнути, чим настроїв проти себе й інших. Скінчилось на тому, що одного прекрасного ранку котрийсь із засідателів сказав йому в присутності всього суду: «Хіба ви — пан? Пан Осьцешинський — ото пан! Пан Скоробевський — ото пан! А ви не пан, а скоробагатько». Почувши це, пан Флосс, що недавно купив маєток Круха Воля, плюнув на все і полишив волосне волості, як свого часу міське місту. Шляхта казала: «Догрався», при чому на захист принципу невтручання наводила мудре прислів'я: «Масти мужика медом, а він... і т. д.».

Таким чином волость, не збаламучена участю «інтелігенції», вирішувала власні справи без допомоги згаданого вище елемента, а лише своїм бараноголовським розумом, якого повинно було вистачити для Баранячої Голови на тій підставі, на якій паризького вистачало для Парижа або автономного галичанського для Галичини. Зрештою вже всім відомо, що практичний розум, або, як його інакше називають у Привіслянському краю та прилеглих до нього околицях, «здоровий мужицький глузд» вартий більш, ніж інтелект будь-якого іншого стану, а що жителі вищеназваного краю та прилеглих провінцій вже народжуються з цим «здоровим глуздом», мені здається, не треба й доводити.

Це негайно підтвердилось у Баранячій Голові, коли на засіданні, про яке мовиться, було прочитано запи-

тання від вищої адміністрації: чи не погодиться во-
лость на своїй території власним коштом поправити
дорогу, що йде на Ословіци. Цей проект взагалі дуже
не подобався *patres conscripti*¹, а один з місцевих сенато-
рів заявив, що дороги нема потреби лагодити, бо
можна їздити через луг пана Скорабевського. Якби пан
Скорабевський був присутній на цьому засіданні, він
напевне знайшов би причину для заперечення цього
*pro publico bono*², але пана Скорабевського не було,
бо й він додержував принципу невтручання. Таким
чином пропозиція сенатора безумовно пройшла була б
*unanimitate*³, якби пан Золзікевич не був учора в пана
Скорабевського на обіді, де розповідав панні Ядвізі
сцену задушення двох іспанських генералів у Мадриді,
яку вчитав в «Ізабеллі Іспанській» видання пана
Бреслауера, а прощаючись з паном Скорабевським, від-
чув у його долоні «щось шелестюче». Отже, писар, за-
мість записати поправку, перестав длубати в носі й
відклав перо, а це означало, що він хоче взяти слово.

— Пан писар хоче щось сказати,— промовило кіль-
ка засідателів.

— Я хочу сказати, що ви — дурні! — спокійнісінько
відповів писар.

Сила справжнього парламентського красномовства,
висловлена хоч би і в стислій формі, така велика, що
після цього виступу, спрямованого проти пропозиції
засідателів і взагалі проти бараноголовської адміністра-
тивної політики, присутні почали спантеличено пере-
глядатись і чухати свої пляхетні органи мислення, що
було незаперечною ознакою глибокого проникнення в
суть справи. Нарешті після довгого мовчання один
з представників законодавчого органу запитав:

¹ Пани сенатори (лат.).

² Для загального добра (лат.).

³ Одноголосно (лат.).

— А хіба що?

— А те, що ви дурні!

— Може бути! — озвався один голос.

— Луг лугом, — додав другий.

— А весною то ним і не пройдеш, — докінчив третій.

Таким чином пропозиція щодо лугу пана Скорабевського була відкинута, а пропозиція вищої адміністрації прийнята, і почалась розкладка коптів згідно з надісланим кошторисом. Спочатку була внесена ще одна пропозиція: відремонтувати дорогу виключно коштом пана Скорабевського, який за те безборонно користуватиметься лугом, та коли й ця пропозиція, завдяки пану Золзікевичу, була відхилена, зусилля кожного законодавця були спрямовані тільки на те, щоб звалити з себе тягар на іншого, щоб не позбавити ближнього тіві насолоди й задоволення, що їх дає почуття принесеної жертви для загального добра. Проте почуття справедливості так вкоренилося в свідомості членів бараноголовського законодавчого органу, що нікому не пощастило викрутитись від сплати, за винятком вїйта і засідателя Гомули, які натомість взяли на себе нелегкий обов'язок стежити за тим, щоб діло йшло якнайшвидше.

Треба, однак, визнати, що такий безкорисливий вчинок вїйта і засідателя, як кожна благородна акція, котра виходить за межі звичайного, викликав у деяких засідателів певну заздрість, почувся навіть один гнівний протестуючий голос:

— А чому ви не будете платити?

— А нащо ми маємо даремно платити, коли вистачить і того, що ви дасте, — відказав на те Гомула.

Це був аргумент, проти якого — сподіваюсь — не тільки здоровий бараноголовський глузд, а й будь-який інший не спромігся б нічого заперечити, тому протестуючий голос умовк, а через деякий час переко-
нано відповів:

— А правда!

Справа була цілком закінчена, і суд напевне негайно взявся б до розгляду інших, коли б не несподіване вторгнення до законодавчої палати двох поросят. Вони вбігли у відхилені двері й почали гасати по приміщенню, крутитись під ногами й несамовито верещати. Звичайно, засідання було перерване, законодавці кинулись виганяти нахаб, з рідкісною одностайністю вигукуючи: «Ачу! Ачу! Щоб ви виздыхали!» і т. ін. Поросята тим часом забилися під ноги пана Золзікевича і заплямили йому чимось підозріло зеленим другі, піскового кольору, штани. Якби наші газети мали належну інформацію з провінції, то ми прочитали б, що пляма не одмилася, хоч пан Золзікевич мильв її гліцериновим милом і тер власною зубною щіткою.

Завдяки рішучості й енергії, що й у цьому випадку, як і завжди, не облишила представників Бараноголовської волості, поросята, незважаючи на шалене пручання, були схоплені за задні ноги й викинені за двері, після чого можна було перейти до порядку денного. На цьому порядку зараз стояла справа селянина Сьрода з відомим уже нам паном Флоссом. Сталось так, що воли Сьрода, об'ївшись уночі конюшини на полі пана Флосса, поздувалися і перед ранком залишили цей паділ скорботи і сліз і перебрались у кращий воловий світ. Пригнічений розпачем Сьрода подав цю сумну справу до суду, просячи захисту і справедливості.

Розглянувши ретельно справу, суд з властивою йому проникливістю дійшов переконання, що хоч Сьрода й пустив навмисне воли на поле Флосса, але коли б на тому полі росли, наприклад, овес або пшениця, а не «гадюча» конюшина, воли були б собі й тепер здоровісінькі і не зазнали б роздуття шлунка, жертвою якого вони стали. Виходячи з цієї передумови, суд логічно, як і суто юридично, ухвалив, що

причиною смерті волів був не Сьрода, а пан Флосс. Тому пан Флосс повинен сплатити Сьроді вартість волів, а крім того, для перестороги на майбутнє, внести до волосної каси на канцелярію п'ять карбованців сріблом. На той випадок, коли б обвинувачений відмовився сплатити означену суму, стягнути її з його орендаря Іцка Цвейноса.

Далі було розглянуто ще багато цивільних справ. Оскільки вони не мали відношення до геніального Золзікевича, то й вирокі по них зважувались на терезах чистої справедливості, почеплених на здоровому бараноголовському глуздові. Завдяки англійському «принципові невторучання», якого додержувала згадана вже «інтелігенція», загальна згода й однастайність лише зрідка порушувались сторонніми зауваженнями про «чортову печінку», «правець», «холеру», що їх зичили одні одним як позивачі, так і самі судді.

Слід вважати, що завдяки цьому ж таки неоціненному принципові невторучання всі справи вирішувались так, що сторони, як та, котра виграла, так і та, котра програла, повинні були вносити чималі суми «на канцелярію». Це посередньо забезпечувало дуже бажану в волосних установах незалежність війта й писаря, а безпосередньо могло відучити людей від сутяжництва й піднести моральність волості Бараняча Голова до рівня, про який мріяли філософи XVIII сторіччя. Гідне уваги було також те (такі речі ми гудити чи хвалити утримаємось), що пан Золзікевич записував у книги лише половину сум, внесених «на канцелярію», друга половина була призначена на «непередбачені випадки», які могли трапитись у писаря, війта й засідателя Гомули.

Нарешті суд узявся до розгляду карних справ, для чого наказав сторожеві привести в'язнів. Нема потреби додавати, що в волості Бараняча Голова була прийнята найсучасніша і найбільш відповідна останнім вимогам

цивілізації система одиночного ув'язнення. В цьому не було ніякого сумніву, що б не говорили злі язики. Ще й сьогодні кожен може пересвідчитись, що в в'їтовому хліві в Баранячій Голові є аж чотири відгороджених закутки. В'язні сиділи в них самотно, правда, в товаристві тих тварин, про яких в «Зоології для молоді» сказано: «Свиня — це тварина, слушно так названа за своєю неохайністю. Природа не дала їй рогів, що також може служити доказом її доцільності». Отож в'язні сиділи в такому товаристві, яке не могло перешкодити їм роздумувати про вчинене зло та про засоби виправлення.

Сторож подався до відомого вже нам місця одиночного ув'язнення і негайно привів перед суд не двох, а *двоє* злочинців, з чого читач легко може зробити висновок, які делікатні і психологічно заплутані справи доводилось інколи розглядати бараноголовському судові. Справа дійсно була вельми делікатна. Один такий собі Ромео, що інакше звався Вах Рехньо, і одна така собі Джульєтта, що інакше звалась Баська Жаблянка, наймитували в одного господаря: І чого тут критися, кохалися так, що не могли одне без одного жити, як Навазендех без Безендеха. Кохалися не знаю чи платонічно, але певен, що палко. Проте незабаром в їхні серця закралась ревності. Одного разу Джульєтта побачила, що Ромео довгенько розмовляє з панською наймичкою Ягнуою. З того часу нещасна Джульєтта лише чекала нагоди. Одного дня, коли Ромео, на думку Джульєтти, зарано прийшов з поля і настирливо домагався їсти, вона зчинила бучу. Вони обопільно обмінялись кількома дюжинами стусанів кулаком та ударів ополоником. Звичайно, сліди тієї бійки збереглись у вигляді синців на ідеальному обличчі Джульєтти і на розбитому, повному чоловічої гідності чолі Ромео. Судові треба було встановити, хто з них винен і хто кому мав сплатити, як винагороду за зраду і

наслідки бійки, п'ять злотих, а правильніше кажучи — сімдесят п'ять копійок сріблом.

Гнилий вплив Заходу ще не здолав розбестити здоровий дух суду, а тому, ненавидячи всією душею емансипацію жінок, як річ, супротивну ідилічній слов'янській вдачі, суд дав слово першому Ромео, котрий, тримаючись за розбитий лоб, так почав свою промову:

— Вельможні судді! Оця клята дівка давно вже не дає мені спокою. Прийшов я з поля, як людина, на підвечірок, а вона до мене: «Ти, псявіро, чортяко, кає, то хазяїн ще в полі, а ти, кає, вже вдома? За піччю, кає, ляжеш та будеш мені підморгувати?» А я ніколи на неї не моргав, тільки ото що бачила мене з панською наймичкою Ягною, як я помагав їй відро з криниці витягти, то з того часу на мене лютує. Як шкварнула мискою об стіл, то мало страву не вихлюпнула, а потім і наїстись не дала, та все мені виказує: «Ти, кає, сучий син, ти виродок, ти кальвін, ти анцихрист!» Ну, як назвала вона мене анцихристом, я її по мордяці, але так, для годиться, без злості, а вона мене ополоником по лобі...

Тут прекрасна Джульєтта вже не могла витримати, вона сунула кулаком Ромео під ніс і верескнула щосили:

— А брешеш! Брешеш! Брешеш! Брешеш, як пес!

Потім гірко розплакалась і звернулась до суду, волаючи:

— Вельможні судді! Ой, я ж нещасна сирота! Ой, бога ради, рятуйте! не коло криниці я його з Ягною бачила, а бачила, як вони полізли в жито, щоб їм очі повилазили, і там сиділи стільки, що можна п'ять отчешнів переказати. Ах ти, бахуре, кажу йому, скільки разів ти казав мені, начебто так мене кохаєш, що тобі хочеться садонутт мене під ребро! А щоб він одубів, щоб йому язик колом став! Не ополоником би його по лобі, доле моя, а люшнею. Сонце ще високо, а він уже

з поля припёрся — і давай йому жерти! Кажу йому, як кому путньому, чемно: «Ти, злодійська мармизо, то господар ще в полі, а ти вже вдома?» Але «анцихристе» йому не казала, хай мене господь скарає... А щоб його...

В цю мить війт закликав до порядку обвинувачену у формі запитання:

— Та чи стулиш ти пащеку, навіжена?

На деякий час настала тиша, бо суд почав обмірковувати вирок. І як же глибоко збагнув він суть справи! П'яти злотих не було присуджено нікому, а так, для підтримання свого престижу та для перестороги всім закоханим парам у Баранячій Голові, обвинуваченим присуджено було одседіти в одиночках ще по двадцять чотири години і сплатити штраф на канцелярію по карбованцю сріблом.

«З Ваха Рехня та Баськи Жабянки на канцелярію по п'ятдесят копійок сріблом»,— записав пан Золзікевич.

На цьому засідання скінчилось. Золзікевич устав і підмикнув свої пісового кольору штани вгору, а фіолетову жилетку вниз. Засідателі вже брались за шапки та батоги, щоб іти додому, коли зачинені після вторгнення поросят двері відчинились навістіж і в них показався чорний як ніч Жепа, а за ним його жінка і Кручек.

Марися була біла, як полотно, на її ніжному личку застиг вираз смутку й покори, а з чорних великих очей по щоках котились, як горох, сльози.

Жепа увійшов гордо, з високо піднятою головою, але як побачив суд у повному складі, «миндаль» на війтові, і розп'яття, і цапину борідку та кирпатого носа на довгих ногах, відвага його зразу десь поділась, і він досить тихим голосом привітався:

— Слава Ісусу!

— На віки вічні! — відповіли засідателі.

— А чого вам тут треба? — грізно спитав війт, що зразу був збентежився, але вже отямився. — Маєте якусь справу? Побилися, чи що?

Несподівано втрутився пан писар:

— Дайте їм сказати.

Жена почав:

— Вельможні судді! А хай то найясніше...

— Зажди! Зажди! — перебила жінка. — Дай мені сказати, а ти помовч.

Сказавши це, вона втерла фартухом сльози й носа і тремтячим голосом почала розказувати. Але куди ж вона прийшла? Прийшла скаржитись на війта й на писаря... до війта і писаря.

— Напоїли його, — розповідала вона, — обіцяли йому ліс, аби тільки підписав, то він і підписав. Дали йому п'ятдесят карбованців, а він був п'яний і не знав, що запродує себе, мене й дитину. П'яний же був, як ніч, — говорила вона далі крізь плач. — Адже ж п'яний не знає, що робить, тож і в суді, коли хтось з п'яних очей поб'ється, йому попускають: не тямив, що робив, кажуть. Змилюйтеся, ради бога, бо хіба тверезий чоловік за п'ятдесят карбованців продав би свою долю? Змилюйтеся наді мною, і над ним, і над невинною дитиною! Що зі мною станеться без нього, без горопашного мого? Бог вам дасть щастя і заплатить вам за нас, бідолашних!

На цьому ридання урвали її мову. Жена також плакав і раз у раз сякався в долоню. Засідателі збентежено поглядали то один на одного, то на писаря й війта, і не знали, як бути.

Але ось Марися відпочила трохи і знов заговорила:

— Він тепер ходить, як причинний. «Тебе, каже, вб'ю, дитину замордую, хату спалю, а не піду нізащо». Чим же я винна, нещасна? Або й дитина? А він уже ні до господарства, ні до коси, ні до сокири, тільки сидить у хаті та зітхає, зітхає, а я чекала суду; тож ви,

люди добрі, майте бога в серці і не дайте нас скривдити. Ісусе Назарейський, мати божа Ченстоховська, оступися ж, оступись за нас!..

З хвилину чути було тільки хлипання Марисі, на решті якийсь старий засідатель буркнув:

— А воно й справді не гаразд напоїти людину й запродаати.

— Таки не гаразд! — озвались інші.

— Хай вас бог і свята його матір благословить! — вигукнула, стаючи навколішки, Марися.

Війт засоромився, не менш збентежився й засідатель Гомула. Вони обидва поглядали на писаря, що длубав у носі, але коли жінка замовкла, він перестав длубати в носі і промовив до збентежених засідателів:

— Ви дурні!

Запала тиша, хоч мак сій, а писар говорив далі:

— В законі ясно сказано: хто втручатиметься в добровільну угоду, того судитимуть морським судом. А ви, дурні, знаєте, що таке морський суд? Ви, дурні, цього не знаєте: морський суд — то...

Тут Золзікевич витягнув з кишені хустинку й висякав носа, в якому назбиралось багато матеріалу, потім холодним, офіційним топом повів мову далі:

— Хто з вас, йолопи, не знає, що таке морський суд, то нехай тільки спробує сунути свого носа в цю справу, то й знатиме, що таке морський суд: з нього сім шкур здеруть. Коли знаходиться доброволець іти за вписаного солдата, то вам у цю справу втручатись зась. Угода підписана, свідки є — і край! Про це сказано в конституції, в юриспруденції і в законі першого зводу найвищої комісії в селянських справах, а не віриш, то дивись у процедурі та в посиланнях. А якщо й випили при тому, то що ж? Хіба ви, дурні, не п'єте завжди і скрізь?

Якби сама богиня правосуддя з терезами в одній руці і з голим мечем у другій вилізла з-за печі і

раптом стала перед засідателями, вона налякала б їх менше, ніж той морський суд, конституція, юриспруденція, процедура й посилення. В залі суду запанувало глухе мовчання, і лише через деякий час тихим голо-сом озвався Гомула, і всі обернулись до нього, наче здивовані його сміливістю:

— Та воно ж і правда: коні продаси — вип'єш, воли продаси — теж, свиню — також. Це вже такий звичай.

— Отож і ми тоді випили задля звичаю,— озвався війт.

Тоді й засідателі вже сміливіше звернулись до Жепи:

— Що ж, коли наварив собі пива, то сам і пий.

— Чи тобі шість років? Чи ти не знаєш, що робиш?

— Голові ж тобі не одірвуть.

— А як підеш до війська, то можеш найняти наймита: він тебе заступить і в хазайстві, й коло жінки.

Весь суд потроху повеселішав.

Раптом писар знову відкрив рота, і всі вмиць за-тихли.

— А ви навіть не знаєте,— сказав він,— до чого вам треба втручатись, а чого не чіпати. В те, що Жена погрожував жінці й дитині, в те, що обіцяв спалити власну хату, в те ви можете втрутитись і не залишити без вирішення такої справи. Якщо його жінка прийшла до суду із скаргою, то ви повинні ухвалити спра-ведливий вирок.

— Неправда! Неправда! — розпочливо вигукнула молодиця.— Я не скаржитись прийшла, я ніколи від нього ніякої кривди не зпала. О Ісусе! Невже це кі-нець світу!

Але суд відновив засідання, і безпосереднім його результатом було те, що Жена не тільки нічого не виграв, а навпаки: суд, справедливо дбаючи про громадський порядок, а також про безпеку жінки, ухвалив забезпечити її ув'язненням Жепи на два дні. А щоб

Йому надалі такі думки не приходили до голови, ухвалено було також стягнути з нього на канцелярію два карбованці і п'ятдесят копійок сріблом.

Тут Жепа зворохобився, мов шалений, і закричав, що в хлів не піде, що ж до грошового штрафу, то не два, а всі п'ятдесят карбованців, взятих у вїйта, він кинув на землю і гукнув: «Бери, хто хоче!» Зчинився страшенний розгардіяш. В зал вбіг сторож і став тягнути Жепу; Жепа його кулаком, той Жепу по голові. Жепиха в крик. Нарешті один із засідателів схопив її за барки й викинув за двері, давши кулаком на дорогу доброго штовхана, інші допомогли сторожеві затягти за патли Жепу в хлів.

Тим часом писар записав: «З Вавжона Жепи на канцелярію 1 крб. 25 коп.».

Марися йшла до своєї порожньої хати майже непритомна. Вона нічого перед собою не бачила, спотикалась на кожному кроці, ламала над головою руки й гірко плакала.

У вїйта було добре серце. Йдучи з Гомулою до корчми, він казав:

— Жаль мені чогось тієї жінки. Мабуть, додам їй ще четверик гороху, чи що?

А старий засідатель, той самий, що заступився був за жінку Жепи, говорив іншим засідателям:

— А я вам кажу, коли б пани на суд приходили, то такого не бувало б.

Сказавши це, він сів на воза, махнув батогом і поїхав — він був не з Баранячої Голови.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ. ІМОГЕНА

Сподіваюсь, що читач уже остаточно зрозумів і оцінив геніальний план мого симпатичного героя. Золзікевич, як то кажуть, дав шах і мат Жепі з жінкою. Бо записати Жепу в рекрутський список можна

було, але це нічого не давало. А от упоїти його, зробити так, щоб він сам підписав угоду та взяв гроші,— це вже було діло складне й потребувало великої спритності, воно свідчило про те, що при щасливому збігові обставин пан Золзікевич міг би грати значну роль, наприклад, в дипломатії. Війт, що готовий був викупити свого сина за вісімсот карбованців «мідяками», з радістю згодився на цей план, тим більш, що Золзікевич, настільки ж поміркований, наскільки й геніальний, взяв за цю справу для себе лише двадцять п'ять карбованців. Та й то взяв не з зажерливості, бо й «канцелярськими» ж він ділився з Бураком. А треба признатися, що пан Золзікевич завжди був винен Срулеві та ослівіцькому кравцеві, який цілій окрузі постачав «чисто паризьке» вбрання.

Та коли я вже став на шлях признань, то мушу сказати, чому пан Золзікевич так старанно одягався. Походило це, напевне, з естетичного почуття, але була й друга причина: пан Золзікевич був закоханий. Тільки не думайте, що в жінку Жєпи. На неї він мав, як сам колись висловився, «апетитик», та й годі. Але, крім того, пан Золзікевич був здатний на тонші й складніші почуття. Читачки, якщо не читачі, вже напевне здогадуються, що предметом цих почуттів міг бути не хто інший, тільки панна Ядвіга Скорабевська. Частенько, коли на небо впливав срібний місяць, пан Золзікевич брав гармонію, на якій грав досконало, сідав на осліник перед своєю хатою і, поглядаючи в бік панського маєтку, під меланхолійні звуки співав:

Я від само́го майже світання
Сльозами обличчя мию,
По ночах дихаю я крізь зітхання,
Бо втратив усяку надію.

Серед поетичної тиші літньої ночі голос линув до панського двору, а пан Золзікевич, помовчавши хвилину, ще додавав:

Люди нечулі, терпіти несила...
Нащо юнацьке життя згубили?

Та коли б хтось захотів закинути панові Золзікевичу сентиментальність, тому одразу скажу, що він помиляється. Надто тверезий розум мав наш великий герой, щоб бути сентиментальним, та й у мареннях його панна Ядвіга звичайно перетворювалась на Ізабеллу, а сам він — на Серрано або Марфорія. А там уже все йшло, як в Іспанії, тобто цілування ніжок і т. д. Але тому що дійсність не відповідає маренням, то навіть наш залізний герой одного разу виказав свої почуття. Це трапилось одного вечора, коли він помітив на шворці коло дровітні спідниці з ініціалами Я. С. і з короною над ними. Пан Золзікевич одразу збагнув, що спідниці належать панні Ядвізі. То скажіть, будь ласка, хто ж би на його місці витримав? Отож не витримав і він: підкрався і став палко цілувати одну з них. Забачивши це, двірська наймичка Малгоська миттю полетіла до панни Ядвіги й поскаржилася, що «пан писар сякається в її спідниці». На щастя, їй не повірили, тим більше, що на спідницях не було виявлено *corpus delicti*¹, і таким чином про почуття пана писаря ніхто не довідався.

Однак чи мав він якусь надію? Не судіть його, панове, за це: мав! Щоразу, йдучи до панів Скорабевських, він чув, як внутрішній голос, негучний, але невпинний, шепотів йому на вухо: «А що, коли панна Ядвіга під час обіду наступить своєю ніжною на твою під столом?..»

— Гм! Не жаль було б і лакирок,— додавав він з великодушністю, властивою всім закоханим.

Начитавшись видань пана Бреслауера, він вірив у можливість таких потисків. Однак панна Ядвіга не

¹ Речового доказу (лат.).

тільки нічого йому не потискувала, але — хто ж збагне жінку? — дивилась на нього так, як дивляться на тин, на kota, на тарілку чи щось подібне. І як же він, бідолаха, намучився, щоб звернути на себе її увагу! Не раз, зав'язуючи нечуваного кольору краватку або одягаючи якісь нові штани з казковими лампасами, він думав: «Ну, тепер вона вже помітить». Сам Сруль, приносячи йому нове вбрання, звичайно казав: «Ну, в таких штанах, то можна, перепрошаю, хоч би й до графівни піти». Та де там! Прийшов пан Золзікевич на обід. Заходить панна Ядвіга, горда, неприступна й чиста, мов королівна, зашелестіла всіма зборками і зборочками, що ховали мармурові таємниці її тіла, потім сіла, взяла тоненькими пальчиками ложку, а на нього хоч би глянула.

«Чи вона не розуміє, що це, зрештою, коштує чимало грошей!» — у розпачі думав Золзікевич.

Проте не втрачав надії. «Якби мені стати підревізором,— думав він,— я б і не виходив від панів. А від підревізора недалеко й до ревізора! Мав би я тоді натачанку, пару коней, отоді панна Ядвіга хоч би руку потиснула мені під столом...» Пан Золзікевич заходив у своїх мріях в незмірно далекі наслідки того рукостискання, та цих потаємно-сердечних його думок ми розкривати не будемо.

Яка то багата була натура, той пан Золзікевич, видно хоч би з того, як легко поруч з ідеальним почуттям до панни Ядвіги, що цілком відповідало його аристократичній вдачі, жило в ньому почуття «апетитику» до Жепихи. Правда, Жепиха була гарна жінка, що й казати, але наш бараноголовський донжуан навряд чи докладав би стількох зусиль, коли б не заповзята упертість тієї жінки, що заслуговувала на кару. Упертість простої жінки! І кому вона опирається? Йому! Це здавалось панові Золзікевичу таким нечуваним зухвальством, що Жепиха не тільки набрала

в його очах принадності забороненого плоду, але й заслужила на те, щоб її провчити. А пригода з Кручком ще й підохотила пана Золзікевича на такий вчинок. Він знав, що жертва буде боронитися, тому й вигдав добровільну угоду Жепи з війтом, яка нібито ставля в залежність від нього як самого Жепу, так і його сім'ю.

Проте Жепиха після пригоди в суді ще не вважала, що все втрачено. Другого дня була неділя, і вона вирішила піти у Вжецьондзу до костьолу, а разом порадитися з ксьондзом. Їх було два: один — парафіяльний, канонік Улановський, такий старий, що в нього аж очі повилазили наверх, як у риби, а голова безупинно хиталась; другий — вікарій Чижик, чоловік дуже святобожний і розумний, він міг дати їй добру пораду і втішити. До нього й поклала звернутись Жепиха. Вона хотіла була прийти раненько і ще перед месою поговорити з ксьондзом Чижиком, але ж їй тепер доводилось працювати за себе й за чоловіка, що сидів у хліві, отож, поки вона впоралась у хаті, поки нагодувала коня, корову та свиней, поки приготувала сніданок та занесла в близнюках чоловікові в хлів, сонце вже підбилося височенько, і вона побачила, що до меси не встигне.

Коли прийшла до костьолу, відправа вже почалася. Жінки в зелених жакетах сиділи на цвинтарі й поспіхом узували черевики, які принесли з собою в руках. Те саме зробила й Жепиха і пішла в костьол. Ксьондз Чижик у цей час промовляв казання, а канонік сидів у чотирикутній шапочці на стільці коло віттаря і, як звичайно, хитав головою та витріщав очі. Відправа доходила кінця, і ксьондз Чижик, невідомо, з якого приводу, говорив про середньовічну ересь катарів і тлумачив своїм парафіянам, в якій єдино згодний з засадами церкви спосіб вони мають дивитись як на цю

ересь, так і на буллу *Ex stercore*¹, спрямовану проти неї. Потім надзвичайно красномовно і зворушливо остерігав своїх овечок, щоб вони, люди прості й убогі, мов птахи небесні, а тому вгодні богові, не слухали різних лжемудреців і взагалі людей, засліплених сатанинською гординою, котрі сіють кукіль замість пшениці, а сльози й гріх збиратимуть. Тут він мимохідь згадав Кондільяка, Вольтера, Руссо і Охоровича, не роблячи між ними ніякої різниці, а в кінці перейшов до докладного опису різноманітних мук, яких зазнають грішники на тім світі. А на Жепиху ніби зійшов якийсь інший дух; хоч вона й не розуміла, про що говорив ксьондз Чижик, але подумала: «Мабуть, щось гарне говорить, коли так кричить, що аж упрів, а люди так зітхають, ніби духу пускаються». Нарешті казання скінчилось і почалась меса. Ой, і молилася ж Жепиха, небога, молилась, як ніколи в житті, і відчувала, що їй все легше стає на серці.

Аж ось настала урочиста хвилина. Сивенький, як голуб, декан взяв з престолу причастя, потім обернувся до народу і, піднісши тремтячими руками блискучу, як сонце, дароносицю до обличчя, деякий час стояв з заплющеними очима і схиленою головою, ніби набирався духу, і нарешті проказав співуче: «Перед цим великим таїнством!»

А молільники відповіли йому стоголосим хором:

Уклонімось до землі...

Молитва гучала, аж шибки дзвеніли. Зазвучав орган, задзеленчали дзвоники, й загули дзвони; перед костьолом забухав барабан, з кадил ішов угору голубуватий дим, а сонце крізь вікна освітило його звої, наче веселкою. Серед цього гамору, диму, проміння, голосів часом високо вгорі блискала дароносиця, яку ксьондз то опу-

¹ Очищення від бруду (лат.).

скав, то підіймав. Цей білий дідуган з дароносицею, обгорнутий хмарою диму, пронизаного сонячним промінням, здавався якимось небесним видом, від якого йшла благодать і полегкість в усі серця і в усі душі віруючих. Та благодать і велика полегкість огорнули й зажурену душу Марисі: «Ісусе, що тайно перебуваєш у святих дарах, Ісусе! — волила жінка. — Не залишай мене, нещасної!» Вона плакала, та це вже були не ті сльози, що їх вона лила у війта, а якісь добрі, легкі й великі, мов перли. Марися впала ниць перед величчю божою, а потім уже й сама не знала, що з нею діється. Їй здалося, що ангели небесні підняли її з землі і, як сухий листочок, занесли аж на небо, в місце вічного раювання, де не було ні пана Золзікевича, ні війта, ні рекрутських списків, тільки повсюдна зоря, а в тій зорі престол господній, коло престолу в сліпучому сяйві літали цілі рої янголяток, немов пташки з білими крильцями.

Марися лежала довго, а коли підвелася, меса вже скінчилася. Костьол спорожнів. Дим піднявся під стелю. Останні люди виходили надвір, а служка гасив на вівтарі свічки. Марися встала й пішла до вікарія на розмову.

Ксьондз Чирик уже обідав, але коли йому сказали, що якась заплакана жінка хоче з ним бачитись, зараз же вийшов. Це був молодий ще ксьондз з блідим і спокійним обличчям, високим білим чолом і лагідною усмішкою.

— А чого ви хочете, жінко добра? — спитав він звучним голосом.

Жениха вклонилась йому в ноги і стала розказувати про свою біду, плачучи й цілуючи ксьондза в руки. Потім звела на нього свої покірні чорні очі й сказала:

— Ой, дайте мені пораду, добродію, поради прийшла до вас питати.

— І не помилились, жінко добра,— лагідно відповів ксьондз Чижик.— Я вам можу дати тільки одну пораду: здайтесь на ласку божу з вашим горем. Бог випробує свою паству, випробує часом суворо, як от Іова, якому власні пси лизали болочі рани, або як Азарія, на якого наслав сліпоту. Але бог знає, що робить, і не залишає без нагороди істинно віруючих. Нещастя, яке спіткало вашого чоловіка, вважайте карою господньою за його тяжкий гріх — пияцтво — і дякуйте богові, що, караючи його за життя, він може одпустити йому гріхи після смерті.

Жепиха подивилась на ксьондза своїми чорними очима, вклонилася йому в ноги і тихо вийшла, не сказавши ні слова.

Цілу дорогу жінці здавалось, ніби щось душило її за горло. Хотіла плакати й не могла.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ. ІМОГЕНА

Надвечір, десь о п'ятій годині, на головній вулиці між хатами здалека мигтіла блакитна парасолька, жовтий солом'яний капелюшок з блакитними стрічками і палева сукня, оздоблена також блакитним. То панна Ядвіга йшла на прогулянку з своїм кузеном Віктором.

Панна Ядвіга була гарна, як намальована: коси чорні, очі сині, лице біле, як молоко, а вбрання її було таке чудове, вишукане, що аж променилось, і це додавало їй ще більше чарівності. Її дівоча легка постать ніби пливла в повітрі. В одній руці панна Ядвіга тримала парасольку, другою підтримувала сукню, з-під якої виглядав бережок гофрованої білої спіднички і зграбні маленькі ніжки в угорських черевичках.

У пана Віктора, що йшов поруч неї, на голові кучерявилась білява чуприна, на обличчі ледве пробивалась борідка, і він теж був гарний, як намальований.

Від них віяло здоров'ям, юністю, веселістю, щастям. І на обох лежав відбиток життя вищого, святкового, життя крилатих зльотів не тільки в світ матеріальний, а й у світ думки, щирих прагнень, високих ідей, а часом і в злотопроменисті країни марець.

Серед цих хат, сільських дітей, селян і всього убогого оточення вони здавались ніби істотами з іншої планети. Приємно було усвідомлювати, що поміж цією ошатною, розвиненою і поетичною парою та прозаїчною, сірою дійсністю напівтваринного сільського побуту не існує ніякого зв'язку — принаймні зв'язку духовного. Отож ця пара йшла собі та розмовляла про поезію, літературу, як воно й годиться світському паничеві та світській панночці. Селяни й селянки в одязі з грубого полотна не тільки не зрозуміли б їхніх слів, а й мови, якою вони говорили. Чи не правду я кажу, панове добродії, як любо все це усвідомлювати!

В розмові цієї пишної пари не було нічого такого, що не повторювалось би вже сотні разів. Вони перелітали з книжки на книжку, як метелики з квітки на квітку. Але така розмова не здається пустою і звичайною, коли вона провадиться закоханими, коли розмова є тільки канвою, на котрій закохана душа гантує золоті квіти власних почуттів та думок і коли зрідка відкриває свій внутрішній світ, як та біла троянда розхилиє свої пелюстки. Така розмова, як птах, злітає вгору, витає в духовному світі і пнеться догори, як той хміль по тичині. Десь там у корчмі простолюди пив і простими словами перемовлявся про прості речі, а ця пара немов пливла в іншу країну на кораблі, у якого, як співається в романсі Гуно:

Щогли з слонової кості,
Прапор з рожевого шовку
І щирозлотне стерно.

Належить ще сказати, що папна Ядвіга крутила кузенів голову для практики, а в таких випадках найчастіше мовиться про поезію.

— Ви читали останній роман Ел...и? — спитав кавалер.

— Знаєте, пане Вікторе, — відповіла панна Ядвіга, — я обожнюю його. Коли читаю його твори, мені здається, чую якусь музику і мимоволі відношу до себе оцей вірш Уейського:

Я серед хмарини,
Поринаю в тишу,
Скотиться сльозина,
Я майже не дишу.
Розлилися морем
Пахощі фіалки...
Плину над простором:
Обіймаєш палко...

Ах! — раптом урвала вона. — Якби я була з ним знайома, то напевне закохалася б у нього. Ми напевне зрозуміли б одне одного.

— На щастя, він жонатий! — сухо відповів пан Віктор.

Панна Ядвіга трохи схилила голівку, розтягла в усмішці уста, аж ямочки з'явилися на щоках, і, скося поглядаючи на пана Віктора, спитала:

— А чому ви кажете: «на щастя»?

— На щастя для всіх тих, для кого життя тоді втрачало б усяку принадність, — сказав пан Віктор трагічним голосом.

— О, ви багато мені приписуєте.

Пан Віктор перейшов на лірику.

— Ви — просто ангел...

— Ну... гаразд... Поговоримо про щось інше. Знають, ви не любите Ел...и?

— Хвилину тому я його зненавидів.

— Ви противний вередун. Вас треба б побити. Прощу вас повеселішати й назвати свого улюбленого поета.

— Совінський...— похмуро пробурмотів пан Віктор.

— А я його просто боюсь. Іронія, кров, пожежі... дикі вибухи, бррр!

— Такі речі мене зовсім не лякають.

Сказавши це, пан Віктор так грізно подивився поперед себе, що собака, котрий якраз вибіг з подвір'я на вулицю, злякався, підібгав хвоста й подався назад.

Тим часом вони дійшли до мурованки, у вікні якої мигнули цапина борідка, кирпатий ніс і ясно-зелена краватка, потім спинились перед гарненьким будинком, оббитим диким виноградом, з вікнами, що дивились на ставок.

— Бачите,— звернулась панна Ядвіга до кузена,— який гарненький будиночок? Це єдине поетичне місце в Баранячій Голові.

— А що це за будинок?

— Колись це був дитячий притулок. Тут селянські діти вчилися читати, коли їхні батьки були на роботі в полі. Папа спеціально для цього збудував цей дім.

— А тепер що в ньому?

— Тепер там стоять бочки з оковитою... Розумієте? Змінилися часи. Тепер ми з селянами — тільки сусіди й намагаємось не мати з ними ніяких стосунків.

— Гм...— буркнув пан Віктор.— Але ж...

Та він не доказав, що хотів сказати, бо вони в цей час якраз дійшли до великої калюжі, в якій лежало кілька свиней, «слухно так названих за свою неохайність». Обходячи калюжу, вони опинились коло Жепиної хати.

Коло воріт на пеньку сиділа Жепиха, спершись ліктями на коліна, а головою на долоні. Бліде її обличчя наче скам'яніло, очі почервоніли, а каламутний безтямний погляд втупився в далечінь.

Жепиха навіть не бачила перехожих панів, але Ядвіга помітила її і промовила:

— Добрий вечір, Марисю!

Жінка встала, підійшла до них і, вклонившись в ноги, тихо заплакала.

— Що з вами, Марисю? — спитала панна.

— Ой, ягідко моя золота, ой, зоре моя рум'яная! Може, це боґ мені тебе послав! Заступись хоч ти за мене, утіхо наша!

І жінка стала оповідати про своє горе, раз у раз цілуючи панну в руки, а власне, в рукавички, і плямучи їх своїми слізьми. Панна Ядвіґа зовсім розгубилась. Її вродливе личко споважніло, вона й сама не знала, що їй робити, нарешті нерішуче сказала:

— Що ж я вам пораджу, жінко добра? *Enfin!*¹ Повірте, мені вас дуже жаль, але ми тепер не маємо ніякої влади... І ні в що не втручаємось... Правду кажу... чим я можу вам зарадити?.. А проте підіть до папи... може, папа... Ну, бувайте здорові, моя хороша Марисю...

І панна Ядвіґа, ще вище піднявши свою палеву сукню, так що над черевичком блиснула біла з голубими смужками панчіпка, пішла з паном Віктором далі.

— Хай тебе боґ благословить, квіточко найкрасніша! — гукнула їй услід Марися.

Панна Ядвіґа посмутніла, і панові Вікторові навіть здалося, що на очі їй набігли сльози, отож, щоб її розважити, він завів мову про Крашевського та про інших, дрібніших риб літературного моря. Розмова поступово пожвавішала, і незабаром вони обоє забули ту «неприємну історію».

«Піти до пана? — думала тим часом Жепиха. — Та мені ж із самого початку треба було до нього піти, ще перед тим, як пішла до війта. А куди ж удатись, де шукати порятунку, як не в пана? От же дурна я баба!»

¹ Кінець кінцем (*франц.*).

У панському будинку була веранда, обвита диким виноградом, відкіля видно було двір і тополеву алею. На тій веранді пани-господарі влітку по обіді пили каву. Вони й зараз сиділи там, а з ними разом ксьондз Улановський, вікарій Чижик і акцизний ревізор Столбицький. Пан Скорабевський, опасистий чоловік з червоним лицем і довгими вусами, сидів на стільці й курив люльку, пані Скорабевська наливала каву, а ревізор, відомий «нігіліст», насміхався зі старого ксьондза.

— А розкажіть-но нам, ваше преподобіє, про ту славетну битву,— казав ревізор.

— Га? — перепитав старий, приклавши долоню до вуха.

— Про битву! — повторив ревізор голосніше.

— А? Про битву? — перепитав канонік і стиха зашепотів собі під ніс, замислено дивлячись угору, ніби щось пригадував. Ревізор одразу приготувався сміятись, усі ждали розповіді, яку вже чули разів сто, бо завжди підбивали на неї старого.

— Ну,— починає старий,— я тоді ще був вікарієм, а парафіяльним ксьондзом був Гладш. Той, що перебував ризницю... царство йому небесне!.. Ну от, одразу після меси кажу: «Панотче!» А він каже: «Що?» — «Мені здається,— кажу я,— що так воно не минеться». А він каже: «І мені здається, що так воно не минеться». Дивимось, коли з-за вітряка виходить військо — і на конях, і пішки, а там знамена, там гармати. От я зараз і подумав собі: «Ого!» Коли з другого боку, що воно таке: «Вівці?» — думаю. А то не вівці, а кавалерія. Як тільки побачили тих, одразу: «Стій!» А ті й собі: «Стій!» Коли тут з лісу як не вигулькне кавалерія, ці зараз — праворуч, ті — ліворуч, а ті — за ними. Бачать, погане діло! Тоді й ці на них. Як не зачнуть стріляти, а за

горою знов щось блиснуло. «Бачите?» — кажу я ксьондзові, а ксьондз каже: «Бачу». А там уже гатять з гармат, з рушниць. Ці — до річки, а ті не пускають, ці — тих, а ті — цих. Гуку! Диму! А потім на багнети! Але стало мені здаватись, що ці вже слабнуть. «Панотче,— кажу,— ті перемагають». А він каже: «І мені так здається, що перемагають». Ледве він це сказав, а ці драла, ті за ними. Як стали їх убивати, топити, забирати в полон. Ну, думаю, кінець... але де там! Значить... кажу, власне... ага!

Тут старий махнув рукою і, вмовившись глибше в кріслі, поринув у глибоку задуму, тільки голова у нього тряслась дужче, ніж звичайно, а очі ще більш вилізли на лоба.

У ревізора від сміху аж сльози на очах виступили.

— Ваше преподобіє,— спитав він,— то хто ж із ким бився, де і коли?

Канонік знову приклав долоню до вуха:

— Га?

— Ой, я не можу!..— сказав ревізор, звертаючись до пана Скорабевського.

— Може, сигару?

— Може, кави?

— Ні, не можу од сміху!

Сміялись і пан та пані Скорабевські з чемності до ревізора, хоч змушені були вислухувати цю розповідь слово в слово щонеділі. Проте всі весело сміялись, коли раптом за верандою почувся тихий, боязкий голос:

— Слава Ісусу...

Пан Скорабевський устав, зійшов з веранди і спитав:

— А хто там?

— Це я, жінка Жепи.

— Чого тобі?

Жепиха нахилилась у низькому поклоні, наскільки можна було з дитиною на руках.

— По рятунок прийшла, пане добродію, і по зми-
лування.

— Слухайте, жінко добра, дайте мені спокій хоч
у неділю! — перебив її пан Скорабевський таким тоном,
наче вона набридала йому щодня.— Ви ж бачите, що
в мене зараз гості; не залишу ж я їх задля вас.

— Я зачекаю...

— Ну то чекайте. Бо я надвоє не розірвусь.

Сказавши це, пан Скорабевський втиснув свою
тушу назад на веранду, а Жепиха одійшла до садової
огорожі і стала терпляче ждати. І ждати їй довелось
довго. Пани щось там собі говорили, часто перериваючи
розмову сміхом, і той сміх болем озивався їй у серці,
бо не до сміху було їй, бідолашній. Пізніше поверну-
лися з прогулянки пан Віктор з панною Ядвігою, по-
тім усі розійшлись по кімнатах. Сонце поволі котилось
до заходу. Нарешті на веранду вийшов лакейчук Ясек,
якого пан Скорабевський називав «сяким-таким», і по-
чав накривати стіл до чаю. Змінив скатерку, поставив
чашки й почав із дзвоном вкидати в них ложечки.
А Жепиха чекала та й чекала. Часом їй спадало на
думку, чи не вернутися додому та не прийти пізніше,
але боялася спізнитись, тому вона сіла на траві під
огорожею і стала годувати дитину. Дитина нассалася
й заснула, але неспокійним сном, бо нездужала ще
зранку. Жепиха також відчувала, що її то морозить,
то кидає в жар. Все тіло їй ломило, та вона не зва-
жала на те й терпляче ждала. Поволі смеркло, і на небі
заблищав місяць. Стіл до чаю вже був накритий, на
веранді горіли лампи, але пани не виходили з кімнат,
бо панна Ядвіга грала на роялі. Жепиха стала нишком
молитись, а потім замріялась над тим, як її врятує
пан Скорабевський. Вона не знала точно, як саме, але
розуміла, що пан — то пан, отож знайомий і з коміса-
ром, і з начальником, і варто йому все як слід розка-
зати, то воно, дасть бог, і лихо минеться. А якби Золзі-

кевич із війтом і противились, то пан знав би, куди звернутись по справедливість. «Пан завжди був добрий і до людей милосердний,— думала вона,— то й мене якимось зарядує». І не помилялась, Скорабевський справді був добра людина. Далі пригадала, що й до Жепи він був завжди ласкавий, і ще пригадала, що її покійна мати вигодувала панну Ядвігу, тому й зовсім заспокоїлась. «Хай там люди балакають, що хочуть,— думала вона,— а як спостигне людину біда, то нікуди — тільки до двору». Те, що їй довелося чекати вже кілька годин, здавалось таким природним, що вона про це навіть не думала. Аж ось пани повернулись на веранду. Жепиха бачила крізь виноградне листя, як панна із срібного чайника наливала чай, або, як казала її покійна мати, «таку пахучу воду, що від неї весь рот пропахне». Потім усі пили чай, розмовляли й весело сміялись. Аж тоді Жеписі спало на думку, що панам завжди щасливіше живеться, ніж простим людям, і вона й сама не знала, чому сльози знову попливли їй по щоках. Але сльози ті незабаром висохли, гіркоту витіснило інше почуття: «сякий-такий» став виносити на веранду паруючі полумиски зі стравами; тоді Жепиха пригадала, що дуже голодна, бо з горя не могла обідати, а вранці тільки випила трохи молока.

«От якби мені дали хоч кісточку обгризти!» — подумала вона. Знала, що напевне дали б не тільки кісточку, та не сміла просити, щоб не набридати і не лізти в очі при гостях, бо за це пан міг розгніватись.

Нарешті вечерея скінчилась. Ревізор поїхав одразу, а через півгодини й обидва ксьондзи сідали в панську бричку. Жепиха бачила, як пан підсаджував старого, отож, на її думку, настала слухна хвилина, і вона підійшла до веранди.

Бричка рушила. Пан гукнув до фурмана: «Та перекнься там на греблі, то я тебе перекину!», потім поглянув на небо, мабуть, міркуючи, яка завтра буде по-

года, нарешті побачив білу ссрочку Жепихи коло веранди і спитав:

— А хто там?

— Це я, Жепиха.

— А, то ви? Кажіть швидше, чого хочете, бо вже пізно.

Жепиха знову повторила йому все. Пан слухав мовчки, тільки пихкав люлькою весь час, а потім сказав:

— Дорогі мої! Я охоче допоміг би вам, коли б міг, але дав сам собі слово, що в справі громади не втручатимусь. Колись було інакше... а тепер мені нема ніякого діла до вас, а вам до мене. Тепер ви — мої сусіди, та й годі!

— Та я знаю, ясний пане,— тремтячим голосом промовила Жепиха,— тільки думала, може, ясний пан змилюються наді мною...

Голос її раптом обірвався.

— Все це дуже добре,— сказав пан Скорабевський,— але що я можу зробити? Я свого слова для вас ламати не буду, а до начальника також не поїду, бо він і так уже скаржиться, що я набридаю йому своїми справами... Що я хотів сказати?.. Повторюю, що тепер ми з вами не маємо нічого спільного. У вас є свій волосний суд, а як і він не допоможе, то дорогу до начальника ви знайдете так само, як і я. Що я хотів сказати?.. Тепер ви можете зробити більш за мене. Це не давні часи, жінко добра. Ну, йдіть з богом.

— Спасибі й за це,— глухо сказала жінка, низько кланяючись панові.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ. ІМОГЕНА

Вийшовши з хлівця, Жєпа пішов не додому, а просто до корчми. Відомо, що мужик з горя п'є. Керуючись тією ж думкою, що й його жінка, ніби в біді найкраще

звернутись до пана, він пішов до Скорабевського і зробив дурницю.

П'яна людина не знає, що говорить. Отож Жепа був занадто настирливий, а коли почув від пана Скорабевського те саме, що й його жінка, про принцип невтручання, через природжену хлопську тупість він не тільки не збагнув цього надзвичайно дипломатичного принципу, а ще й з властивою мужикам грубістю кинув, що «всі пани тепер тільки про себе думають», за що й був випхнутий за двері.

Прийшовши додому, він сам сказав жінці:

— Був у пана.

— І нічого не добився?

Жепа грюкнув кулаком об стіл.

— Підпалити б їх, псявір!

— Цить, безсовісний! Що ж тобі сказав пан?

— Одіслав мене до начальника. Щоб його...

— Воно, мабуть, таки треба йти до Ословіц.

— То й піду! Хіба вже над паном нема нікого вищого?

Дивна річ! Побувавши у пана, Жепа навіть про війта й писаря не думав з такою злістю, як про нього. Війт і писар більше допекли йому, але він собі думав, що на те вони й начальство, а от пан — інша річ, пан міг його врятувати, та не схотів.

— Значить, піду до Ословіц,— знов сказав Жепа,— і покажу йому, що обійдусь і без нього.

— Не підеш ти, небораче мій сердешний, піду я сама. Бо ти як уп'єшся, то зараз дибки станеш і ще гірше зробиш.

Жепа спочатку не погоджувався, але після полудня пішов до корчми «залити черв'ячка», другого дня — те саме. Тоді жінка, не кажучи нічого, залишила все на волю божу і в середу, взявши дитину, пішла до Ословіц.

Кінь потрібний був у господарстві, тому вона пішла пішки ще з досвітку, бо до Ословіц було понад двадцять верстов. Думала, може, зустріне якихось добрих людей з підводою, що дозволять примоститися хоч скраєчку, але не зустріла нікого. О дев'ятій ранку, стомлена, вона сіла на узліссі і з'їла скибку хліба та двійко яєць, які взяла з собою в кошик, і пішла далі. Сонце почало припікати, в цей час її нагнав орендар Гершко з Вжецьондзи, що віз у койці гуси на продаж до міста. Жепиха почала просити його, щоб підвіз.

— З богом, жінко добра,— відповів Гершко,— бо тут такий пісок, що кінь ледве мене самого тягне. Як даси золотого, то візьму.

Жепиха згадала, що в неї в хустинці є зав'язаний один чеський, і хотіла віддати його Гершкови, але він відповів:

— Чеський? І чеський на землі не валяється, і то гроші!

Сказавши це, він цьвохнув коня й поїхав далі. Сонце пекло все дужче, піт заливав жінці очі, але вона, зібравши всі сили, йшла далі й через годину входила до міста.

Хто знає як слід географію, тому відомо, що коли заходиш до Ословіц з боку Баранячої Голови, то доведеться пройти повз реформатську церкву, в якій була колись чудотворна ікона матері божої, а коло самої церкви й тепер щонеділі сидить ціла низка старців, які горлають щосили на всю вулицю. Сьогодні, в будній день, під парканом сидів тільки один старець. Він простягнув з-під лахманів голу ногу без пальців і, тримаючи в руці накривку з коробочки від вакси, співав молитву богородиці. Побачивши перехожу, він перестав співати і, висунувши ногу ще далі, починав кричати так, немов з нього дерли шкуру:

— Люди добрі! Бідний каліка просить змилювання! Хай вам господь милосердний дасть усе добре на землі!

Побачивши його, Жепиха вив'язала з хустини свого чеського і, підійшовши, спитала:

— У вас є п'ять грошів здачі?

Вона хотіла дати старцеві тільки гріш, але він, відчувши шостака в пальцях, давай її лаяти:

— Жалієш чеського для бога! Пожаліє й він тобі допомоги! Йди під три чорти, поки я не розгнівався!

Жепиха подумала: «Нсхай уже бере, бог з ним!» — і пішла далі.

Але, прийшовши на ринок, вона зовсім розгубилась. Легко було прийти до Ословіц, але ще легше в них заблудити. То ж не жарти — таке місто! Приїдеш у яке-небудь село, то й там мусиш допитуватись, де хто живе, а що ж казати про Ословіці! «Ой, заблукаю я тут, як у лісі», — подумала Жепиха. Не було іншого виходу, як питати людей. До комісара вожа допиталась легко, але, прийшовши до його дому, довідалась, що він виїхав у губернію. Про начальника їй сказали, що його треба шукати в повітовому управлінні. А де воно? Та й дурна ж якась жінка! Не де ж як у Ословіцах!

Ходила вона по місту, ходила, нарешті бачить: стоїть якийсь пофарбований зеленою фарбою будинок з орлом над дверима, великий — аж страх бере, а перед ним сила-силенна бричок, возів та єврейських бідарок. Марисі здалося, що це якийсь ярмарок. «А де тут повіт?» — спитала вона якогось пана у фраку, низько вклонившись йому. «Та ти ж, жінко, перед ним стоїш!» Марися набралась духу й увійшла у дім. Дивиться, а там скрізь коридори, праворуч двері, ліворуч двері, а далі ще двері й двері і на кожних якісь букви. Марися перехрестилась і тихенько, несміливо відчинила перші двері й опинилась у великій кімнаті з перегородкою, як у костьолі. За перегородкою сидів якийсь пап у фраку з золотими гудзиками, з пером за вухом, а перед ним товпився цілий гурт панів. Пани платили та й

платили, а пан у фраку кутив сигару, писав квитанції й віддавав їм. Одержавши таку квитанцію, пани одразу виходили. Жепиха здогадалась, що тут треба платити, й пошкодувала за своїм чеським, однак, хоч і неспівливо, підступила до перегородки.

Та на неї ніхто навіть не глянув. Так вона простояла з годину. Одні підходять, другі відходять, годинник на стіні цокає, а вона стоїть та й стоїть. Нарешті людей порідшало, а далі й зовсім нікого не стало. Чиновник сів за стіл і став писати. Тоді Марися обісмилась і обізвалась:

- Слава Ісусу!
- Що вам потрібно?
- Пане начальнику!..
- Тут каса.
- Пане начальнику!..
- Кажу тобі, тут каса.
- А де начальник?

Чиновник показав другим кінцем пера на двері:

— Там.

Марися знову вийшла в коридор. Там? Але де ж? Дверей кругом безліч, в котрі ж іти? Нарешті вона побачила, що серед тлуму метушливих людей стоїть мужик з батогом, і підійшла до нього.

- Дядьку?
- А що таке?
- Звідки ви?
- З Вешковіск, або що?
- Де тут начальник?
- А відкіль я знаю!

Потім вона спитала ще одного з золотими гудзиками, але вже не у фраку, а з дірами на ліктях. Той навіть слухати її не хотів, тільки буркнув:

— Не маю часу.

Жепиха знов увійшла в перші-ліпші двері; вона, бідолаха, не знала, що на них написано: «Стороннім

вхід заборонено». Вона була стороння, а напису не бачила, а хоч би й бачила, то не прочитала б його, бо не вмiла.

Вона тихенько відчинила двері й побачила порожню кімнату, під вікном у ній ослин, а на ослині сидить якийсь чоловік і куняє. Далі двері — в другу кімнату, де походжають пани у фраках і мундирах.

Жепиха підійшла до того, що куняв на ослині. Його вона боялась менше, бо він, видно, був із простих — навіть у дірявих чоботях.

Вона торкнула його за плече.

А він підхопився на ноги, глянув на неї та як гримне:

— Не можна!

Жепиха кинулась тікати, а він дав їй штурхана в спину і грюкнув за нею дверима.

Вона втретє опинилась в тому самому коридорі.

Сіла коло якихось дверей і з справжньою селянською терплячістю вирішила сидіти хоч би й до страшного суду. «Може ж, хтось таки мене питає?» — думала молодиця. Вона не плакала, тільки терла очі, що свербіли їй, і відчувала, що весь коридор з усіма дверима і з нею разом починає крутитись.

А тут люди коло неї ходять, дверима грюкають, кричать, галасують — гомін, як на ярмарку.

Нарешті бог таки змилувався над нею. З тих дверей, перед якими вона сиділа, вийшов статечний шляхтич, якого вона інколи бачила у Вжецьондзі в костьолі, спіткнувся об неї і спитав:

— Чого ви тут, молодице, сидите?

— Я до начальника...

— Тут судовий пристав, а не начальник.

Шляхтич показав їй на двері в глибині коридора:

— Там, де ота зелена табличка, зрозуміло? Але не ходіть до нього зараз, бо він зайнятий, зрозуміло? Зачекайте тут, він скоро вийде.

І шляхтич пішов далі, а молодиця подивилась йому вслід, наче це був її ангел-хранитель. Подумала: «Ні, таки пан найшвидше мужика пожаліє!»

Марисі довелось довго ждати, поки двері з зеленою табличкою нарешті з грюком відчинилися. З них вийшов немолодий уже військовий і швидко покрокував коридором, видно, дуже поспішаючи. Тут уже одразу можна було впізнати, що то начальник, бо за ним підбігці поспішало кілька панів, забігаючи то з правого, то з лівого боку, причому Жепиха чула, як вони приказували: «Пане начальнику!», «Одне словечко, пане начальнику!», «Будьте ласкаві, пане начальнику!». А він не слухав їх і прямував уперед. Марисі аж в очах потемніло, коли він підходив до неї. «Хай буде воля господня!» — майнула у неї думка, і вона вийшла на середину коридора, впала навколішки й підняла руки вгору, загородивши йому дорогу.

Начальник глянув на неї і спинився. Спинилися і всі пани, що йшли з ним.

— Це що таке? — спитав начальник.

— Найсвятіший началь...

Вона затнулась і не могла далі говорити: з переляку у неї пропав голос і отерп язик.

— Чого?

— Та я... я про... рекрутчину.

— Що ж, тебе в солдати забирають, чи що? — спитав начальник.

Щоб догодити начальникові, шляхта дружно засміялась, але він спинив її:

— Ану прошу! Прощу тихо!

Потім знов нетерпляче до Жепихи:

— Швидше! Чого тобі треба, бо я не маю часу.

Але Жепиха зовсім знетямилась від сміху панів і тільки белькотіла: «Бурак! Жепа! Жепа! Бурак, о!»

— Мабуть, п'яна! — сказав один із панів.

— Забула язика вдома, — додав другий.

— Чого ви хочете? — ще суворіше перепитав начальник.— Ви п'яні, чи що?

— О Ісус, Марія! — вигукнула Жепиха, відчуваючи, що остання питка порятунку вислизає з її рук.— Найсвятіший начальнику...

Та він справді був дуже зайнятий: почали надходити рекрутські списки, та й так всіляких справ була сила-силенна, а тут ще мав відбутись в Ословіцах бал, який він із службового обов'язку влаштовував, а з цією жінкою ніяк не можна було порозумітись, отож він махнув рукою й сердито сказав:

— От горілка! Все горілка! А жінка ж молода й гарна.

Потім звернувся до Жепихи таким голосом, що вона ладна була крізь землю провалитись:

— Як витверезишся, то подаси скаргу до свого волосного суду, а він нехай передасть мені.

Ляснувши, немов батогом, останніми словами, він пішов далі, а за ним папи, повторюючи: «Пане начальнику!», «Одне словечко, пане начальнику!», «Будьте ласкаві, пане начальнику!»

.

Коридори спорожніли. Все кругом затихло, та от дитина Жепихи голосно заплакала. Жінка ніби прокинулася зі сну, встала й почала приспівувати дитині якнись не своїм голосом:

— А-а, а-а, а-а!

Потім вийшла з будинку надвір. Небо облягли хмари, далеко на обрії гриміло.

Повітря було парке.

Що діялося в душі Марисі, коли вона йшла повз реформатську церкву назад в Баранячу Голову, писати не буду. Якби в такому становищі опинилась панна Ядвіга, тоді я написав би сенсаційний роман, в якому довів би найзапеклішим позитивістам, що існують ще на світі ідеальні істоти. Панна Ядвіга усвідомила б і

осмислила кожне враження: душевний розпач виявився б у не менше розпачливих, а тому дуже драматичних думках і словах. Це зачароване коло, глибоке й болісне почуття безпорадності, безсилля й насильства, роль гнаного бурею листочка, глуха свідомість, що порятунку не буде ні від неба, ні від землі, напевне, надихнули б панну Ядвігу на такий зворушливий монолог, що мені залишилося б тільки записати його, аби захити собі слави. А Жєпиха? Цей простий люд коли страждає, то тільки страждає, та й не більш! Жєпиха в цупких руках недолі була ніби пташка в руках жорстокої дитини. Вона йшла вперед, вітер підганяв її, піт струменів з чола — от і все. Часом, коли її хвора дитина розкривала ротика й починала дихати так, ніби зараз мала сконати, молодиця жебоніла до неї: «Яську! Ясеньку мій сердешний!» — і притискала уста до гарячого лобика дитини. Поминувши реформатську церкву, вона вийшла далеко в поле і раптом спинилась, бо навпроти неї йшов п'яний чоловік.

Хмари сунулись по небу все чорніші, а в них клекотіло щось, наче буря, раз у раз спалахувала блискавка, але чоловік на те не зважав. Розстебнувши поли сіряка, зсунувши набакир шапку, ішов, заточуючись то в один, то в другий бік, і співав:

Пішла Дода
До города
Нарвати петрушки,
А я саме йду по воду,
На городі зустрів Доду...
У-гу-гу! У-хи!

Побачивши молодицю, він спинився, розставив руки й вигукнув:

Ой ходімо в жито,
Чуєш, Маргарито?

Чоловік хотів був схопити її за стан, але молодиця, злякавшись за себе й за дитину, відскочила вбік.

Чоловік кинувся за нею, але тому що був п'яний, з розгону впав. Він зараз же підвівся, та не став доганяти, а, схопивши каменяку, так пожбурив нею, що тільки зафурчало.

Від нестерпного болю жінці запаморочилось у голові, і вона сіла на землю. Та, подумавши про дитину, підхопилась і побігла далі. Спинилася аж під хрестом і, обернувшись, побачила, що п'яний був уже не менш як на півверстви позаду і, заточуючись, ішов до міста.

В цю мить вона відчула щось тепле на шиї; помацала рукою й побачила на пальцях кров.

Йї потемніло в очах, і вона знепритомніла.

Очутилась Марися під хрестом: вона сиділа, спершись на нього спиною. На дорозі від Осцешина показався кабріолет, у ньому сидів молодий осцешинський пан з гувернанткою.

Осцешинський пан Жєпихи не знав, але вона його знала, бо не раз бачила в костьолі. Вона надумалась підбігти до кабріолета й попросити на милість божу, щоб хоч дитину підвезли, аби врятувати від грози. Молодиця звелась на ноги, але йти не могла.

Тим часом молодий пан під'їхав і, побачивши під хрестом молодицю, гукнув:

— Гей, жінко! Жінко! Сідай!

— Спасибі ж вам, паночку!..

— Але на землю! На землю сідай!

Молодий осцешинський пан був відомий на всю округу штукар, він завжди отак зачіпав усіх по дорозі, а тепер пожартував і з Марисею та й поїхав собі далі. Вона тільки почула, як вони з гувернанткою сміялись, а потім побачила, як цілувались, поки не зникли разом з кабріолетом в імлістій далині.

Жєпиха зосталась сама. Та недаром кажуть: «Жінки й ропухи навіть сокирою не вб'єш». Через якусь годину вона знову підвелась і, хоч ноги під нею підламувались, пішла далі.

— Господи, що ж та дитина винна, моя рибонька золота! — повторювала вона, тулячи до грудей хворого Яся.

А потім у неї, мабуть, почалась гарячка, бо вона стала бурмотіти, наче п'яна:

— В моїй хаті порожня колиска, а мій пішов з ружжом на війну...

Вітер скинув з її голови очіпка, пишні коси розсипались по плечах і розмаялись на вітрі. Раптом небо спалахнуло, блискавка вдарила так близько, що Марися відчула запах сірки і аж присіла. Та це її очутило, і вона крикнула: «От воно й сталося!..» Глянула на збурене, люте, немилосердне небо і тремтячим голосом заспівала: «Під твою опіку, богородице...» Якийсь зловісний, мідний відблиск падав крізь хмари на землю. Жепиха увійшла в ліс, та в лісі було ще темніше й страшніше. Раз у раз зривався шум, наче верхівки сосон гучним шепотом перешіптувались між собою: «Ой, щось буде! Ой господи!» Потім знов наставала тиша. Часом у глибині лісу лунав якийсь голос, від якого у Жепихи аж мурахи поза шкірою забігали: чи не нечиста то сила регоче на болотах, чи не гомон зараз пролетить страшним хороводом перед нею! «Аби через ліс, аби через ліс пройти,— думала вона,— а там за лісом хата ягодзінського мельника!» Бігла з останніх сил, хапаючи спеченими губами повітря, а тим часом над її головою відкрились небесні лотоки: дощ із градом линув наче з відра. Вітер ударив з такою силою, що аж соснигнулись додолу; ліс застелило млою, туманом, хвилями дощу; дороги не стало видно, дерева хилились до землі, скрипіли й шуміли, тріщало гілля. Зовсім стемніло.

Марися відчула, що знесилюється.

— Люди добрі, рятуйте! — волала вона кволим голосом, але її ніхто не чув. Вітер забивав їй дух, і вона зрозуміла, що далі йти вже не зможе.

Скинула з себе хустку, кофту, фартуха, розібралась майже до сорочки і вкутала дитину. Потім побачила неподалік плакучу березу, приповзла до неї навкарачки і, поклавши під вітами дитину, сама упала поруч неї.

— Боже, прийми мою душу! — прошепотіла тихо. І заплющила очі.

Гроза шаленіла ще деякий час і нарешті вщухла. Хмари почали розходитись, і в розривах між ними заблищали зірки. А під березою все біліла нерухома по-стать жінки.

— Но-о-о! — раптом залунав чийсь голос у темряві.

За хвилину вдалині заторохтів віз і заляпотіли кінські копита по калюжах.

То орендар Гершко, спродавши в Ословіцах гуся, повертався додому.

Побачивши Жепиху, він зліз із воза.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ. ПЕРЕМОГА ГЕНІЯ

Гершко із Вжецьондзи забрав був Жепиху з-під берези й віз до Баранячої Голови, але по дорозі зустрівся з Жепою, який, бачачи, що насувається гроза, вїхав возом назустріч жінці. Жінка перележала ніч і наступний день, але другого дня встала, бо дитина була хвора. Прийшли куми й обкадили її свяченими вінками, а потім стара ковалиха замовила хворобу з ситом і чорною куркою в руках. Дитині справді зразу полегшало, але щодалі гірше було з Жепою: він тепер жлуктив горілку безперестану, і нічого з ним не можна було вдіяти. Дивна річ: коли жінка опритомніла й зараз запитала про дитину, він, замість пожаліти її, похмуро озвався: «Будеш ти мені по містах швендяти, а дитину хай дідько вхопить! Дав би я тобі, коли б ти була її занастила!» За таку невдячність жінка дуже образилась і хотіла докорити чоловікові, але не могла говорити, тільки з великим болем промовила єдине сло-

во: «Бавжон!» І подивилась на нього крізь сльози. Чоловіка ніби підкинуло зі скрині, на якій він сидів. З хвилину він мовчав, а потім промовив інакшим уже голосом: «Марисенько моя, прости мені за мої слова, бо бачу, що скривдив тебе». Сказавши це, він заридав і став цілувати їй ноги, а вона й собі заплакала. Він почував, що не вартий такої жінки. Тільки згода між ними тривала недовго. Пекучий, як рана, смуток почав і їх розпалювати одне проти одного. Приходячи до хати чи п'яний, чи тверезий, Жєпа не говорив жінці ні слова, сидів на скрині й вовком дивився в землю. Так він сидів цілі години, мов скам'янілий. Жінка крутилась по хаті, працювала, як і раніш, але теж мовчала. А коли котре-небудь із них і хотіло озватись до другого, їм було якось ніяково. Так вони й жили, наче в тяжкій сварці, а в хаті панувало гробове мовчання. Та про що їм було й говорити, коли вони знали, що доля їхня вирішена й порятунку нема. Невдовзі чоловікові стали лізти в голову якісь лихі думки. Він пішов висповідатись до ксьондза Члжика, але той сказав йому прийти другого дня, а другого дня Жєпа замість костьола пішов до корчми. Чули люди, як він, п'яний, казав, що коли бог йому не хоче допомогти, то він продасть душу чортові, і стали його уникати. Над хатою Жєпи ніби зависло прокляття. Люди порозпускали язика й казали, що війт із писарем добре роблять, бо такий бешкетник може стягнути кару господню на всю Баранячу Голову. А кумасі почали вигадувати всякі небилиці й на Жєпиху.

У Жєпи на подвір'ї висох колодязь. Жєпиха пішла по воду до корчми і по дорозі почувала, як хлопчаки говорили між собою: «Он солдатка йде!» А другий сказав: «Не солдатка, а чортова жінка!» Жєпиха не сказала ні слова й пішла далі, але помітила, що хлопчаки перехрестились. Вона набрала води й хотіла йти додому, коли побачила коло корчми Шмуля. Він вийняв

з рота порцелянову люльку, що висіла на бороді, й гукнув:

— Агов, Жепихо!

Жепиха зупинилася і спитала:

— Чого вам?

А він:

— Були в волості в суді?

— Була.

— Були у ксьондза?

— Була.

— Були у пана?

— Була.

— Були в повіті?

— Була.

— І нічого не добились?

Жепиха тільки зітхнула, а Шмуль знову:

— Та й дурні ж ви! Мабуть, в усій Баранячій Голіві нема нікого дурнішого за вас! І чого вам було туди ходити?

— А куди ж я мала йти?

— Куди? — відповів Шмуль. — А на чому угода стоїть? На папері. А не буде паперу, не буде й угоди. Подерти папір — та й усе!

— Ой господи! — каже Жепиха. — Якби ж я мала той папір, я б його давно подерла.

— Га-а... Хіба ж ви не знаєте, що папір у писаря? Ну... я знаю, що ви у нього багато чого можете добитись. Він мені казав: нехай Жепиха, каже, прийде та мене попросить, а я, каже, папір подеру, та й усе!

Жепиха нічого не відповіла, тільки схопила відро за дужку й пішла додому. Тим часом надворі смеркло.

.

Увечері пан писар, уже роздягнений, в самій білизні, лежав собі на ліжку — цапина борідка догори — й читав «Таємниці палацу Тюїльрі», також видання пана Бреслауера. Читав саме сцену, як іспанський посол

Олозага цілував ноги Євгенії. Сцена була так гарно написана, що пана писаря ніби щось підкидало на ліжку. Горить свічка, тріщить в лою муха. Раптом пан писар чує, що хтось стукає в двері, але так тихо, що ледве можна почути.

— Хто там? — питає він голосно й сердито, — бо ж йому перешкоджають.

— Я! — пошепки відповів голос.

— Що за «я»?

Голос прошептал:

— Жепиха...

Пан писар підхопився з ліжка й відчинив двері. Увійшла Жепиха така злякана, що хотіла щось казати й не могла. Але Золзікевич був добра людина, він її підбадьорив: як був роздягнений, обхопив її за стан і промовив:

— Ага, прийшла коза до воза! По угоду, Марисю, прийшла, еге?

— Так.

Тоді Золзікевич пригорнув її до себе і вп'явся губами в її тремтячі уста.

— А що тепер буде? — спитав весело.

Жінка зблідла, як полотно.

— Хай діється воля божа! — шепнула.

Пан писар... дмухнув на свічку.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ. КІНЕЦЬ СТРАЖДАННЯ

На небі вже зайшов Віз і зійшла Квочка, коли двері стиха рипнули і Жепиха увійшла до хати. Увійшла і стала, мов укопана, бо сподівалась, що Жепа, як звичайно, спатиме в корчмі, а він сидів на скрині під стіною, впершись кулаками в коліна, й дивився в землю.

В челюстях печі догасав жар.

— Де ти була? — похмуро спитав Жепа.

Замість того щоб відповісти, вона впала до його ніг і гірко заридала.

— Вавжон! Вавжон! Для тебе то я, для тебе пішла на таку ганьбу! Обманив мене, а потім налаяв і вигнав. Вавжон, хоч ти пожалій мене, мій сердешний! Вавжон! Вавжон!

Жепа дістав з-за скрині сокру.

— Ні,— сказав він спокійним голосом,— тепер уже прийшов твій кінець, небого! Прощайся з цим світом, бо вже ти його не побачиш. Не будеш ти, небого, більше в хаті сидіти, а будеш ти на цвинтарі лежати... вже ти...

Вона з жахом глянула на нього.

— Це ти хочеш мене замордувати?

А він:

— Ну, Марисю, не трать даремно часу, перехрестись, небого, та й буде тобі кінець, і не почувш...

— Вавжон, це ти справді?..

— Клади голову на скриню...

— Вавжон, змилуйся!

— Клади голову на скриню! — крикнув він уже з піною на губах.

— Ой, ради бога! Рятуйте! Люди добрі, рят...

Пролунав глухий удар, потім стогін і — гупнула голова на підлогу; потім другий удар, і тихіший стогін, потім третій, четвертий, п'ятий, шостий... На підлогу полився струмінь крові, жар у печі згас. Жінка задрижала всім тілом, потім випросталась і застигла.

Незабаром червона заграва розітнула темряву: горів панський масток.

Е П І Л О Г

А тепер скажу вам щось на вухо, любі читачі. Жепу не взяли б у солдати. Угоди, підписаної в корчмі, було не досить. Тільки, бачите, селяни на таких речах не

знаються, а інтелігенція, завдяки своїй нейтральності, також знає небагато, отже... пан Золзікевич, котрий трохи знав про це, розраховував, що справа в усякому разі затягнеться, а страх кине жінку в його обійми.

І цей великий чоловік не помилився.

Ви спитаєте, що з ним сталося? А що могло статися? Підпаливши панські будівлі, Жепа пішов був і до писаря, щоб помститись, але крик «Горить!» збудив усе село, і таким чином Золзікевич лишився цілим.

Отож він і далі писарює в Баранячій Голові, але має надію, що його оберуть суддею. Він якраз оце прочитав роман «Барбара Убрик» і сподівається також на те, що панна Ядвіга незабаром потисне йому під столом руку.

Чи ті надії справдяться, покаже майбутнє.

ЯНКО-МУЗИКАНТ

Воно прийшло на світ кволе, слабе. Куми, що зібрались коло ліжка породіллі, хитали головами і над матір'ю, і над дитиною. Ковалиха Шимонова, найрозумніша з них, стала потіпати хвору породіллю:

— Давайте,— казала вона,— засвічу над вами грімницю, бо нічого вже з вас не буде, моя кумо. Доведеться вам на той світ вибиратись, та й по ксьондза треба послати, щоб відпустив вам ваші гріхи...

— Еге ж,— сказала друга.— А хлопця треба зараз охрестити, бо він і ксьондза не діждеться. І то добре, що хоч потерчам не стане.

Сказавши це, кума засвітила грімницю, а потім покропила немовля водою, аж воно стало очснята мружити, і промовила:

— Хрещу тебе во ім'я отця, і сина, і святого духа і даю тобі ім'я Ян, а тепер, душе християнська, йди, відкіля прийшла. Амінь.

Та душа християнська зовсім не мала охоти йти, відкіля прийшла, й залишати худеньке тіло, навпаки, вона змусила те тіло щосили дригати ніжками і плакати, хоч так тихо й жалісно, що куми казали: «Нявчить, як кошеня абощо!»

Послали по ксьондза. Він приїхав, зробив своє діло й поїхав. Хворій полегшало. За тиждень жінка вийшла на роботу. Хлопчик ледве зіпав, але зіпав. Аж четвертого року зозуля на весні відкувала хворобу, хлопчик одужав і якось дотягнув до десятого року.

Він був завжди худий і замурзаний, з роздутим животом, з запалими щокми. Його ляне, майже біле во-

лосся спадало на світлі, банькаті очі, що споглядали на світ так, ніби вічно були задивлені в якусь незмірну далечінь. Взимку він сидів у запічку і тихенько плакав від холоду, а часом і від голоду, коли матуся не мала чого покласти ні в піч, ні в горщик. Влітку він ходив у підперезаній крайкою сорочині та в солом'яному брилі і визирав з-під його обдертих крис, задираючи голову вгору, як птах. Мати, злидарка, що жила, як та ластівка під чужою стріхою, в найнятій хаті, може, його якимось там по-своєму й любила, але лупцювала частенько і звичайно називала «виродком». На восьмому році він був уже підпасичем коло чужої худоби, а коли в хаті не було чого їсти, ходив у бір по гриби. А що його там вовки не з'їли, просто бог змилювався над ним.

Був він хлопець не дуже-то кмітливий і, як звичайно сільські діти, під час розмови клав у рот пальця. Ніхто не сподівався, що він вилюднеє, а ще менше мати могла дочекатись від нього якоїсь втіхи, бо й до роботи був негодящий. Невідомо, відкіля це в нього взялося, але до одного тільки був він охочий — до музики. Він скрізь її чув, а як трохи підріс, то вже ні про що більше й не думав. Піде, бувало, в бір за худобою або з кошиком по ягоди, то повернеться без ягід і каже шикиряво:

— Мамусю, в бору щось так грало... ой-ой!

А мати на це:

— Я тобі заграю! Ой, заграю!

І вона часом таки «грала» ополоником у нього на голові. Хлопець кричав, обіцяв, що вже не буде, тільки однак думав, що там у бору щось грало... Що? Хіба ж він знав? Сосни, буки, берези, іволги, все грало: весь бір грав, та й край!

Грала й луна... У полі йому грав чорнобиль, у садку під хатою цвірінчали горобці, аж вишні тряслися! Вечорами Янко дослухався до всіх сільських звуків

і напевне думав, що грає все село. Коли його посилали на роботу — розкидати гній, то йому навіть вітер у вилах грає.

Одного разу, коли Янко стояв з розмаяним волоссям і прислухався, як вітер грає в дерев'яних вилах, його побачив лановий... побачив і, скинувши паска, дав пам'ятного. Та це не допомогло! Люди називали його «Янко-музикант»... Весною він утікав з дому до річки й робив там сопілки. Ночами, коли починали квакати жаби, на луках дерчали деркачі, ревіли водяні бугаї, коли по дворах співали півні, він не міг спати, а все слухав, і бог його святий знає, яку музику вчував у всьому цьому... Мати не могла його брати в костьол, бо як тільки заграє орган або гарно заспіває хор, у нього туманились очі й дивились, немов з іншого світу...

Сторож, що ходив ночами по селі і, щоб не заснути, лічив на небі зорі або стиха говорив щось до собак, не раз бачив білу сорочку Янка, що прокрадався в темряві до корчми. Але ж хлопець не до корчми вчащав, а під корчму. Там, притаївшись під стіною, він слухав. У корчмі люди танцювали обертаса, часом який-небудь парубок вигукував: «У-ха!» Чути було тупіт чобіт або голоси дівчат: «А щоб тебе!» Скрипка тихенько виспівувала: «Будем їсти, будем пити, будемо ся веселити!», а бас поважно грубим голосом вторував: «Як бог дав! Як бог дав!» Вікна ярили світлом, і кожна балка в корчмі, здавалось, дрижить, співає й грає, а Янко слухав...

Чого б тільки він не дав, аби мати скрипку, яка тоненько виграє: «Будем їсти, будем пити, будемо ся веселити!» За отакі співочі дощечки! Але звідки їх дістати? Де їх роблять? Аби ж йому дозволили хоч раз узяти в руки щось таке!.. Та де там! Йому можна було тільки слухати, та й то доти, поки сторож не озветься з темряви:

— Чи не пішов би ти додому, шибенику!

Тоді Янко втікав босоніж додому, а за ним біг у темряві тоненький голос скрипки: «Будем їсти, будем пити, будемо ся веселити!» і поважний голос баса: «Як бог дав! Як бог дав! Як бог дав!»

Коли йому доводилось чути скрипку десь на обжинках або весіллі якому, то було для нього справжнє свято. Він тоді вилазив на запічок і цілі дні не говорив ні слова, тільки, як кіт, поблискував у темряві очима. Потім зробив собі сам скрипку з гонти й кінської волосіні, та вона не хотіла грати так гарно, як та в корчмі: дзижчала тихо-тихесенько, як мушка або комар. Проте він грав на ній з ранку до вечора, хоч діставав за це стільки штурханів, що кінець кінцем став схожий на побите недостигле яблуко. Але така вже була його натура. Хлопчаина худ щодалі більше, тільки живіт залишався так само випнутим, кучма на голові густішала, очі розширялись і часто наповнювались слізьми, а щоки й груди западали все глибше і глибше...

Янко був не такий, як інші діти; він швидше був схожий на свою скрипку з гонти, що ледве чутно дзижчала. Перед жнивками він мало не вмер з голоду, і на світі його держала тільки сира морква та бажання мати скрипку.

Але те бажання не привело його до добра.

У панському будинку в лакея була скрипка, на якій він часом грав увечері, щоб сподобатись покоївці. Янко інколи підповзав лопухами аж до відчинених дверей буфетної, щоб роздивитись на скрипку. Вона висіла на стіні якраз навпроти дверей. Хлопець всією душею тягнувся до неї, йому здавалось, що скрипка — якась недосяжна для нього святиня, до якої він не годен доторкнутись, якась найдорожча для нього річ. Але він цього палко жадав. Йому хотілось хоч раз подержати її в руці, щоб хоч подивитись на неї зблизька... Бідне, маленьке хлопське серце аж тремтіло від щастя на ту думку.

Одної ночі в буфетній нікого не було. Пани вже давно перебували за границею, дім стояв пустою, тому лакеї сидів на другій половині, у покоївки. Янко, причаївшись в лопухах, вже довго дивився крізь відчинені двері на мету всіх своїх жадань. Повний місяць скося світив у вікно буфетної, що відбивалось великим ясним квадратом на протилежній стіні. Той квадрат повільно наближався до скрипки і нарешті освітив її всю. Тоді в темряві здавалось, ніби з неї промениться срібне сяйво. Особливо яскраво були освітлені опуклі краї, так що Янко ледве міг на них дивитись. У тому світлі все видно було чудово: врізані боки, струни й закручену головку, в якій кілочки світилися, мов світлячки, а вздовж, мов срібний прут, висів смичок...

Ах, все було прекрасне, просто казкове! І Янко дивився все пожадливіше. Присівши в лопухах, спершись ліктями на худі коліна, розкривши рота, він дивився й дивився. Страх тримав його на місці, а якась нездоланна сила штовхала вперед. Чари якісь, чи що?.. А осяйна скрипка, здавалося, наближалась, пливла до хлопчини... Часом вона пригасала, щоб розпроменитись ще яскравіше. Чари, видно ж, що чари! Тим часом повіяв вітер, тихо зашуміли дерева, залопотіли лопухи, і Янко ніби виразно почув: «Іди, Янку! В буфетній нікого нема... іди, Янку!..»

Ніч була видна, ясна. В панському садку над ставком почав співати соловейко, висвистуючи то тихо, то голосніше: «Іди! Піди! Візьми!» Зичлива дрімлюга тихим льотом закружляла над його головою й загукала: «Янку, ні! ні!» Але дрімлюга одлетіла, а соловейко зостався, і лопухи все виразніше шептали: «Там нікого нема!» Скрипка засяяла знову...

Нещасна, маленька, скулена постать повільно й обережно посунулася вперед, а соловейко тим часом тихенько посвистував: «Іди! Піди! Візьми!»

Біла сорочка все наближається до дверей буфетної.

Чорні лопухи вже не закривають її. На порозі чути квапливий віддих хворих грудей хлопчини. Ще мить, і біла сорочка зникла, за порогом залишається тільки боса ніжка. Даремно ти, дрімлюго, ще раз пролітаєш коло нього й гукаєш: «Ні! Ні!» — Янко вже в буфетній.

Жаби в ставку ніби полякались і голосно заквакали, але враз затихли. Соловейко перестав щебетати, лопухи шелестіти. А Янко тим часом тихо й обережно підповзав до скрипки, і тут його поймав великий страх. В лопухах він почував себе як удома, як дике звірятко в заростях, а тепер був, наче дике звірятко в пастці. Рухи його стали рвучкі, дихання коротке і свистяче, до того ж він опинився в темряві. Тиха літня зірниця, пролетівши по небу між сходом і заходом, ще раз освітила буфетну і застиглого навкарарчках Янка з піднятою до скрипки головою. Але зірниця згасла, на місяць набігла хмарка, і нічого не було видно й чути.

Проте за хвилину в темряві щось тихенько й жалібно бренькнуло, наче хтось необережно торкнувся струн — і раптом...

Якийсь грубий і заспаний голос сердито пролунав з кутка буфету:

— Хто там?

Янко затамував у грудях дух, але грубий голос знову спитав:

— Хто там?

Хтось витер об стіну сірника, і стало видно, а потім... О боже! Почулися прокльони, удари, дитячий плач, благання: «Ой, не буду!», загавкали собаки, замигтіло в шибках світло, сполохався весь двір...

Другого дня бідний Янко вже стояв перед судом у в'їта.

Чи його мали судити, як злодія?.. Звичайно. Перед в'їтом і гласними стояв хлопчина з пальцем у роті, з вирячкуватими очима, маленький, худий, зляканий, замурзаний, не знаючи, де він і чого від нього хочуть.

Як же його судити, таке бідолашне, що має років з десять і ледве стоїть на ногах? В тюрму його садити, чи що? Треба ж пожаліти дитину. Нехай сторож візьме його та відшмагає різкою, щоб більше не крало, та й по всьому.

— Авжеж так!

Покликали сторожа Стаха і сказали:

— Візьми його та дай, щоб пам'ятав!

Стах кивнув своєю дурнуватою головою, взяв Янка під пахву, немов якийсь кошеня, і виніс у сарай. Хлопчина чи не розумів, що з ним діється, чи дуже злякався, але не промовив ані слова, тільки дивився, мов спійманий птах. Чи він знає, що з ним зроблять? Аж коли Стах поклав його на землю, закотив на ньому сорочину та замахнувся з усієї сили різкою, Янко за-верещав:

— Мамусю! — і верещав так за кожним ударом різки, але щораз тихше, слабше, поки нарешті замовк і перестав кликати матір...

Бідна розбита скрипка!..

Ой, дурноверхий, злий Стаху! Хто ж так б'є дітей? Та воно ж мале і кволе і завжди було слабе.

Прийшла мати забрати хлопчину, але довелось їй нести його на руках додому... Другого дня Янко не встав, а третього надвечір він уже тихо конав на лаві під рядниною.

Ластівки щебетали на черешні, що росла коло призьби, сонячний промінь проникав крізь шибку й заливав золотистим світлом розпатлану дитячу голівку й обличчя, в якому не зосталось і краплі крові. Той промінь був ніби дорогою, якою мала одійти душа хлопчини. Добре, хоч в хвилину смерті вона одходила широкою, сонячною дорогою, бо за життя мандрувала справді тернистою. Тим часом висхлі груди ще дихали, а з обличчя хлопчини було видно, що він прислухається до відгомону сільського життя, який вривався крізь

відчинене вікно. Був саме вечір, і дівчата, повертаючись із сінокоосу, співали: «Ой на зеленій на луці!», а від річки долітали звуки сопілки. Янко останній раз вслухався, як грає село... А на ряднині коло нього лежала його скрипка з гонти.

Раптом обличчя конаючого прояснилось і з білих губів зринув шепіт:

— Мамусю...

— Що, синку? — озвалась мати крізь сльози, що душили її.

— Мамусю, бог дасть мені на небі справжню скрипку?

— Дасть, синку, дасть! — відказала мати, але далі говорити не могла, її груди краялись жалістю, і вона тільки зойкнула: — О Йсусе, Йсусе! — впала обличчям на скриню й закричала, наче втратила розум, або наче людина, яка бачить, що не вирве у смерті любимої істоти...

І не вирвала, бо коли підвелась і знову подивилась на дитину, очі малого музиканта були розплючені, але нерухомі, обличчя споважніло, спохмурніло, залякло. Сонячний промінь також зник...

Мир тобі, Янку!

* * *

Другого дня з Італії повернулося панство з панною і кавалером, що упадав за нею. Кавалер казав:

— *Quel beau pays que l'Italie!*¹

— І який це музикальний народ! *On est heureux de chercher là-bas des talents et de les protéger...*²— додала панна.

Над Янком шуміли берези...

¹ Яка чудова країна ця Італія! (Франц.)

² Яке це щастя відшукувати там таланти і підтримувати їх... (Франц.)

ІЗ СПОГАДІВ ПОЗНАНЬСЬКОГО ВЧИТЕЛЯ

..Світло лампи, хоч і притемненої, будило мене, і не раз о другій або й о третій годині ночі я бачив, що Михась ще працює. Маленький і хирлявий, в самій білизні, сидів він, схилившись над книжкою, і в нічній тиші стомленим і сонним голосом механічно відмінював латинські або грецькі дієслова з тією монотонністю, з якою в костьолі повторюють слова літанії. Коли я казав йому лягати спати, хлопець відповідав: «Ще не вивчив уроку, пане Вавжинкевич». Але ж я сам займався з ним від четвертої до восьмої, а потім від дев'ятої до дванадцятої, і сам не лягав спати, поки не був певний, що він усе вивчив. Правда, було тих завдань забагато. Через те, скінчивши останній урок, хлопець забував перший. А відмінювання грецьких, латинських, німецьких слів та різноманітні географічні назви створювали в його нещасній голові таку плутанину, що він не міг заснути. Тоді тихенько вилазив з-під ковдри, засвічував лампу і знову сідав за стіл. Коли я його лаяв, він просився і плакав. Потім я так при звичаївся до того нічного сидіння, до світла лампи та до бубоніння відмінків, що коли цього бракувало, сам не міг спати. Можливо, я повинен був заборонити хлопцеві працювати над силу, але що ж тут вдієш? Він мусив щодня хоч сяк-так приготувати уроки, інакше його виключили б з гімназії, а це був би страшний удар для пані Марії, яка по смерті чоловіка, залишившись з двома сиротами, всі надії поклала на Михася. Становище було просто безвихідне, бо я ж бачив, що

надспільне розумове напруження підриває здоров'я хлопця і може загрожувати його життю. Треба було принаймні зміцнювати його фізично, змушувати займатися гімнастикою, багато ходити або їздити верхи, але на все це не було часу. Хлопцеві стільки треба було щодня зробити, стільки вивчити напам'ять, стільки написати, що, правду кажу, не було часу. Кожну хвилину, яку він міг би використати для розваг, для здоров'я, для життя, забирала латинська, грецька і... німецька мови. Коли ранком я напаконував йому ранець книжками, а потім бачив, як угинаються його худенькі плечі під тягарем тих візантійських томів, мені аж серце стискалось від жалю. Часом я просив про поблажливість до нього, але німецькі вчителі відповідали, що я псую й розбецую хлопця, що Михась, мабуть, мало працює, що він має польську вимову і з найменшого приводу рюмсає. Я сам хворий на легені, самотній і дразливий, тому такі докори отруїли мені не одну хвилину. Хто ж краще за мене міг знати, як Михась працює! Це був хлопець середніх здібностей, але такий наполегливий і при своїй лагідності обдарований такою силою характеру, якої мені не доводилось спостерігати у жодного іншого хлопця. Бідний Михась був палко й самовіддано прив'язаний до матері, а коли йому сказали, що мати дуже нещасна, хвора і якщо він погано вчитиметься, то може цим її добити — хлопець тремтів від цієї думки й цілі ночі просиджував над книжками, щоб її не засмутити. Одержавши незадовільну оцінку, він вибухав плачем, проте нікому не приходило в голову, чого він плакав, яку відповідальність відчував у такі хвилини. Яке кому до того було діло? У нього була польська вимова, от і все. Я його не псував і не розбецував, тільки розумів краще за інших; а що не лаяв за невдачі, а намагався втішити, то це вже моє діло. Сам я чимало наробився за своє життя, намучився й наголодувався, не

зазнав і не зазнаю щастя — хай йому чорт! Навіть уже не гніваюсь, коли про це думаю. Не вірю, щоб варто було жити, але, може, саме через це співчуваю кожній людській біді.

Я принаймні в Михасеві роки гасав по вулицях за голубами або грався коло ратуші в чижика, отож мав час для здорових розваг та веселощів. Мене не мучив кашель; плакав лише тоді, коли мене били; зрештою був вільний, як птах, і ні про що не журився. Михась навіть і того не мав. Згодом життя і його поклато б на ковадло та било б молотом; і він втішався б тим, що хоч малим досхоту попосміявся, напустувався та наганявся на чистому повітрі під сонячним промінням! Але тут я не бачив такого поєднання праці з утіхами дитинства. Навпаки, я бачив дитину, що йшла до школи й поверталася з неї похмура, згорблена під вагою книжок, знесилена, зі зморшками в куточках очей, ладна от-от вибухнути плачем,— і я лише співчував їй і хотів бути для неї розрадою.

Я сам учитель, правда, приватний, і не знаю, що робив би на світі, коли б утратив віру в вартість навчання та користь від нього. Проте думаю, що навчання не повинно бути для дітей трагедією, що латина не може заступити повітря і здоров'я, а гарна або погана вимова не повинна вирішувати долю маленьких істот.

Думаю також, що педагогіка краще виконує своє завдання, коли дитина відчуває руку, яка її лагідно провадить, а не ногу, яка давить їй на груди й топче все, що вдома її навчено шанувати й любити... Я такий ретроград, що вже напевне не зміню свого погляду в цьому питанні, бо цей погляд все більше в мені зміцнюється, коли пригадую свого Михася, якого я так щиро любив. Шість років я був його вчителем, спочатку як гувернер, а потім, коли він пішов у другий клас гімназії, як репетитор, отож мав час прив'язатись до нього. Зрештою, чого б я мав критися перед самим со-

бою: він був мені дорогим, бо був сином найдорожчої мені особи... Пам'ятаю, був я собі просто... Вавжинкевич, приватний вчитель, до того ж хворий на легені, а вона — дівчина з заможної шляхетської родини, просто пані, на яку я не смів би і глянути. Але ж самотнє серце, що його свавільно кидає життя, кінець кінцем мусить до чогось приліпитися, як приліплюється до чого-небудь черепашка, котру свавільно кидає хвиля. Отже, моє серце прилипло до неї. І що тут вдієш? А зрештою, що це їй шкодить? Я не вимагаю від неї більше світла, ніж од сонця, що ogrіває весною мої хворі груди. Шість років прожив я в її домі, був при смерті її чоловіка, бачив її нещасною, самотньою, проте завжди доброю, як ангел, майже святою в своєму вдівстві, бачив, як вона любила дітей... отож мусило так статися. Та це не любов у мені, це швидше моя релігія.

Михась був дуже схожий на матір. Не раз, коли він зводив на мене очі, мені здавалось, що я бачу її перед собою. В нього були ті ж самі ніжні риси, те саме чоло, затінене буйним волоссям, та сама плавна лінія брів, а що вже голос, то достеменно однаковий. У вдачі матері й дитини також було багато спільного — насамперед певний нахил до екзальтації почуттів і поглядів. Обоє вони належали до тієї породи нервових, вразливих, шляхетних і люблячих істот, котрі здатні до найбільшої самопожертви, але в зіткненні з суворою дійсністю знаходять мало щастя, бо більше віддають, ніж одержують взамін. Тепер ця порода людей вимирає, і мені здається, що який-небудь сучасний натураліст міг би сказати про них, що вони приречені на смерть, бо приходять на світ з вадою серця — надто сильно люблять.

Михасів рід був колись дуже багатий, але через велику любов до... різноманітні бурі розвіяли багатство, а те, що зосталось, не є, правда, злиденністю чи

навіть бідністю, але порівняно з тим, що було, не перевищує середнього рівня. Михась народився останнім, отож пані Марія любила його не тільки як власну дитину, а й як свою надію на майбутнє. На своє нещастя, з властивим матерям засліпленням, вона вбачала в синові неабиякі здібності. Хлопець справді не був тупий, але належав до того типу дітей, здібності яких, спочатку середні, розвиваються пізніше, в міру фізичного змужніння і загартування. В інших умовах він міг би скінчити гімназію й університет і стати корисним прапівником на будь-якій ниві. Але в тодішніх умовах він тільки мучився і, знаючи високу думку матері про його здібності, лише даремно напружував сили.

Багато чого бачили мої очі на білому світі, і я вирішив ні з чого не дивуватись, але признаюсь: мусив упевнитись у тому, що витривалість, сила характеру і праця можуть піти на користь дитині, навіть коли в голові у неї така плутанина. В цьому було щось нездорове, і коли б я міг вповісти словами свій жаль і гіркоту, то сказав би разом з Гамлетом, що на світі діються речі, які не снилися філософам...

Я так працював з Михасем, наче від тих оцінок, які він діставав за успіхи, залежало моє власне майбутнє. Та це й зрозуміло: адже у нас обох була одна мета — не засмутити її, показати добрий табель, викликати на її устах щасливу усмішку.

Коли Михась одержував високу оцінку, він приходив зі школи веселий і щасливий, аж сяяв. Мені здавалось, що в таких випадках він підростав і випростувався; його смутні звичайно очі променились щирою дитячою веселістю і світились, як дві жаринки. Він миттю скидав із своїх вузьких плечей напакowanego книжкамп ранця і, підморгнувши мені, гукав ще з порога:

— Пане Вавжинкевич, мама буде задоволена! Сьогодні одержав з географії... вгадайте що?

А коли я вдавав, що не можу вгадати, підбігав до мене з радісним виразом обличчя і, обнявши за шию, казав ніби на вухо, але дуже голосно:

— П'ятірку! Справді п'ятірку!

То були для нас обох щасливі хвилини. Вечорами в такі дні Михась поринав у мрії й уявляв, що то буде, коли він одержить з усіх предметів найвищі оцінки. Промовляв він не то до мене, не то до самого себе:

— На різдво поїдемо до Залесина. Падатиме сніг — як то буває взимку — значить, поїдемо саньми. Приїдемо вночі, але ого! мама мене ждатиме, обійме, поцілує, а потім питає про табель. Я навмисне напущу на обличчя смуток, а тим часом мама читає: з закону божого — п'ятірка, з німецької — п'ятірка, з латини — п'ятірка... самі п'ятірки! Ой пане Вавжинкевич!

І бідному хлопцеві набігали на очі сльози, а я, замість стримувати його, сам линув за ним стомленою уявою і пригадував дім у Залесині, його врочистий спокій, ту вищу шляхетну істоту, котра була в тім домі господинею, і щастя, яке їй принесе повернення хлопця з високими оцінками в табелі.

Я користався такими хвилинами і тлумачив Михасеві, що мама дуже турбується не тільки про його науку, а й про здоров'я, отож він не повинен плакати, коли я виряджаю його погуляти, а спати мусить стільки, скільки я йому наказую, і не сидіти пізно вночі. Зворушений хлопець обіймав мене за шию й повторював:

— Гаразд, мій дорогий пане, буду здоровий, як грім, і стану такий дужий, що ні мама, ні мала Льоля мене не впізнають.

Я часто одержував від пані Марії листи, в яких вона просила мене дбати про здоров'я хлопця, але з розпачем щоденно переконувався, що погодити навчання із здоров'ям майже неможливо. Якби предмети в школі були занадто трудні, я б вийшов із становища:

міг би перевести Михася з другого класу до першого; але він ті предмети, хоч і досить абстрактні, прекрасно розумів. Отже, річ була не в науці, а в тій нещасній німецькій мові, якою хлопець володів недосконало. А цьому вже нічим не можна було зарадити, і я тільки покладав надії на святки, коли відпочинок поправить здоров'я хлопця, підірване надмірною працею.

Якби Михась був байдужішою дитиною, я не так би журився за нього: але він кожную невдачу переживав ще бурхливіше, ніж успіх. На його нещастя, хвилини радості з приводу п'ятірок, про які я згадував, траплялись рідко.

Я так навчився читати по його обличчю, що досить мені було на нього глянути, коли він з'являвся, і я одразу бачив: йому не пощастило.

— Ти одержав незадовільну оцінку?

— Так.

— Не знав уроку?

Інколи він відповідав:

— Не знав.— Але частіше: — Знав, та не вмів розказати.

Я навмисне запросив Овіцького, першого учня з Михасевого класу, щоб він робив уроки разом з Михасем. І Овіцький сказав: Михась дістає погані оцінки головним чином тому, що не вміє... висловитись.

Чим більше хлопець стомлювався розумово й фізично, тим частіше повторювались його невдачі. Я зауважив, що коли Михась, виплакавшись, сідав за уроки, він був тихий і ніби спокійний, але в тій подвійній енергії, з якою він брався до завдань, було щось розпачливе й водночас гарячкове. А часом він ішов у куток, стискав голову обома руками і мовчав: вразливого хлопцеві здавалось, що він копас могилу коханій матері, але Михась не знав, як цьому зарадити, і просто почував себе в зачарованому колі, з якого не було виходу.

Його нічні посиденьки ставали все частіші. Боячись, що розбудить мене і я скажу йому лягати спати, він нишком уставав потемки й виносив лампу у передпокій, там її світив і сідав до роботи. Поки я його на цьому спіймав, він кілька ночей просидів у неопалюваному передпокої. Мені не залишалось нічого іншого, як устати з ліжка, забрати його до кімнати і ще раз повторити з ним усі завдання, щоб переконати його, що він їх знає і що даремно ризикує застудитись. Та він уже й сам, кінець кінцем, не міг збагнути, що знав, а чого не знав. Хлопець втрачав сили, худнув, жовкнув, дедалі більше хмурнів. Інколи траплялося щось таке, з чого я робив висновок, що не сама праця виснажувала його. Одного разу, коли я викладав йому історію, яку «Дядько племінникам розповів»,— що на вимогу пані Марії робив кожного дня,— Михась схопився, очі його запалали, і я аж злякався, помітивши допитливий і суворий вираз обличчя та почувши його вигук:

— Пане Вавжинкевич, то це не казка, а було насправді?.. Бо...

— Бо що, Михасю? — спитав я його здивовано.

Замість відповіді він зіщип зуби, а потім вибухнув таким гірким плачем, що я довго не міг його заспокоїти.

Я питав Овіцького про причину цього вибуху, але він не міг чи не хотів сказати. Проте я здогадався сам. Не було ніякого сумніву, що польській дитині траплялося чути в німецькій школі багато такого, що боляче ранило її, зневажало найпотаємніші почуття; вона стикалася з невизнанням або й погордою та глузуванням з країни, мови, вітчизняних традицій, словом — з усього, що дитину вдома вчили шанувати й любити. Такі зауваження відскакували, як горох від стіни, від інших хлопців, не залишаючи нічого, крім глибокої ненависті до вчителів і всієї їхньої породи. Але такий чесний хлопець, як Михась, переживав ту кривду болісно, а не

снів заперечити, хоч, може, йому не раз хотілося кричати від болю, та він тільки обурювався, зціплював зуби, тамував біль у собі й журився. Отож до журби з приводу поганих оцінок долучився невимовно гіркий і глибоко закорінений моральний розлад. Дві сили, два голоси, що їх дитина повинна слухати і які саме тому мають бути узгоджені, шарпали Михася в два протилежні боки. Що одна впливова сила називала білим, гідним попани, улюбленим, те друга таврувала як віджиле і смішне; що одна називала добродесністю, друга — провинною. Отже, в цьому роздвоєнні хлопець ішов за тією силою, до якої рвалося його серце, але разом з тим мусив удавати, що слухає й бере до серця слова супротивні; мусив удавати зранку до вечора й жити в цьому болісному примусі дні, тижні, місяці... Ну й становище для... дитини!

Дивна доля спіткала Михася. Життєві драми починаються звичайно пізніше, коли з дерева молодості опадає перше листя; для Михася ж усе те, з чого складається нещастя: моральний примус, таємна журба, неспокій, даремні зусилля, боротьба з труднощами, поступова втрата надії,— все це почалося з одинадцяти-того року життя. Ні його тендітна постать, ні слабкі сили не могли витримати такого тягаря. Минали дні, тижні, бідолаха подвоював зусилля, а наслідки були все менші, все жалюгідніші. Ніжні листи пані Марії тільки збільшували цей тягар.

«Бог тобі віддячить, Михасю, великим щастям,— писала мати,— бо я вірю, що ти справдиш надію, яку я покладаю на тебе, і станеш батьківщині й мені втіхою».

Одержавши вперше такого листа, хлопець судомно вхопив мене за руку і, заходячись плачем, повторював:

— Що я можу зробити, пане Вавжинкевич, що я можу зробити?

І справді, що він міг зробити? Чим він міг зарадити тому, що з'явився на світ без вродженої здібності до мов і не міг висловлюватись по-німецьки?

Настали канікули на «всіх святих». Квартальний табель був зовсім не блискучий: в ньому з трьох найважливіших предметів стояли посередні оцінки. Зваживши на слізні благання Михася, я не послав табеля пані Марії.

— Дорогий пане Вавжинкевич! — просив він, склавши руки.— Мама не знає, що на «всіх святих» виставляють оцінки, а до різдва, може, бог змилується надо мною.

Бідна дитина тішила себе надією, що ще виправить ті погані оцінки, та, правду кажучи, тим самим тішив себе і я. Вважав, що Михась привчиться до шкільної рутини, до всього звикне, удосконалить знання німецької мови, правильніший буде в нього акцент, а найголовніше — все менше часу потребуватиме для науки. Якби не ця надія, я давно вже написав би до пані Марії і пояснив би їй становище. Надії, здається, не були марні. Одразу після свята Михась одержав три найвищі оцінки, причому одну з латини. З усіх учнів у класі тільки він один знав, що від *gaudeo*¹ минулий час буде *gavisus sum*², а знав тому, що, діставши дві найвищі оцінки, спитав мене, як буде по-латині «радію». Я думав, що хлопець ошалів від щастя. Він написав до матері листа, який починався такими словами:

«Дорога мамусю! Чи знаєш ти, як буде *perfectum*³ від *gaudeo*? Певно, не знаєш ані ти, мамо, ані мала Льоля, бо на весь клас тільки я один знав».

Михась просто обожнював матір. З того часу він безупинно випитував мене про різні *perfectum* та *parti-*

¹ Радію (лат.).

² Зрадів (лат.).

³ Доконаний минулий час (лат.).

*cipia*¹. Утримати найвищі оцінки тепер стало завданням його життя. Але то був короткий спалах щастя. Незабаром фатальна польська вправо зруйнувала те, що спорудила наполегливість, а надмірна кількість предметів не давала хлопцеві можливості приділити кожному з них стільки часу, скільки потребувала його знесилена пам'ять. Не повезло ще й у такому випадку. І Михась, і Овіцький забули сказати мені про одне письмове завдання і не зробили його. Овіцькому це минулося щасливо, бо його, як першого учня, навіть не спитали, а Михасеві перед усім класом висловили догану і пригрозили виключенням з гімназії.

Вчителі, мабуть, думали, що він навмисне не сказав мені про завдання, щоб його не робити, а хлопець, нездатний на найменшу брехню, нічим не міг довести свою невинність. На своє виправдання він міг би сказати, що й Овіцький забув так само, але цього не дозволяв шкільний кодекс чеснот. Коли я заручився за нього, німці відповіли, що я тільки заохочую хлопця до ледарства. Все це завдало мені багато прикрощів, але ще більше завдало мені неспокою, коли я побачив, як переживає цю подію Михась. Того дня увечері він сидів, стиснувши голову руками, і, вважаючи, що його ніхто не чує, шепотів: «Болить! Болить! Болить!» Лист від матері, що надійшов другого дня вранці, в якому пані Марія обсыпала Михася похвалами за п'ятірки, був для нього новим ударом.

— Оце я зроблю матері велику приємність! — стогнав він, затуливши обличчя руками.

Другого дня, коли я начепив Михасеві на плечі ранець з книжками, він заточився і мало не впав. Я хотів був залишити його вдома, але він сказав, що непогано себе почуває; тільки просив провести його до школи, бо боявся, що запаморочиться голова. Опівдні

¹ Дісприкметники (лат.).

Михась повернувся, одержавши нову трійку з мінусом. Поставлено її за урок, який знав дуже добре, але злякався й не міг вимовити й слова. За ним міцно усталася репутація хлопчини, пройнятого «суперечними засадами та інстинктами», тупого й лінивого.

Він знав про останні два закиди й боровся з ними, як потопельник з хвилями — розпачливо, але даремно.

Кінець кінцем, хлопець зовсім втратив віру в себе, в свої сили. Він дійшов переконання, що всі його зусилля і праця марні, що він ніколи не матиме правильної вимови, а через те все одно вчитиметься погано, і разом з тим уявляв, що на це скаже мати, як їй буде боляче, як це може підірвати її кволе здоров'я.

Ксьондз із Залесина, який часом писав до Михася, чоловік дуже доброзичливий, але необачний, кожного листа закінчував такими словами:

«Пам'ятай, Михасю, що не тільки радість, а й здоров'я матері залежить від твоїх успіхів в науці та поведінці». Пам'ятав він, пам'ятав аж занадто добре, бо навіть уві сні повторював жалібним голосом: «Мамо! Мамо!» — наче благав у неї пробачення.

А наяву діставав все гірші оцінки. Тим часом швидко наближалось різдво, і щодо табеля вже можна було не мати сумніву. Я написав до пані Марії, щоб попередити її про це. Сказав одверто й рішуче, що хлопець хоровитий і перевантажений, що, незважаючи на найбільші зусилля, не може впоратися з уроками, що найкраще після свят забрати його з гімназії і тримати на селі та насамперед зміцнити його здоров'я. З відповіді я відчув, що її материнське самолюбство було трохи вражене, проте вона відписала мені як розумна жінка і любляча мати. Я нічого не сказав Михасеві про того листа і про намір забрати хлопця з гімназії, бо боявся схвилювати, тільки натякнув: якби щось трапилось, то мати знає, як він старасться,

і зуміє зрозуміти його невдачі. Від цих слів йому стало легше, він довго й сердечно плакав, чого з ним уже давно не траплялось. Плачучи, він приказував: «Скільки я мамі завдаю горя!» Проте знаючи, що незабаром поїде на село й побачить маму, й маленьку Льюлю, і Залесин, і ксьондза Машинського, усміхався крізь сльози. Я також хотів якнайшвидше опинитись у Залесині, бо мені тяжко було дивитись на стан хлопця. Там чекало на нього серце матері, людська доброзичливість, тиша і спокій. Там наука була своя, рідна, а не чужа й відворотна; там була рідна й чиста вся атмосфера, якою дитячі груди могли легко дихати.

Отож я дожидав для нього свят, як порятунку, і лічив на пальцях дні, що нас від них відділяли, а Михасеві приносили все більше горя. Здавалось, всі нещастя змовились проти нього. Для того щоб діти «краще засвоювали» викладову мову, їм заборонено було вживати якусь іншу в розмові між собою. Михась якось забув про заборону й знову дістав догану перед класом — «за деморалізацію інших». Це вже було перед святами, отож тим більше мало значення. Мені трудно описати, як цей випадок вплинув на амбітного і вразливого Михася, який хаос мусив постати в його свідомості! Все рвалося в хлоп'ячих грудях, і замість світла в нього перед очима поставала темрява. Він гнувся, як колосок під вітром. Кінець кінцем обличчя одинадцятирічного хлопця набрало просто трагічного виразу: здавалося, що його безупинно душать ридання, а він силкується стримати сльози. Часом очі його дивились, як очі замученого птаха; потім пойняла його дивна задума й сонливість; рухи його стали наче безладні, а голос млявий. Михась зробився незвичайно тихий, спокійний і механічно слухняний. Коли я казав йому, що час прогулятися, він не заперечував, як колись, а брав шапку й мовчки йшов зі мною. Якби то було збайдужіння, я б навіть зрадів, але я ба-

чив, що під цим крилася хвороблива покірливість долі. Як і раніше, Михась сидів за уроками, виконував домашні завдання, але швидше за звичкою. Видно було, що, механічно відмінюючи різні слова, він думав про щось інше, а швидше ні про що не думав. Одного разу, коли я спитав його, чи він уже все скінчив, Михась відповів сонним і млявим голосом:

— Я гадаю, пане Вавжинкевич, що воно вже ні до чого.

Про матір при ньому я боявся навіть згадувати, щоб не переповнити тієї чаші гіркоти, з якої пили його дитячі уста.

Я все більше непокоївся про його здоров'я, бо він безупинно марнів і нарешті став майже прозорий. Сітку тоненьких жилок на скронях, що колись проступала під час сильного збудження, тепер видно було завжди. Його обличчя сяяло тепер якоюсь іконописною красою. Жаль було дивитись на цю дитячу, майже ангельську голівку, що справляла враження в'янучої квітки. Ніби й нічого з ним не сталося, а він чах і знесилювався. Він вже не міг нести всіх книжок у ранці, тому я вкладав йому лише деякі, а решту ніс сам, бо тепер щодня проводжав його і в гімназію, і назад додому.

Святки нарешті настали. Коні з Залесина чекали вже два дні, а в листі пані Марії, що прибув разом з ними, говорилось, що там нас усі нетерпляче виглядають. «Чула я, Михасю, що тобі трудно вчитись,— кінчала пані Марія,— тому не сподіваюсь уже високих оцінок, хотіла б тільки, щоб і вчителі твої думали так, як я: що ти зробив усе, на що був спроможний, і що доброю поведінкою прагнув надолужити недостатні успіхи».

Але вчителі думали зовсім інакше, тому табель не справдив і цієї сподіванки. Остання догана перед класом стосувалась поведінки хлопця, про яку пані Марія

мала також зовсім інше уявлення. Німецькі вчителі вважали, що тільки та дитина добре поводитьсь, котра відповідає усмішкою на їхні глузування з «польської відсталості», з польської мови і традицій. З таких етичних міркувань Михась, як безнадійний учень, що тільки даремно займає чиясь місце, був виключений з гімназії. Цей вирок він приніс увечері. В кімнаті було вже майже темно, бо надворі падав густий сніг, отож я не міг як слід розглядіти обличчя хлопця. Бачив тільки, що він підійшов до вікна, став коло нього й безтямно, мовчки дивився на сніжинки, що крутилися в повітрі. Не заздрив я бідоласі: в нього думки, мабуть, крутились у голові, мов ті сніжинки, але говорити з ним про табель і вирок я не хотів. Так у тяжкому мовчанні минуло хвилин з п'ятнадцять, а тим часом зовсім смеркло. Я взявся укладати речі у скриньку, а оскільки Михась так само стояв коло вікна, озвався до нього нарешті:

— Що ти там робиш, Михасю?

— Правда ж,— відповів він тремтячим голосом, що затинався на кожному складі,— що мама оце зараз сидить з Льолею в зеленому кабінеті біля вогню і думає про мене?

— Може бути. Чого це в тебе так тремтить голос? Ти, бува, не хворий?

— Ні, не хворий, пане Вавжинкевич, тільки мені дуже холодно.

Я негайно роздягнув його й поклав у ліжко, а роздягаючи, з жалем дивився на його худі коліна й тоненькі, як очеретинки, руки. Я дав йому напитись чаю і вкрив, чим тільки можна було.

— Тепер тобі тепліше?

— Ага, тепліше. Тільки голова трохи болять.

Бідна голова, було їй від чого розболітись. Змучений хлопець швидко заснув і важко дихав своїми вузькими грудьми, а я незабаром скінчив пакувати

свої і його речі. А тому, що теж почував себе недужим, зараз же ліг і собі, погасив свічку й одразу ж заснув.

Десь о третій годині ночі мене збудило світло й монотонне, добре знайоме мені бубоніння. Я розплющив очі, і серце моє тривожно забилося. На столі світилась лампа, а за столом сидів над книжкою Михася у самій сорочці. Щоби його палали, очі він приплющив, наче для більшого самозосередження, голова трохи відхилена назад, а сонний голос повторював:

— *Conjunctivus: amet, ames, amet, amemus, ametis...*¹

— Михасю!

— *Conjunctivus: amet, ames...*

Я шарпнув його за плече:

— Михасю!

Він прокинувся і здивовано закліпав очима, дивлячись на мене і ніби не впізнаючи.

— Що ти робиш? Що з тобою, дитино?

— Пане Вавжинкевич,— відповів він, усміхаючись,— повторюю все спочатку, завтра повинен одержати найвищу оцінку...

Я схопив його на руки й заніс у ліжко; тіло його пекло мене, наче вогнем. На щастя, в тім самім домі жив лікар, і я негайно привів його до Михася. Лікареві не треба було довго думати. Якусь хвилину він потримав пульс хлопця, потім поклав йому руку на чоло: у Михася було запалення мозку.

Ой лихо! Видно, багато чого не могло вміститись у його голові.

Хвороба швидко набрала загрозливого характеру... Я послав пані Марії телеграму, і другого дня почув у передпокої тривожний дзвінок, що сповіщав про її

¹ — Умовний спосіб: я кохав би, ти кохав би, він кохав би, ми кохали б, ви кохали б... (*Лат.*)

привбуття. Відчинивши двері, я побачив під чорною вуаллю її лице, біле, як полотно. Пальці її з незвичайною силою вп'ялися мені в плече, а з очей, здавалось, дивилася сама душа. Вона коротко спитала:

— Живий?

— Живий. Лікар казав, що йому стало легше.

Пані Марія відкинула вуаль, на якій осів іній від її дихання, і вбігла в синову кімнату. Я збрехав їй. Михась справді був живий, але йому не полегшало. Він навіть не впізнав матері, коли вона сіла біля нього і взяла його за руки. Аж коли я поклав йому на чоло свіжого льоду, він почав мружити повіки й напружено придивляється до схиленого над ним обличчя. Свідомість лише уривками поверталась до нього, борючися з гарячкою і божевіллям. Губи його тремтіли, він усміхнувся раз і другий, нарешті прошепотів:

— Мама!..

Вона схопила його за обидві руки і так просиділа коло нього кілька годин, навіть не скинувши дорожнього вбрання. Аж коли я звернув на це її увагу, промовила:

— Справді, я забула зняти капелюха.

А коли вона його зняла, серце моє стиснулось від болю: поміж білявим волоссям, що так прикрашало її молоду, гарну голову, густо біліли срібні нитки. Три дні тому, можливо, їх і не було.

Тепер вона сама змінювала хлопцеві компреси та подавала ліки. Михась водив за нею очима, куди б вона не повернулась, проте знову не впізнавав її. Увечері гарячка посилилась. Він у маренні декламував думу про Жолкевського з «Історичних пісень» Немцевича, часом говорив шкільною викладавою мовою, а то відмінював різноманітні латинські слова. Я раз у раз виходив з кімнати, бо не міг цього слухати. Бувши ще здоровим, Михась потаємно вчився прислужувати ксьондзові під час відправи, щоб по приїзді додому

справити матері приємну несподіванку, і тепер мене поймав дроз, коли я чув, як одинадцятирічний хлопчина, впраючи, повторював у вечірній тиші монотонним, згасаючим голосом: *Deus meus, Deus meus, quare me repulisti et quare tristis incedo, dum affelgit me inimicus!*¹

Мені трудно розказати, яке тяжке враження справили на мене ці слова. Це було якраз на свят-вечір. З вулиці долинав людський гомін та дзеленькання дзвіночків на саях. Місто набирало радісного святкового вигляду. Коли зовсім стемніло, у вікні по другий бік вулиці стало видно ялинку з засвіченими свічками, оздоблену золотими та срібними блискучими горіхами, а навколо неї дитячі чорняві й біляві голівки з розмаяними в повітрі кучерями. Діти підскакували, мов на пружинах. Вікна сяяли від світла, а всередині лунали радісні, захоплені вигуки. Веселі голоси долинали з вулиці, всюди панувала радість, тільки Михась жалісно повторював: *Deus meus, Deus meus, quare me repulisti...* Коло воріт зупинились хлопці з зіркою, і незабаром почулася колядка: «В яслах лежить — хто побіжить?» Ніч народження наближалась, а ми тремтіли, щоб не була вона нічтю смерті.

Якусь хвилину нам здалось, що хлопець опритомнів, бо почав кликати матір і Льюлю, але це тривало недовго. Його квапливе дихання часом уривалось. Не залишалось ніякої надії. Ця маленька душа була вже тільки наполовину з нами. Свідомість його вже відлетіла, а тепер і сам він одходив у якусь темну далину і безконечність і вже нікого не бачив, нічого не відчував, навіть голови матері, що лежала, як мертва, на його ногах. Він збайдужів і вже не дивився на нас.

¹ Боже мій, боже мій, нащо ти мене покинув, і чого я ходжу смутний, коли мій ворог напосівся на мене! (*Лат.*)

Кожен віддих грудей віддаляв його й ніби занурював у морок. Хвороба поступово одну по одній гасила в ньому іскри життя. В руках хлопця, що лежали на ковдрі, відчувалася вже важка, мертвотна безвладність; ніс його загострився, а обличчя набирало виразу якоїсь холодної поваги. Тільки дихав він все частіше, і звук цей став нарешті схожий на тихе цокання годинника. Ще хвилина, ще одне зітхання, і остання піщинка пересиплеться в клецидні, й настане кінець.

Десь опівночі нам здалося, що почалась агонія, бо він став хрипіти і стогнати, немов захлинаючись, а потім раптом замовк. Проте дзеркальце, яке лікар приклав йому до уст, затуманилося від дихання. Через годину раптом зменшилась температура, і ми подумали, що хлопець врятований. Сам лікар мав якусь надію. Бідна пані Марія зомліла.

Протягом двох годин Михасеві ставало все легше. Над ранок, через те, що я сидів коло хлопця вже четверту безсонну ніч і мене все дужче душив кашель, я вийшов у передпокій і, лігши на сіннику, заснув. Збудив мене голос пані Марії. Я думав, що вона кличе мене, але в нічній тиші виразно почув вигуки: «Михасю! Михасю!» У мене волосся на голові стало сторч, коли я вловив той вираз, з яким вона вимовляла синове ім'я. Та поки я схопився, вона сама вбігла до передпокою, затуляючи рукою свічку, і тремтячими губами прошепотіла:

— Михась... помер!

Я щодуху побіг до ліжка хлопця. Так і є. Вгрузла в подушку голова, відкритий рот, втуплені в одну точку очі, знерухоміли риси обличчя не залишали жодного сумніву — Михась помер.

Я накрив його ковдрою, яку мати, зриваючись із ліжка, зенула з його схудлого тіла, і закрив йому очі, а потім довго приводив до пам'яті пані Марію. Перший день свят минув у готуванні до похорону,

і це було для мене страшно, бо мати не хотіла відходити від сина і весь час непритомніла. Вона зомліла, коли люди прийшли брати мірку на труну, потім коли стали вбирати небіжчика, нарешті, коли поставили катафалк. Розпач її щоразу стикався з байдужістю звиклих до таких сцен похоронних служок і переходив майже в божевілля. Вона сама укладала стружки в домовині під атласом, скаржилась, мов у гарячці, що бідній дитині буде низько в голови. А Михась тим часом лежав на ліжку, вже вбраний у новий мундирчик і білі рукавички, заляканий, байдужий і спокійний. Нарешті ми поклали тіло в труну й поставили на катафалк, а навколо засвітили два ряди свічок. Кімната, в якій бідний хлопець навідмінював стільки латинських слів та виконав стільки завдань, стала схожа на каплицю, бо зачинена віконниця не пропускала знадвору денного світла, а жовтий миготливий блиск свічок надавав стінам якогось урочистого костельного вигляду. Відтоді, як Михась одержав останню високу оцінку, я не бачив у нього такого ясного обличчя. Його тонкий профіль, звернений до стелі, лагідно уеміхався, наче хлопець почував себе щасливим у цих вічних канікулах смерті. У миготливому світлі свічок його обличчя здавалось живим, тільки заснулим. Потроху почали сходитись його товариші, котрі не виїхали на святки з міста.

Забачивши свічки, катафалк і труну, діти здивовано розширювали очі. Може, тих хлопчаків у формених мундирчиках дивувала серйозність і нова роль їхнього товариша. Адже недавно він був іще між ними, як і вони, гнувся під вагою ранця, переповненого німецькими книжками, одержував незадовільні оцінки, сварили його, виносили публічні догани, кожен з них міг скубнути його за волосся або смикнути за вухо; а тепер він лежав вище за них, такий урочистий, спокійний, оточений світлом. Всі наближались до нього

з пошаною і певною тривогою — навіть Овіцький, хоч він і був першим учнем, тепер порівняно з ним небагато важив. Штовхаючи один одного ліктями, хлопці перешіптувались про те, що тепер Михасеві вже до всього байдуже, що коли б навіть прийшов сам «*Herr Inspektor*»¹, то він би уже не схопився, не злякався, а так само спокійно усміхався. Що там уже він, безумовно, може робити, що йому заманеться, може галасувати і навіть говорити по-польськи до маленьких янголяток з крилечками за плечима.

Так перешіптуючись, вони наближались до ряду свічок і проказували «вічну пам'ять» Михасеві...

Другого дня труну накрили віком, забили цвяхами й повезли на кладовище, де грудки мерзлого піску вперемішку зі снігом заховали її від моїх очей... на-завжди...

Сьогодні, коли я оце пишчу, минуло близько року, але я пам'ятаю і журюсь за тобою, мій милий Миха-сю, мій квіте, що зів'яв так рано! У тебе була невправ-на вимова, але чесне серце. Не знаю, де ти є, не знаю, чи чуєш мене, тільки знаю, що твій колишній вчитель кашляє все дужче, відчуває себе все гірше, самотніше і незабаром, може, одійде, як і ти одійшов з цього світу...

¹ Пан інспектор (нім.).

БАРТЕК-ПЕРЕМОЖЕЦЬ

I

Героя мого звали Бартек Словік¹, але тому, що він мав звичку витріщати очі, коли до нього звертались, то сусіди називали його Бартек Витрішкуватий. З соловейком же у нього не було нічого спільного, зате розумові здібності та надзвичайна наївність накликали на нього ще й прізвисько Бартек Бовдур. Це останнє було найпопулярнішим і, напевне, тільки одне воно перейде в історію, хоч Бартек мав ще й четверте, офіційне. Тому, що для німецького вуха між словами «чловік»² і «словік» немає ніякої різниці, а німці люблять в ім'я цивілізації перекладати варварські слов'янські назви на культурнішу мову, то свого часу при складанні військових списків відбулася така розмова:

— Як тебе звати? — спитав офіцер Бартека.

— Словік.

— *Szloik?.. Ach! Ja, gut*³.

І офіцер записав: «*Mensch*»⁴.

Бартек був родом з села Пригнобленого; такі назви сіл дуже поширені в Познаньському князівстві та в інших землях Речі Посполитої. Крім землі, хати та двох корів, був у нього ще рябий кінь та жінка Магда.

¹ По-польськи це слово означає соловейко.

² «Людина» (польськ.).

³ Члоік? Ага, добре! (Нім.)

⁴ «Людина» (нім.).

Завдяки такому збігові обставин він міг спокійно жити згідно з мудрістю, висловленою в віршику:

Рябий кінь і жінка Магда,
Що бог схоче, то і так дасть.

І справді, життя його складалось саме так, як бог дав, але коли бог дав війну, Бартек таки добре зажурився. Прийшло повідомлення, що треба йти до війська, треба було кидати хату, землю і все віддати на жіночу опіку. Люди в Пригнобленому взагалі були бідні. Бартек взимку, бувало, ходив на фабрику і там підробляв собі на господарство, а тепер що буде? Хто його зна, коли та війна з французом скінчиться? Магда, прочтавши повістку, почала клясти:

— А щоб їм не жити на світі! А щоб їм очі повилазили... Хоч ти й дурноверхий, а протє мені жаль тебе. Французи тебе теж не помилують: або голову, одрубують, або щось іще!..

Бартек відчував, що жінка правду каже. Французів він боявся, як вогню, та й себе теж було жаль. Що йому ті французи зробили? Чого йому йти на ту страшну чужину, де немає жодної доброзичливої душі? Коли сидиш у Пригнобленому, то здається, що воно ні сляк, ні так, як звичайно в Пригнобленому, а як сказали йти, то одразу стало зрозуміло, що вдома лучче, ніж десь в іншому місці. Та вже нічого не допоможе, така його доля, треба йти! Бартек обняв жінку, потім десятирічного Франека, потім плюнув, перехрестився і вийшов з хати, а Магда — за ним. Прощання було не дуже чуле. Магда і хлопець хлипали, а Бартек повторював: «Ну, годі, годі!» — так вони вийшли й на дорогу. І тільки тут побачили, що у всьому Пригнобленому діялось те саме, що й у них. З усіх хат надвір висипали люди. На вулиці повно призваних. Вони йдуть до залізничної станції, а жінки, діти, старики й собаки випроводжають їх. Призваним тяжко на серці, є вже й п'яні напо-

чаток; декотрі з молодших курять люльки, декотрі співають охриплими голосами:

На руді Скужинецького перстень не блищатиме,
Бо вже він шабелькою більше не махатиме.

Декотрі німці з пригнобленських колоністів з переляку співають «*Wacht am Rhein*»¹. Вся ця строката різнобарвна юрба, серед якої поблискують жандармські багнети, посувається попід тинами за околицю села з криком, гомоном, галасом. Жінки обіймають своїх «солдатиків» за шию й лементують; якась бабуся показує жовтого зуба і погрожує кулаком кудись у простір. Деякі проклинають: «Нехай вас бог скарає за наші сльози!» Лунають вигуки: «Франеку! Касько! Юзеку! Бувайте здорові!» Гавкають собаки. В костьолі дзвонять дзвони. Ксьондз читає заупокійні молитви, адже не один з тих, що йдуть зараз на станцію, не повернеться. Війна забирає всіх, та не всіх віддає назад. Плуги поржавіють на полях, бо Пригноблене оголошило війну Франції. Пригноблене не може згодитися, щоб Наполеон III взяв гору, воно також уболіває за долю іспанського престолу. Відлуння дзвонів проводжає юрбу, що вже вийшла з сільської вулиці. Ось вона минає фігуру з розп'яттям: шапки й пруські каски злітають з голів. На дорозі здіймається золота курява — день ясний і погідний. По обидва боки шляху досягаюче збіжжя шелестить важким колоссям і вгинається від поривів легкого вітру. В блакитному небі висять жайворонки й заливчасто щебечуть.

Станція! Юрба все більшає. Тут уже є призвані з Кривди Верхньої, Кривди Нижньої, з Розоренців, з Недолі, з Нужденного. Метушня, галас, шарварок! Стіни на станції обліплені відозвами. Вони словіщають, що війна провадитиметься «за віру і вітчизну», що

¹ «Варта на Рейні» (нім.).

*Landwehr*¹ піде боронити сім'ї, жінок, дітей, хати й поля, яким загрожує ворог. Французи, видно, особливо заповзялись на Пригноблене, на Кривду Верхню, Кривду Нижню, на Розоренці та Нужденне. Так припаймні здається тим, хто читає відозви. До станції прибувають все нові юрби. Дим від люльок у залі такий густий, що за ним не видно оголошень. В галасі нічого не розбереш: всі ходять, гукають, кричать. На пероні чути слова німецької команди: уривчасті, тверді, рішучі.

Лунає дзвінок, потім свисток. Здалека чути тяжке дихання паровоза. Все ближче, виразніше. Здається, наближається сама війна.

Другий дзвінок! Всі здригаються. Якась жінка гукає, мабуть, до свого чоловіка: «Вітольд!» Жінки підхоплюють слово, і в їхніх устах воно вже звучить по-іншому: «Їдуть!» Якийсь особливо пронизливий голос репетує: «Французи їдуть!» І вмить паніка поймає не тільки жінок, а й майбутніх героїв Седана. Юрба завирувала. Тим часом поїзд спиняється перед вокзалом. В усіх вікнах видно кашкети з червоними околичками і мундири. Війська в вагонах, як мурахи. На вугільних платформах чорніють похмурі гармати з довгими стволами; над відкритими вагонами їжиться цілий ліс багнетів. Солдатам, видно, наказано співати, бо весь поїзд аж двигтить від сильних чоловічих голосів. Сплюю й могутністю віс від цього поїзда, якому кінця-краю не видно.

На пероні починають шикувати рекрутів; хто може, ще раз прощається. Бартек махнув ручищами, наче вітряк крилами, витріщив очі.

- Ну, Магдо, бувай здорова!
- Ой бідний мій чоловіченьку!
- Вже ти мене більш не побачиш!
- Ой, не побачу більше!

¹ Пруське резервне військо (нім.).

— І нічого не вдієш!

— Хай тебе матір божа стереже і боронить...

— Будь здорова, пильнуй хати.

Жінка з плачем обхопила його за шию.

— Хай тебе бог наставляє.

Надходить остання хвилинка. Вереск, плач і лемент жінок на кілька хвилин заглушує все. «Бувайте здорові! Бувайте здорові!» Але ось солдати вже відділені від безладної юрби: вони утворюють чорну збиту масу, котра формується в квадрати, прямокутники і починає рухатися з чіткістю і точністю машини. Лунає команда: «Сідай!» Квадрати і прямокутники ламаються посередині, втягуються довгими вузькими смужками до вагонів і зникають у їх глибині. Вдалині свище паровоз і викладає клуби сивого диму. Тепер він дихає, як дракон, пускаючи під себе струмені пари. Жіночий лемент зливається в один суцільний зойк, сягаючи найвищої межі. Одні затуляють очі фартухами, другі витягують руки до вагонів. Плачливі голоси вигукують імена чоловіків і синів.

— Будь здоров, Бартеку! — волає знизу Магда.— Та не лізь туди, куди тебе не просять! Хай тебе матір божа... Прощавай! О господи!

— Пильнуй хати! — озивається Бартек.

Ланцюг вагонів раптом здригнувся; вони стукнулись один об одного і рушили.

— Та пам'ятай, що маєш жінку й дитину! — гукала Магда, тюпаючи за поїздом.— Прощавай, во ім'я отця, і сина, і святого духа. Будь здоров!..

Поїзд ішов усе швидше, везучи воїнів з Пригнобленого, з обох Кривд, з Недолі і з Нужденного,

II

В один бік повертається до Пригнобленого Магда з юрбою жінок і плаче, в другий бік світу рветься в сиву далечінь поїзд, найженний багнетами, а в ньо-

му — Бартек. Сивій далині не видно кінця-краю. Пригноблене теж лише мріє. Тільки липа сіріє та шпиль костьолу мигтить золотом, по ньому грає сонце. Незабаром і липа розпливлась, а золотий хрест світився, як блискуча цятка. І поки вона ясніла, Бартек весь час дивився на неї, а коли згасла, його поійняла невимовна журба. Напала на Бартека неміч, він відчував, що гине. Тоді він став дивитись на унтер-офіцера, бо, крім бога, не було над ним вищої влади. Що тепер з ним станеться, то вже клопіт капрала; а Бартек нічого не знає й нічого не розуміє. Капрал сидить на лаві й, затиснувши між коліньми рушницю, курить люльку. Дим раз у раз, мов хмара, пропливає перед його сердитим і похмурим обличчям. На це обличчя дивляться не тільки Бартекові очі: дивляться на нього всі очі з усіх закутків вагона. В Пригнобленому чи в Кривді кожен Бартек чи Войтек сам собі пан, кожен мусить думати про себе й за себе, а тепер на це є капрал. Скаже їм дивитись праворуч — дивитимуться праворуч, скаже ліворуч — дивитимуться ліворуч. Кожен питає його поглядом: «Ну, а що з нами буде?» А він і сам знає стільки, скільки й вони, і радий був би, щоб якесь начальство дало йому відповідний наказ або роз'яснення. Зрештою ці селяни явно бояться про щось питати, бо зараз триває війна з цілим апаратом військових судів. І що там можна, а чого не можна — невідомо. Принаймні невідомо їм, але їх лякає самий звук таких слів як *Kriegsgericht*¹, яких вони навіть добре не розуміють, а через те ще більше бояться.

В той же час вони відчувають, що цей капрал їм ще потрібніший, ніж на маневрах під Познанню, бо він один усе знає, він за них думає, а без нього ні кроку. Тим часом капралові, мабуть, набридло тримати рушницю, і він кинув її Бартекові. Бартек спритно вхо-

¹ Військовий суд (нім.).

пив рушницю, затамував дух, витріщив очі й дивився на капрала, мов на райдугу, проте мала йому від цього втіха.

Ой, мабуть, щось погане чути, бо й капрал, як з хреста знятий. На станціях спів і крик; капрал командує, метушиться, лається, щоб показати себе перед начальством, але, як тільки поїзд рушить, всі затихають і він затихає. Для нього тепер світ теж має дві сторони: одна ясна і зрозуміла — це його хата, жінка і постіль; друга темна, без просвітку темна — це Франція і війна. В нього, як і у всієї армії, запалу стільки, що він охоче порачкував би назад. Пригнобленських вояків поймав той самий «запал», тим більш очевидний, що був він не в душі у солдатів, а на спині: кожний ніс на плечах ранець, шпнелю та інший військовий обладунок, отож кожному було важко.

Тим часом поїзд фукав, гримів і летів у даль. На кожній станції до нього чіпляли нові паровози й вагони. На кожній станції тільки й видно було каски, гармати, коней, багнети піхотинців та прапорці на піках уланів. Повільно надходив тихий вечір. Сонце розлилось величезною червоною зорею, високо в небі плвли зграї дрібних хмарок з зачервонілими краями. Поїзд нарешті перестав забирати на станціях нові вагони з людьми, двигтів тільки і невпинно летів уперед, в червоний захід, немов у море крові. З відчинених дверей вагона, в якому сидів Бартек з іншими пригнобленцями, видно було великі й малі села та містечка, верхи церков, лелек, що стояли в гніздах на одній нозі, окремі хати, вишневі садки. Все це пролітало миттю, і все було червоне. Солдати стали сміливіше перешіптуватись між собою, бо унтер, підклавши під голову торбу, заснув з порцеляною люлькою в зубах.

Войцех Гвізда, селянин з Пригнобленого, що сидів коло Бартека, торкнув його ліктем:

— Бартеку, слухай-но!

Бартек обернув до нього обличчя з замисленими виражуватими очима.

— Чого ти дивишся, як теля, що йде на заріз?..— шепотів Гвізда. — Та ти, бідолахо, і справді йдеш на заріз, і напевне...

— Ой, ой! — застогнав Бартек.

— Боїшся? — спитав Гвізда.

— А як же не боїтись?..

Зоря стала ще червоніше. Показуючи на неї рукою, Гвізда шепотів далі:

— Бачиш оте світло? Знаєш, дурню, що воно таке? То кров. Тут Польща, ніби наш край. Розумієш? А ген там далеко, де так палає, то і в Франція...

— А скоро ми туди доїдемо?

— А ти так поспішаєш? Кажуть, що дуже далеко, але ти не турбуйся, французи нас зустрінуть...

Бартек став важко крутити своїм пригнобленським мізком. За хвилину він спитав:

— Войтеку?

— Чого?

— Приміром сказати, що воно за народ, ті французи?

Для Войтекової вченості це було однаково що глибока яма, в яку легше власти сторч головою, ніж вилізти назад. Він знав, що французи — то французи. Чув щось про них від старих людей, нібито французи завжди всіх побивали; знав також, що то якісь зовсім чужі люди. Але як було розтлумачити Бартекові, щоб і він знав, наскільки вони чужі?

І він повторив запитання:

— Кажеш, що воно за народ?

— Авжеж.

Три народи були відомі Войтекові: посередині «поляки», по один бік коло них «москалі», а по другий «німці». Але німці були різних гатунків. Отож, віддаючи перевагу ясності перед точністю, він сказав:

— Що воно за народ, французи? Як тобі сказати... щось схоже на німців, тільки ще гірше...

А Бартек на це:

— От стерво!

Досі щодо французів він мав тільки одне почуття — почуття невимовного страху. А тепер цей пруський ополченець пройнявся до них справжньою патріотичною ненавистю. Проте він ще не все як слід зрозумів і тому знову спитав:

— То це німці з німцями воюватимуть?

Тут Войтек, мов той Сократ, вирішив іти шляхом порівнянь і відповів:

— А хіба твій Лиско з моїм Бурком не гризуться?

Бартек роззявив рота і з хвилину дивився на свого наставника.

— А воно й правда...

— Адже австріяки — теж німці,— вів далі Войтек,— а хіба наші з ними не билися? Старий Сверц розказував, що як був на тій війні, то генерал Штейнмец кричав до них: «Ану, хлопці, давай на німців!» Тільки з французами буде не так легко!

— Боже ти мій!

— Французи ніколи жодної війни не програвали. Такий як причепиться до тебе, то вже не викрутишся, не бійся! У них кожен чоловічисько, як наших два або й три, а бороди, як у свреїв. А декотрі чорні, як чорти. Такого як побачиш, то прощайся з світом!

— То чого ж ми на них ідемо? — питає з розпачем Бартек.

Це філософське зауваження було, мабуть, не таке простацьке, як здавалося Войтекові, котрий, видно, під впливом урядової агітації, поспішив з відповіддю:

— І на мою думку, краще б не йти. Але як не підем ми, то прийдуть вони. Нічого не вдієш. Ти читав, що було надруковано? Найгірше заповзялись вони супроти наших хлопів. Подейкують, ніби вони через те

такі ласі на тутешні землі, що хотіли горілку нишком провозити з Королівства Польського, а уряд їм не дає, от через те й війна. Тепер розумієш?

— Чого ж тут не розуміти? — покірно відказав Бартек.

А Войтек вів далі:

— Та й до жіноцтва вони ласі, як кіт до сала...

— То це, приміром сказати, вони б і Магди не проминули?

— Вони і старих не минають.

— О! — вигукнув Бартек таким тоном, ніби хотів сказати: «Коли так, то буду гамселити!»

Бо здалось йому, що це вже занадто. Горілку нехай би собі провозили, але до Магди їм зась! Тепер Бартек став дивитись на війну з погляду власних інтересів і відчув якусь полегкість, коли подумав, скільки війська та гармат виступає на захист Магди від тих баламутів французів. Кулаки в нього мимоволі стиснулись, і страх перед французами в його свідомості змішався з ненавистю до них. Він переконався, що таки нічого не вдієш, треба йти. Тим часом небесна голубинь згасла. Стемніло. Вагон на нерівних рейках стало розгойдувати все дужче, а в такт цим коливанням похитувались в один та в другий бік багнети й каски.

Так минула перша і друга година. З паровоза сипались мільйони іскор, що схрещувались у темряві золотистими рисками та змійками. Бартек довго не міг заснути. Як ті іскри в повітрі, в голові його мигтіли думки про війну, про Магду, про Пригноблене, про французів і німців. Йому здавалось, що хоч би й хотів, він не міг би підвестись з лавки, на якій сидів. Нарешті він заснув, але тривожним півсном. На нього одразу найшли видіння: спочатку він побачив, як його Лиско гризеться з Войтековим Бурком, аж шерсть з них летить. Він хап за кий, щоб розборонити їх, і раптом побачив уже інше: коло Магди сидить чор-

ний, як свята земля, француз, а Магда, задоволена, сміється, пікірить зуби. Інші французи глузують з Бартека і показують на нього пальцями... То, мабуть, паровоз гримотить, а йому здається, що то французи кричать: «Магда! Магда! Магда! Магда!» Бартек у крик: «Ану замовкніть, харцизяки, пустіть жінку!» А вони: «Магда! Магда! Магда!» Лиско й Бурко гавкають, все Пригноблене гукає: «Не давай жінки!» Але що з ним, зв'язаний він, чи що? Кинувся, рвонувся, мотузки полопали, Бартек француза за патли, і раптом...

Раптом його проймає сильний біль, наче від несподіваного удару. Бартек прокидається і зривається на ноги. Прокинувся і весь вагон, всі питають: що сталося? А то бідолашний Бартек схопив спросоння унтера за бороду. А тепер стоїть перед ним, виструнчившись, з двома пальцями коло скроні, а унтер вимахує руками і кричить, мов навіжений:

— *Ach, Sie dummes Vieh aus der Polakei! Hau'ich den Lümmel in die Fresse, dass ihm die Zähne sektionenweise aus dem Maul herausfliegen werden!*¹

Унтер аж охрип від люті, а Бартек все ще стоїть з двома пальцями коло скроні. Солдати аж губи кусають, щоб не засміятись, бо бояться унтера, який вергає останні громи:

— *Ein polnischer Ochsel Ochse aus Podolien*².

Нарешті все затихло, Бартек сів на своє місце. Відчував тільки, що лиця його починають набрякати, а паровоз, як на злість, править своєї: «Магда! Магда! Магда!» І Бартекові стає дуже сумно...

¹ Ах ви, дурне польське бідло! Як заїду в пику, то й зуби позбираєш! (Нім.)

² Польський віл! Віл із Поділля! (Нім.)

Ранок! Бліде світло падає на сонні змучені обличчя. На лавах покотом сплять солдати: одні поспускали голови на груди, другі позадирали назад. Вранішня зоря заливає рожевим сльвом весь світ. Холоднувато і свіжо. Солдати прокидаються. Сонцесяйний ранок вивирає з мороку й туману якусь не знану їм країну. Гай-гай! А де ж тепер Пригноблене, де Велика й Мала Кривда, де Нужденне? Це вже чужина, тут все інакше. Навколо пагорки, порослі дубиною, в долинах будинки, криті червоною черепицею, з чорними перехрестями на білих стінах, обвитих виноградом. Будинки гарні, як панські. Подекуди височать церкви із шпичастими верхами, подекуди фабричні димарі з клубами рожевого диму. Тільки тісно тут якось, бракує рівнин, засіяних ланів. Зате людей, як мурах. Часто мигтять села й міста. Поїзд не затримується на невеликих станціях. Щось, мабуть, сталося: скрізь вирують юрби людей. Сонце повільно викочується з-за пагорків, і кілька солдатів починають голосно молитись. Їх приклад наслідують інші; перше проміння освітлює молитовно зосереджені хлопські обличчя.

Тим часом поїзд спиняється на великій станції. Його вмиль оточує юрба людей: є вже відомості з поля бою. Перемога! Перемога! Делеші надійшли кілька годин тому. Всі сподівались поразок, а тепер, коли їх розбудили доброю звісткою, радості немає меж. Посхоплювавшись із ліжок, напіводягнені люди поспішили на станцію. На деяких будинках вже мають прапори, всі махають хустинками. До вагонів приносять пиво, тютюн, сигари. Запах невимовний, обличчя аж сяють. «*Wacht am Rhein*» гучить, як буря. Декотрі плачуть, деякі обіймаються. *Unser Frits*¹ розбив ворога! Взято

¹ Наш Фріц (нім.).

гармати, знамена. В благородному запалі юрба віддає солдатам усе, що має. Полегкість вступає в серця солдатів, вони також починають співати. Вагони здригаються від сильних чоловічих голосів, а юрба із здивуванням слухає незрозумілі слова пісні. Пригнобленці співають: «Бартоше, Бартоше, не втрачай надії!»

— *Die Polen! Die Polen!*¹ — повторює юрба і скупчується коло вагонів, захоплюючись поставою солдатів, а разом підохочуючи своєю радістю анекдотами про неймовірну хоробрість цих польських полків.

У Бартека розпухло обличчя, що при його жовтих вусах, витрішкуватих очах і величезній кощавій постаті робить його страшним. На нього дивляться, як на незвичайного звіра. Он яких мають німці захисників! Оцей то вже дасть бобу французам! Бартек з задоволенням усміхається, він теж радий, що французів побили. Тепер принаймні вони не прийдуть у Пригноблене, не збаламутять Магди й не відберуть землі. Бартек усміхається, але тому, що обличчя в нього ще сильно болить, він кривиться водночас і стає справді страшним. Зате їсть з апетитом, мов той гомерівський герой. Горохова ковбаса і кухлі пива зникають в його роті, мов у прірві. Йому дають сигари, пфеніги — він усе бере.

— Добрі якісь люди, ці німчики, — каже він Войтекові і через деякий час додає: — От бачиш, і французів побили!

Але скептичний Войтек потьмарює його веселий настрій. Він пророкує, як Кассандра:

— Французи завжди так: спочатку дають себе побити, щоб збаламутити, а потім як не візьмуться, то аж пір'я летить!

Войтек не знає, що його думку поділяє більша частина Європи і що вся Європа разом з ним помиляється.

¹ Поляки! Поляки! (Нім.)

Ідуть далі. На всіх будинках, скільки оком сягнеш, прапори. На деяких станціях солдати затримуються довше, бо скрізь повно поїздів. Військо з усіх кінців Німеччини поспішає на допомогу своїм братам-переможцям. Поїзди оздоблені зеленим віттям. Улани настромлюють на піки букети квітів, подаровані їм у дорозі. З-поміж тих уланив більшість — теж поляки. Часом чути, як вони перемовляються з іншими вагонами:

— Як ся маєте, хлопці? Куди вас бог провадить?

Часом з поїзда, що йде сусідньою колією, злітають слова знайомої пісеньки:

З того боку Сандоміра
Панна мовить до жовніра...

І тоді Бартек з товаришами підхоплюють на лету:

«Пане, ти б мене навідав!»
«Ні, спасибі, ще не снідав!»

Наскільки з Пригнобленого всі виїхали сумні, настільки тепер набрались бадьорості й запалу. Проте перший поїзд з першими пораненими, що прибув з Франції, псує цей настрій. Він зупиняється в Дейці і довго стоїть, пропускаючи ті, що поспішають на поле бою. Але для того, щоб перебратись усім через кельнський міст, потрібно кілька годин часу. Бартек разом з іншими біжить подивитись на поранених. Деякі лежать в закритих вагонах, деякі, за браком місця, у відкритих, і цих добре видно. Від першого погляду на них геройський дух Бартека втікає в п'яти.

— Войтеку, йди-но сюди! — гукає він вражено. — Бачиш, скільки ті французи напсували народу!

А дивитись є на що! Бліді, змучені обличчя; деякі зчорніли від пороху чи від болю, залиті кров'ю. На вияви загальної радості поранені відповідають лише стогоном. Деякі проклинають війну, французів і німців. Засмагли, почорніли губи раз у раз просять води;

очі блискають, як у навіжених. Поміж раненими видно застигли обличчя конаючих — часом спокійні, з блакитними синцями під очима, часом викривлені судорогою, з переляканими очима й вишкіреними зубами. Бартек уперше бачить криваві плоди війни. В голові його знову все плутається, він як одурілий стоїть в юрбі з роззявленим ротом; його пхають з усіх боків; нарешті жандарм дає йому прикладом по потилиці. Бартек шукає очима Войтека, знаходить і каже:

— Войтеку? Що ж воно робиться, га?

— Так буде і з тобою.

— Господи боже! І то люди людей так мордують! Адже у нас хлоп хлопа як поб'є, то його беруть жандарми, тягнуть до суду і там карають.

— Ну, а тут той ліпший, котрий більше людей переведе. А ти, дурню, думав, що стрілятимеш холостими, як на маневрах, або в мішені, а не в людей?

Тут виразно виявилась різниця між теорією і практикою. Адже наш Бартек був солдатом, ходив на маневри та на муштру, стріляв, знав, що війна для того, щоб убивати, а тепер, як побачив кров пораних, страхіття війни, стало йому якимось так недобре і млосно, що він ледве зміг встояти на ногах. І Бартек знов проїнявся пошаною до французів, проте вона зменшилась, коли поїзд прибув з Дейца в Кельн. На центральному вокзалі вони побачили перших полонених. Їх обступила величезна юрба солдатів і люду, який дивився на полонених з гордістю, але ще без ненависті. Розпихаючи ліктями юрбу, Бартек продерся крізь неї, подивився на вагон і здивувався.

У вагон напхано, як оселедців у бочку, французьких піхотинців — маленьких, брудних, змарнілих, у подертих шинелях. Багато хто з них простягав руки за скупюю милостинею, якою наділяв їх натовп, оскільки варта не перешкоджала. Наслухавшись Войтека, Бартек уявляв французів зовсім інакшими.

Відновився в нім занепалий дух. Він обернувся, шукаючи очима Войтека, і побачив його поруч.

— Що ж ти казав? — спитав Бартек. — Та це ж якись здохляки! Щоб тріснув одного по голові, то чотирьох звалив би.

— Еге ж, чогось вони здрібніли, — відповів також розчарований Войтек.

— По якому вони геркочуть?

— Та вже ж не по-польськи.

Задоволений такою відповіддю, Бартек пішов далі вздовж вагонів.

— Страшенні голодранці! — сказав він, скінчивши огляд лінійного війська.

Але далі в вагонах сиділи зуави. Ці змусили Бартека замислитись. Через те, що вони сиділи в закритих вагонах, не можна було пересвідчитись, чи і справді вдвічі або втричі вищі за звичайних людей, але крізь вікна видно було довгі бороди, войовничі, суворі темношкірі обличчя та блискучі грізні очі старих солдатів, так що душа Бартека знов помандрувала до п'ят.

— Ці страшніші, — тихо прошепотів він, наче боявся, що вороги його почують.

— Ти ще не бачив тих, котрі не здалися в полон, — сказав Войтек.

— Господь з тобою!

— Ще побачим!

Надивившись на зуавів, вони пішли далі. Але від наступного вагона Бартек одскочив, як ошпарений.

— Гвалт, Войтеку! Рятуй!

У відчиненому вікні видно було темне, майже чорне обличчя арапа з вилупленими білками. Він, мабуть, був поранений, бо обличчя його перекривилось від болю.

— А що? — спитав Войтек.

— То чортяка, а не солдат... Боже, змилуйся наді мною, грішним!

— Глянь тільки, які у нього зубиська.

— А нехай він западеться, щоб я на нього дивився!
Бартек замовк, а за хвилину спитав:

— Войтеку!

— Чого?

— А якби його перехрестити, чи не допомгло б?

— Погани нашої святої віри не розуміють.

Подано сигнал сідати. За хвилину поїзд рушив. А як смеркло, Бартекові все ввижалось чорне обличчя арапа і страшні білки його очей. Почуття, які хвилювали в цей час пригнобленського воюку, не віщували йому майбутніх подвигів.

IV

Безпосередня участь у генеральній битві під Гравеллотом спершу переконала Бартека в тому, що там є на що дивитись, але нема чого робити. Спочатку було наказано йому і його полкові стояти з гвинтівкою при носі під узгір'ям, порослим виноградом. Вдалині гриміли гармати, поблизу пролітали кінні полки з таким тупотом, що двигтіла земля; миготіли то уланські прапорці на піках, то кірасирські палаші. Над узгір'ям у блакитному небі, немов білі хмарки, з сичанням пролітали гранати; потім дим наповнив повітря й заслав обрій. Здавалось, що битва, як буря, проходить стороною, але тривало це недовго.

Через деякий час коло Бартекового полку зчинився якийсь дивний рух. Коло нього почали шикуватись інші полки, а в інтервали між ними кіньми на шаленому галопі підвозили гармати, коней миттю випрягали, а гармати обертали жерлами до узгір'я. Вся долина виповнилась військом. Тепер з усіх боків гримлять команди, мчать кудись ад'ютанти. А наші рядові перешіптують: «Ой, буде нам, буде!» Або тривожно питають один одного: «То це вже й почнеться?» — «Мабуть же». Наближається щось невідоме, загадкове, може, смерть...

В диму, який обгортає узгір'я, щось шалено кипить і вирує. Все ближче чути басовий гук гармат і тріскотняву. Здалека долітає якийсь невизначний гуркіт: стріляють мітральези. Раптом як гримнуть тільки що поставлені гармати — разом здригнулись земля і повітря. Перед Бартековим полком щось страшно засичало. Дивляться: щось летить, чи то рожа ясна, чи хмарка, а в тій хмарці щось сичить, сміється, скрегоче, ірже і вие. Солдати гукають: «Граната! Граната!» Тим часом цей птах війни мчить, як вихор, наближається, падає, вибухає! Лунає такий жахливий гуркіт, наче завалився світ! В рядах, що стоять ближче до гармат, замішання, чути крик і команду: «Зімкнись!» Бартек стоїть у першій шерензі, рушниця в руці, голова догори, ремінець каски під бородою, тому зуби не цокотять. Не можна ні ворухнутись, ні вистрілити. Стій! Жди! А тут летить друга граната, третя, четверта, десята! Вітер звівас дим з узгір'я. Французи вже зігнали з нього пруські батареї, вже поставили свої і зараз поливають вогнем долину. Раз у раз з гуцавини винограду вилітають довгі, білі струмини диму. Піхота під прикриттям гармат спускається все нижче, щоб відкрити вогонь з рушниць. Он вона вже на половині узгір'я. Тепер її видно дуже добре, бо вітер звів дим. Що воно таке — може, виноград зацвів маком? Ні, то червоні каскетки піхотинців. Раптом вони зникають у високій виноградній лозі, їх зовсім не видно, лише подекуди мають трикольорові знамена. В різних місцях спалахує вогонь з рушниць — швидкий, гарячковий, безладний. Над цим вогнем, схрещуючись у повітрі, невпинно виють гранати. На узгір'ї часом вибухають вигуки, яким знизу відповідає німецьке «ура!». Гармати в долині гучать безперервним вогнем. Полк стоїть нерушно.

Проте вогонь починає вже обіймати і його. Кулі здалека дзижчать, як мухи чи гедзі, або з моторошним

свистом пролітають поблизу. Щодалі їх все більше: ось вони вже свистять коло вуха, носа, очей, за спиною, їх летять тисячі, мільйони. Дивно, що люди ще стоять на ногах. Раптом позад Бартека лунає стогін: «Господи Ісусе!» — «Зімкнись!» Нарешті все зливається в суцільний безперервний стогін, команда лунає все частіше, шеренги змикаються все тісніше, свист все частіший, безупинний, жахливий. Убитих витягають за ноги. Страшний суд!

— Боїшся? — питає Войтек.

— Ще б не боятись!..— відповідає наш герой, цокочучи зубами.

Проте вони стоять обидва, і Бартек, і Войтек, їм і на думку не спаде, що можна б утекти. Наказано стояти — значить, стій! Бартек бреше, він боїться не так, як боялися б тисячі інших на його місці. Дисципліна панує над його уявою, а уява неспроможна намалювати йому становище таким жахливим, яким воно є насправді. Проте Бартек вважає, що його вб'ють, і ділиться цією думкою з Войтеком.

— Дірки в небі не зробиться, коли вб'ють одного йолопа! — роздратовано відповідає Войтек.

Ці слова помітно заспокоюють Бартека. Можна подумати, що його непокоїло саме те, зробиться в небі дірка чи ні. З'ясувавши це, він терплячіше стоїть, хоч від великої спеки піт заливає йому обличчя. Тим часом вогонь стає таким страшним, що шеренги тануть на очах. Убитих і поранених уже нема кому витягати. Хрипіння конаючих змішується зі свистом снарядів і ляскотом пострілів. З руху трикольорових знамен видно, що піхота підходить по винограднику все ближче. Зграї картечі спустошують шеренги. Людей огортає розпач.

Але в цьому розпачі вчувається відгомін нетерплячки й шаленства. Коли б їм наказали йти вперед, вони пішли б як буря. Вони вже не можуть встояти на

місці. Якийсь солдат раптом зриває шапку з голови, з усієї сили кидає її об землю і каже:

— Раз козі смерть!

Почувши ці слова, Бартек знову відчуває таку полегкість, що майже зовсім перестає боятись. Бо коли раз козі смерть, то, власне, нічого страшнішого не буде. Ця селянська філософія краща за всяку іншу, бо додає духу. Бартек сам знав, що «смерти не одперти», але йому приємно було ще раз це почути, тим більш що битва почала перетворюватись на розгром: полк, не зробивши жодного пострілу, вже був наполовину знищений. Коло нього пробігали безладні юрби солдатів з інших розбитих полків; тільки вони, хлопці з Пригнобленого, з Великої й Малсі Кривди та з Нужденного, стримувані залізною прусською дисципліною, ще стоять. Але й у їхніх рядах відчувається вже деяка розгубленість. За якусь хвилину клямри дисципліни лопнуть. Земля під ногами в солдатів стає вже мокрою і сковзкою від крові, її нудотний запах змішується з задушливим смородом горілого. В деяких місцях ряди вже не можуть зімкнутись, їм перешкоджають трупи. Половина ще стоїть, а друга половина лежить коло їх ніг у крові, в зойках, у конвульсіях конання або в мертвій тиші. Грудям нема чим дихати. В рядах чути нарікання:

— На заріз нас привели!

— Ніхто відціля не вийде!

— *Still, polnisches Vieh!*¹— озивається голос офіцера,

— Добре тобі за мою спиною...

— *Steht der Kerl da!*²

Раптом якийсь голос починає молитись:

— Під твою опіку...

Бартек одразу підхоплює:

¹ Мовчи, польське бидло! (Нім.)

² Стій там, мерзото! (Нім.)

— ...віддаємося, пресвята богородице!

І незабаром польські голоси на тім полі знищення волають цілим хором до Заступниці Ченстоховської: «Не відкинй наших благає!» А з-під ніг їм вторує стогін: «О матір божа, матір божа!» І вона, видно, змилувалась над ними, бо в ту ж мить на спіненому коні прилітає ад'ютант і лунає команда: «В атаку, вперед, ура!» Гребінь багнетів раптом нахиляється, шеренга витягається в довгу лінію і кидається до узгір'я шукати багнетами тих ворогів, яких не могли добачити очі. Проте від підшви узгір'я наших хлопців віддаляє ще кроків з двісті, які треба перебігти під нищівним вогнем... Чи не поляжуть вони тут усі до одного? Чи не побіжать назад? Полягти можуть, але не відступлять, бо прусське командування знає, що треба грати цим польським хлопам під час атаки. Серед грому гармат, серед тріскотняви рушниць, в диму, замішанні і зойках труби й сурми кинули в небо гімн, від якого в грудях закипає кров. «Ура! — відповідають Мацьки.— Поки ми живемо!» Їх поймає войовничий запал, обличчя плomenіють! Вони, як буря, мчать по людських і кінських трупах, по уламках гармат. Гинуть, але йдуть уперед з криком і співом. Ось вони добігають до виноградника і зникають в заростях. Тільки пісня лунає та часом блисне багнет. На горі шаленіє все страшніший вогонь, внизу не перестають грати труби. Французькі залпи стають все частіші й частіші, гарячкові, і раптом...

Раптом змовкають...

Тоді внизу старий бойовий вовк Штейнмец закурює порцелянову люльку й задоволено каже:

— Їм цієї тільки й грати! Дійшли, молодці!

Через кілька хвилин одно з триколових знамен, що гордо маяли на вітрі, раптом підстрибує вгору, хилиться і падає...

— Ці не жартують! — каже Штейнмец,

Труби знову грають той самий гімн. Другий познаньський полк іде на допомогу першому.

В гущавині виноградників розгорілась битва на багнети.

Тепер, Музо, оспівай мого Бартека, щоб нащадки знали про його подвиги. Страх, нетерплячка, розпач злилися в його серці в одне почуття шаленої люті; а коли він почув звуки гімну, кожна жилка в ньому напружилась, як залізна дротина. Волосся наїжилось, з очей пішли іскри. Він забув про все на світі, забув навіть, що «раз козі смерть», і, вхопивши в могутні лапи рушницю, кинувся з іншими вперед. Добігли до узгір'я, разів із десять перевернувся, впавши на землю, розквасив собі носа, обмазався землею і кров'ю, проте біг уперед, шалений, засапаний, хапаючи ротом повітря. Витріщив очі, щоб розгледіти в гущавині якогось француза, і несподівано побачив їх аж трьох коло знамена. Це були арапи. Ви думаєте, що Бартек відступив? Ні! Тепер би він самого сатану схопив за роги! Він добіг до них, і вони з вереском кинулись на нього; два багнети, немов два жала, от-от вгородяться йому в груди, але Бартек хапає рушницю за ствол, немов люшню, як махне раз, як махне другий... Тільки страшний зойк залунав йому у відповідь, і два чорних тіла в судорогах упало на землю.

В цей час до третього, що тримав знамено, підбігло на допомогу з десяток товаришів. Бартек, як фурія, кинувся на всіх. Вони вистрелили — блиснуло, бабахнуло, і водночас у клубах диму заgrimів хрипкий Бартеків голос:

— А не влучили!

І знов його рушниця описала страшну дугу. Знов у відповідь залунали крики. Арапи з жахом одскочили від ошалілого велетня, і чи то Бартекові причулось, чи вони щось гукали по-своєму, але йому здалось, що він виразно чує, як вони гукають:

— Магда! Магда!

— Ага, вам захотілось Магди! — завив Бартек і одним скоком опинився серед ворогів.

На щастя, в цю хвилину Мацьки, Войтеки та інші Бартеки прибігли йому на допомогу. В виноградній гущавині людські лави зітнулися: зчинився рукопашний бій, якому вторував тріск рушниць, свист носів та важке дихання воївників. Бартек шаленів, як буря. Задимлений, закривавлений, схожий більш на звіра, ніж на людину, нічого не тямлячи, він кожним ударом валив людей, трощив рушниці, розвалював голови. Руки його рухались із страшною швидкістю нищівної машини. Добравшись до хорунжого, він захопив його залізними пальцями за горло. У того очі вилізли з орбіт, обличчя налилось кров'ю, він захарчав і випустив древко.

— Ура! — вигукнув Бартек і, піднявши знамено, замахав ним у повітрі.

— Ура, Бартек! — загукали солдати.

Саме це знамено, що підіймалось і опадало, бачив з долини генерал Штейнмец.

Та бачив він його лише одну мить, бо за мент Бартек тим самим знаменом уже розтрощив якусь голову в кепі з золотим шнурком.

Тим часом товариші його проскочили вперед.

Бартек на якусь хвилину залишився сам. Він віддер від древка прапор, заховав у пазуху і, схопивши древко в обидві руки, побіг за товаришами.

Юрби арапів, виючи нелюдськими голосами, утікали тепер до гармат, що стояли на верху узгір'я, а за ними з криком бігли Мацьки, гнали їх і товкли прикладами та кололи багнетами.

Зуави, що стояли коло гармат, зустріли одних і других вогнем з рушниць.

— Ура! — крикнув Бартек.

Солдати-поляки добігли до гармат, де зав'язалась нова битва холодною зброєю. В цей час другий познанський полк надбіг на допомогу першому. Древо знамена в могутніх Бартекових ручищах перетворилось на якийсь пекельний ціп. Кожен удар його розчищав широку дорогу в зімкнутих французьких шеренгах. Жах охопив зуавів і арапів. Там, де бився Бартек, вони кинулись навтіки. За хвилину Бартек уже сидів на гарматі, немов на пригнобленській кобилі.

Та не встигли солдати помітити його па ній, як він уже сидів на другій, зваливши коло неї другого хорунжого, зі знаменом.

— Ура, Бартек! — загукали солдати.

Перемога була повна. Здобуто всі мітральези. Втікаючи, піхота набігла по другий бік узгір'я на новий пруський полк і склала зброю.

А Бартек, переслідуючи ворога, здобув ще й третє знамено.

Треба було бачити, як він, стомлений, облитий потом і кров'ю, сопучи, мов ковальський міх, спускався разом з іншими узгір'ям у долину з трьома французькими знаменами на плечах. Французи! Подумаєш! Свистав він на них! Поруч з ним ішов подряпаний, посинячений Войтек, і Бартек звернувся до нього:

— Що ж ти набалакав? Та це ж хрущі: у них в кістках ніякої сили нема. Подряпали мене й тебе, як коти, та й годі. А його хрюпнеш, так він уже й на землі...

— Чи ж я знав, що ти такий завзятий! — відповів Войтек, котрий бачив Бартекові геройства і тепер дивився на нього зовсім іншими очима.

Та й хто ж тих геройств не бачив! Історія, весь полк і більшість офіцерів — всі тепер із здивуванням дивились на цього велетня з рідкими жовтими вусами й вирячкуватими очима.

— *Ach! Sie verfluchter Polackel*¹ — сказав йому сам майор і смикнув його за вухо, а Бартек аж кутні зуби показав йому від радості. Коли полк знов вишикувався біля підошви узгір'я, майор показав його полковникові, а полковник — самому генералові Штейнмецові.

Той оглянув знамена й наказав забрати їх, а потім став оглядати Бартека. Мій Бартек, знову виструнчившись, тримає рушницю «на караул», а старий генерал дивиться на нього й задоволено хитає головою. Нарешті починає щось говорити до полковника. В його мові виразно чути слово: *Unteroffizier*².

— *Zu dumm, Excellenz*³,— відповідає майор.

— Спробуймо,— каже його превосходительство і під'їжджає конем до Бартека.

Бартек і сам уже не знає, що з ним діється. Нечувана в пруській армії річ: генерал розмовлятиме з рядовим! Його превосходительству це тим легше, що він уміє говорити по-польськи. Зрештою, цей рядовий здобув три знамена і дві гармати!

— Ти звідкіля? — питає генерал.

— З Пригнобленого,— відповідає Бартек.

— Гаразд. Як тебе звуть?

— Бартек Словік.

— *Mensch*,— перекладає майор.

— *Mens*,— повторює Бартек.

— Знаєш, за що б'єш французів?

— Знаю, вашество...

— Скажи!

Бартек починає заїкатись: «Бо... бо...» На щастя, йому спадають на думку слова Войтека, і він, щоб не збитись, одним духом випалює:

— Бо то також німці, тільки, паскуди, ще гірші!

¹ Ах ти, чортове полячисько! (Нім.)

² Унтер-офіцер (нім.).

³ Він дурний, ваше превосходительство (нім.).

Обличчя його превосходительства починає пересмикуватись, немов його превосходительству хочеться впбухнути сміхом. Проте за хвилину він звертається до майора і каже:

— Ви мали рацію.

Мій Бартек, задоволений, так само стоїть струнко.

— Хто виграв битву? — знов запитує генерал.

— Я, вашество! — не вагаючись, відповідає Бартек.

Обличчя превосходительства знов пересмикується.

— Так, так, ти! Ось тобі за це нагорода...

І старий воїн знімає з своїх грудей залізного хреста, нахляється і припинає до грудей Бартека. Добрий настрій генерала цілком природно передається по рангу полковникові, майорові, капітанам, аж до унтерів. Коли генерал од'їхав, полковник від себе дає Бартекові десять талярів, майор п'ять і так далі. Всі, сміючись, повторюють йому, що він виграв битву, через що Бартек почуває себе на сьомому небі.

Дивна річ: один тільки Войтек не дуже задоволений героєм.

Увечері, коли вони обидва сиділи при вогнищі і коли рот у Бартека був так само напханий ковбасою, як сама кишка горохом, Войтек докірливо сказав:

— Ой, дурний ти, Бартеку, та й ще раз дурний...

— А хіба що? — мовить з повним ротом Бартек.

— Що ж ти, чоловіче, набалакав генералові про французів, ніби вони німці?

— А ти ж сам казав...

— Але треба ж тобі було зміркувати, що генерал і офіцери теж німці.

— Ну то й що?

Войтек збентежився.

— А те, що хоч вони й німці, але не треба їм того казати, бо якось воно не гаразд...

— То я ж про французів казав, а не про них...

— Е-е, якось воно не тес...

Войтек раптом замовк, бо, мабуть, хотів сказати щось інше: хотів пояснити Бартекові, що не гаразд при німцях говорити погано про німців, та в нього якось заплутався язик...

V

Через деякий час після цього прусська королівська пошта принесла до Пригнобленого такого листа:

«Хай святиться ім'я Ісуса Христа і його святої родительки! Щиро кохана Магдо! Що у тебе чути? Добре тобі в хаті під периною, а я тут страшно воюю. Були ми коло великої фортеці Мец, і була битва, і я французам дав такого чосу, що вся інфантерія й артилерія дивувались. І сам генерал дивувався і сказав, що я виграв баталію, і дав мені хреста. А тепер мене офіцери й унтер-офіцери дуже шанують і по морді б'ють мало. Потім помарширували ми далі, і була друга баталія, тільки забув, як те місто називається, і теж я їх колошматив, і четверте знамено взяв, а одного найголовнішого кірасирського полковника звалив і в полон забрав. А як будуть наші полки одсилати додому, то мені унтер-офіцер радив написати «рекламацію» і залишитись тут, бо на війні тільки спати нема де, а жереш інколи донесочу, і вино в цім краю є всюди, бо народ тут багатий. А як ми палили тут одне село, то ні жінок, ні дітей не милували, і я теж. А костюл згорів дотла, бо вони теж католики, і людей попеклось чимало. Тепер ми йдемо на самого їхнього цісаря, і буде кінець війни, а ти пильнуй хати і Франека, бо як не допильнуєш, то так полатаю боки, що ти знатимеш, що я за один. Хай тебе бог милує!

Бартоломій Словік»

Війна, видно, так припала Бартекові до смаку, що він почав дивитись на неї як на своє ремесло. Він зро-

бився дуже самовпевнений і в бій ішов, наче на якусь роботу в Пригнобленому. На груди йому після кожної битви сипались медалі і хрести, і хоч унтер-офіцером він не став, проте всі мали його за першого солдата в полку. Він був дисциплінований і відзначався сліпою хоробрістю людини, яка не усвідомлює для себе небезпеки. Ця хоробрість не породжувалась, як було спочатку, шаленством. Тепер джерелом її були солдатський досвід і віра в себе. До того ж його могутнє здоров'я витримувало всі труднощі, походи і нестатки. Інші поруч з ним марніли, а йому все було байдуже, він тільки дичавів і ставав все лютішим пруським солдафоном. Тепер він не тільки бив французів, а й ненавидів їх. Змінилися і інші його уявлення. Він став солдатом-патріотом і сліпо корився своїм начальникам.

У наступному листі до Магди він писав:

«Войтека надвоє розірвало, але на те воно й війна, розумієш? А був він йолоп, бо казав, що французи — це німці, а вони таки французи, а німці — наші».

Магда у відповідь на обидва листи вилаяла його, як тільки могла:

«Щиро коханий Бартеку, перед віттарем святим зі мною вінчаний,— писала вона.— Скарай тебе боже! Ти сам йолоп, бусурмен, коли народ католицький разом з пруссаками мордуєш. Того не тямив, що пруссаки є лютерани, а ти, католик, їм помагаєш! Тобі, ледареві, хочеться війни через те, що можеш нічого не робити, тільки бити, пиячити, та інших гнобити, і не постити, і костьоли палити. А бодай тебе в пеклі за те палили, що ти цим ще й вихваляєшся і ні дітей, ні старих людей не млуєш. Пам'ятай, баране дурноверхий, про те, що в святому законі золотими літерами писано від початку світу до страшного суду про наш польський народ: що в той день господь всемогутній не змилується над такими цапами, і вгамується, турку

проклятий, аби я тобі твоєї дурної макітри не розтовкла. Посилаю тобі п'ять талерів, хоч мені тут і скрутно, бо не можу собі дати ради, і господарство занепадає. Обіймаю тебе, щиро коханий Бартеку.

Магда»

Мораль цього листа справила на Бартека не дуже велике враження. «Нічого баба в службі не тямить,— думав він,— а втручається». І воював, як раніше. Відзначався майже в кожній битві, так що на нього, кінець кінцем, звернули увагу люди, ще значніші за Штейнмеца. Нарешті, коли розтріпані познаньські полки були одіслані в глиб Німеччини, він за порадою унтер-офіцера подав «рекламацію» й zostався. Таким чином Бартек опинився під Парижем.

Листи його тепер були повні зневаги до французів. «У кожній битві вони чухрають, мов зайці»,— писав він до Магди. І писав правду. Але облога міста не дуже сподобалась Бартекові. Під Парижем доводилось цілі дні лежати в окопах та слухати ревіння гармат, часто копати траншеї та мокнути під дощем. До того ж жаль йому було свого колишнього полку. В тому, до якого його перевели тепер як добровольця, були переважно німці. Він трохи навчився по-німецьки, ще як працював на фабриці, але говорив так собі, п'яте через десяте. Тепер він швидко опановував цю мову. Проте в полку його називали *ein polnischer Ochs*¹, і тільки хрести та страшні кулаки захищали його від глузливих жартів. Але після кількох боїв він здобув пошану нових товаришів і поволі став зживатися з ними. Кінець кінцем, його стали вважати своїм, оскільки він окривав славою цілий полк. Бартек сприйняв би як образу, коли б його хто-небудь назвав німцем, проте сам себе на відміну від французів на-

¹ Польський віл (нім.).

зивав *ein Deutscher*¹. Йому здавалось, що це щось зовсім інше, до того ж йому не хотілось, щоб його вважали гіршим за інших. Та от стався випадок, який міг би змусити його добре замислитись, якби мислення не було таке трудне для його геройського розуму. Одного разу кілька рот його полку були послані в засідку проти вільних стрільців, і стрільці в неї потрапили. Але цього разу Бартек не побачив червоних шапок, що розбігаються від перших пострілів, бо загін їх складався з старих солдатів — залишків якогось полку, що входив до іноземного легіону. Оточені легіонери запекло боронились і нарешті кинулись із багнетами навпереваги, щоб прорвати кільце пруської солдатні й розчистити собі дорогу. Бились вони так запекло, що частина їх прорвалася крізь вороже військо. Вони не давались живими в полон, знаючи, яка доля чекає полонених вільних стрільців. Рота, в якій служив Бартек, взяла в полон тільки двох солдатів. Увечері їх примістили в сторожці лісника. Завтра вранці їх мали розстріляти. Кількох вартових солдатів поставили знадвору коло дверей, а Бартека всередині, коло вибитого вікна, разом із зв'язаними полоненими.

Один з них був уже немолодий чоловік із сивуватими вусами і байдужим виразом обличчя; другому було років двадцять із чимось: світлі вуса ледве засіялись на його ніжному, майже дівочому обличчі.

— От і кінець,— сказав молодший.— Куля в лоб — і кінець.

Бартек так здригнувся, аж рушниця бренькнула в його руках: молодий хлопець говорив по-польськи...

— А мені однаково,— байдуже відповів другий.— Йй-богу, однаково, я вже стільки натерпівся, що з мене досить...

¹ Німець (*нім.*).

Серце у Бартека під мундиром билося все дужче...

— Слухай,— казав далі старий,— нам уже порятунку нема. Коли боїшся, то думай про інше або спи. Життя — паскудна штука. Повір, мені однаково.

— Матері мені жаль! — глухо відказав молодший.

І, видно, хотівши притамувати хвилювання або ошукати самого себе, почав свистати, але раптом урвав і вигукнув з глибоким розпачем:

— Хай би мене грім убив! Я навіть не попрощався!

— Значить, утік з дому?

— Утік. Думав, розіб'ють німців, буде легше.

— І я так думав. А тепер...

Старий махнув рукою і щось тихо докінчив, але решту його слів приглушив шум вітру. Ніч була холодна. Дрібний дощ раз у раз налітав хвилями, недалекі ліс був чорний, як жалобний креп. У сторожці вітер свистів по кутках і завивав у комині як пес. Лампа, щоб її не загасило вітром, висіла високо над вікном, освітлюючи майже всю кімнату, але Бартек залишався в затінку.

І, може, краще, що полонені не бачили його обличчя. З ним діялись дивні речі. Спочатку його поійняло здивування, він витріщив на полонених очі й намагався зрозуміти, що вони говорять. Це ж, виходить, вони прийшли бити німців, щоб познаньцям стало краще, а він бив французів, щоб познаньцям стало краще. І цих двох завтра вранці розстріляють! Як же це так? Що йому, бідоласі, про це думати? А що, коли б він озвався до них? Коли б сказав, що він своя людина, що йому їх жаль. Раптом щось ухонило його за горло. А що ж він їм скаже? Чи ж їх врятує? Тоді і його розстріляють! Боже мій, що ж з ним діється? Жаль так душить його, що він не може встояти на місці.

Страшна журба нападає на нього, прилинувши звідкись іздалеку, аж ген з Пригнобленого. Незнаний гість у солдатському серці, жалість, кричить йому в вуха:

«Бартеку, рятуй своїх, вони ж свої!» — а серце рветься додому, до Магди, до Пригнобленого, і так рветься, як ніколи раніш не рвалось. Досить з нього цієї Франції, цієї війни та битв! Все виразніше чує він голос: «Бартеку, рятуй своїх!» А щоб та війна під землю запалась! Крізь вибите вікно чорніє ліс, шумлять, як у Пригнобленому, сосни, а в тім шумі щось знову гукає: «Бартеку, рятуй своїх!»

Що ж він зробить?

Втече з ними в ліс, чи що? Все, що встигла прищепити йому пруська дисципліна, здригається на цю думку... Во ім'я отця і сина! Треба перехреститись. Він, солдат, має дезертирувати? Ніколи!

Тим часом ліс шумить все дужче, вітер свище все жалібніше.

Старший полонений раптом озивається:

— От вітер, наче восени у нас...

— Дай мені спокій...— пригнічено каже молодший.

Проте через хвилину він сам кілька разів повторює:

— У нас, у нас, у нас! О боже, боже...

Глибоке зітхання зливається зі свистом вітру, і полонені знов лежать тихо.

Бартека починає трясти пропасниця.

Найгірше, коли людина не може збагнути, що з нею діється. Бартек нічого не вкрав, проте йому здається, ніби він щось украв і боїться, що його зловлять. Ніщо йому не загрожує, але він страшенно боїться. Ноги під ним починають тремтіти, рушниця стає неймовірно важка, щось його душить, ніби ридання. За Магдою чи за Пригнобленим? За обома, але й того молодшого полоненого йому так жаль, що він не знає, де дітись.

Хвилинами Бартекові здається, що він спить. Тим часом буря надворі ще дужчає. В завиванні вітру вчуваються дивні вигуки і голоси.

Раптом у Бартека під каскою наїжується волосся. Йому здається, що в темній, мокрій глибині бору хтось стогне і повторює: «У нас, у нас, у нас!»

Бартек здригається й ударає прикладом об підлогу, щоб опам'ятатись.

І він опам'ятовується. Озирнувся: полонені лежать в кутку, лампа мигтить, вітер виє,— все гаразд.

Тепер світло падає просто на обличчя молодого полоненого. Обличчя достоту як у дитини або в дівчини. Але заплющені очі й солома під головою надають йому вигляду мерця.

Відколи Бартек живе, ніколи ще не зазнавав він такого жалю. Щось стискає йому горло, ридання рвуться з грудей.

Тим часом старший полонений важко перевертається набік і каже:

— На добраніч, Владеку...

Той не відповідає. Тиша. Минає година. З Бартеком діється щось справді недобре. Вітер гуде, наче пригнобенський орган. Полонені лежать тихо. Раптом молодший, з зусиллям підвівшись, гукає:

— Каролю?

— Чого?

— Спиш?

— Ні...

— Я боюся... Кажі, що хочеш, а я молитимусь.

— То молись!

— Отче наш, котрий є на небесах, хай святиться ім'я твоє, хай прийде царство твоє...

Хлипання заглушує слова молодого полоненого... Далі знов чути його уривчастий голос:

— Хай... буде... воля твоя!..

«О господи! — нис щось в грудях у Бартека.— Господи Ісусе!..»

Ні, він не витримає далі! Ще хвилина, і він крикне:

«Паничу! Та я ж польський хлоп!..» Потім через вікно... в ліс... Хай буде, що буде!..

Раптом за дверима лунають розмірені кроки. То — патруль, а з ним унтер-офіцер. Змінюють варту.

Другого дня Бартек зранку був п'яний. Наступного — теж...

* * *

Потім були нові походи, сутички, пересування... і мені приємно повідомити, що до нашого героя повернулась рівновага. Після тієї ночі у нього залишилось тільки замилювання до пляшки, в якій завжди можна знайти смак, а часом і забуття. Зрештою, в боях він став ще жорстокішим, ніж був досі. Перемога йшла його слідом.

VI

Минуло ще кілька місяців. Давно настала весна. В Пригнобленому в садках цвіли вишні й укривались буйним листям, а на полях зеленіли густі вруна. Одного разу Магда, сидючи під хатою, оббирала на обід дрібну порослу картоплю, придатну швидше для скотини, ніж для людей. Та був саме переднівок, і біда заглянула в Пригноблене. Це видно було й по змарнілому, зажуреному обличчю Магди. Може, щоб розвіяти журбу, жінка, приплющивши очі, співала тонким, пронизливим голосом:

Ой мій Ясько на війні! Пише він листи мені.
Ой я відписую йому, бо я жіночка йому!

Горобці на черешнях цвірінчали, наче хотіли заглушити її, а вона співала, замислено поглядаючи то на пса, що спав на сонці, то на вулицю, то на стежку, що йшла через город і поля. Може, й через те поглядала Магда на стежку, що тягнулась вона навпростець

від станції, і так бог дав, що того дня не даремно вона на неї поглядала. Вдалині показалась якась постать. Жінка прислонила очі рукою, але не могла нічого розглядіти, бо її сліпило сонце. Лиско прокинувся, підвів голову, кілька разів гавкнув і став нюхати повітря, наставивши вуха і крутячи головою. Одночасно Магда зачула невиразні слова пісні. Лиско раптом зірвався і щодуху помчав назустріч людині, що йшла стежкою. Магда трохи зблідла.

— Бартек чи не Бартек?

І вона встала так рвучко, що аж кошик з картоплею впав на землю. Тепер уже не було сумніву: Лиско скакав на груди прибулому. Жінка кинулася вперед і радісно закричала на весь голос:

— Бартек! Бартек!

— Магдо! Це я! — гукав Бартек, прикладаючи долоню до рота і прискорюючи ходу.

Він одчинив ворота, зачепився за стовп, заточився так, що мало не впав, і вони кинулись одне одному в обійми.

Жінка швидко заговорила:

— А я думала, що ти вже не вернешся... Думала, що тебе вбили. Ану, якний ти? Покажись... Дай надивитись на тебе! Ой як змарнів! О господи! Ой ти бідолахо!.. Мій наймиліший... Повернувся, повернувся!..

Вона на хвилину відривала руки від його шиї й дивилась на нього, потім знов обіймала.

— Повернувся! Слава тобі господи... Мій ти Бартошеку коханий! Ну, заходь же до хати... Франек у школі. Німчисько трохи дітям допікає. Хлопець здоровий. Тільки витрішкуватий, як і ти. От добре, що повернувся. Бо сама я не дам ради господарству. Біда, кажу тобі, просто біда!.. Хата валиться. Покрівля на стодолі дірява, протікає. І що я зроблю? Ой Бартеку, Бартеку! І як це я тебе ще живого бачу? Що я тут мала клопоту з сіном!.. Чемерницькі мені допомагали,

тільки яка то поміч!.. Як же ти? Здоровий? Ой яка ж я рада, яка рада! Бог тебе оборонив. Іди ж до хати. Боже ж ти мій, чи воно Бартек, чи не Бартек? А це що у тебе? Рятуйте!

Магда аж тепер побачила довгий шрам, що тягнувся через все обличчя Бартека — від лівої скроні аж до підборіддя.

— Та нічого... Кірасир мене один магнув, але й я його теж. Був у шпиталі.

— О господи!

— Та, дрібниці!

— А худий, як з хреста знятий.

— *Ruhig!*¹ — відказав Бартек.

Він і справді був худий, зчорнілий, обшарпаний. Справжній переможець! До того ж ледве тримався на ногах.

— Ти що, п'яний?

— Та... слабий ще.

То правда, він був слабкий. Але був і п'яний, бо при його виснаженні йому досить було й одної чарки горілки, а він випив на станції аж чотири. Зате настрої й поставу мав справжнього переможця. Такої постави у нього раніш ніколи не бувало.

— *Ruhig!* — повторив він. — Скінчили ми *Krieg!*² Тепер я нан, розумієш? А оце бачиш? — показав рукою на хрести та медалі. — Бачиш, що я за один? Га? *Links! Rechts! Heul! Stroh!*³ Сіно, солома! Солома, сіно!

Останнє «*halt!*»⁴ він вигукнув так пронизливо, що Магда відскочила на кілька кроків.

— Ти що, ошалів?

¹ Тихо, спокійно! (Нім.)

² Війну! (Нім.)

³ Ліворуч! Праворуч! Сіно! Солома! (Нім.)

⁴ Стій! (Нім.)

— Як ся маєш, Магдо? Коли тобі кажуть, як ся маєш, то значить, як ся маєш? А по-французькому тямиш, дурна? «Мусью». Хто «мусью»? Я — «мусью», розумієш?

— Чоловіче, що з тобою зробилось?

— А тобі яке діло? *Was?* Доне дінер! ¹ Розумієш? Магда грізно насупила чоло.

— По якому це ти белькочеш? Чи ти вже зовсім не вмієш по-польськи? От німчура! Йй-бо, правда! Що з тебе зробили?

— Дай мені їсти.

— Марш до хати.

Всяка команда впливала на Бартека так, що він неспроможний був противитись. Почувши «марш!», він випростався, витягнув руки по швах і, зробивши півоберта, помарширував у вказаному напрямку. Аж на порозі опам'ятався і здивовано глянув на Магду.

— Та що ти, Магдо? Що ти?

— Вперед! Марш!

Він ввійшов до хати, але на порозі впав. Аж тепер горілка по-справжньому вдарила йому в голову. Він почав співати й роззиратись по хаті, шукаючи Франека. Промовив навіть: «*Morgen, Kerl*» ², хоч Франека й не було. Потім засміявся, ступив один великий крок, два маленьких, крикнув «ура!» і простягся на тапчані. Увечері прокинувся тверезий, бадьорий, привітався з Франеком і, випросивши у Магди кільканадцять пфенігів, відбув у триумфальний похід до корчми. Але слава про Бартекове геройство вже випередила його в Пригнобленому, бо інші солдати з того самого полку повернулись раніш і розказали про його подвиги під Гравелоттом і Седаном. Тепер, коли по селу розі-

¹ Що? (Нім.) Давайте обідати! (Перекручене франц.)

² «Здоров, шибенику!» (Нім.)

йшласть чутка, що переможець у корчмі, всі колишні товариші поспішили з ним побачитись.

Отож сидить наш Бартек за столом, але ніхто його тепер не впізнає. Він, колись такий смирний, гатить кулаком по столі, бундючиться як індик і гелгоче як індик.

— А пам'ятаєте, хлопці, коли я ото французів поколошмавив, що сказав Штейнмец?

— А чого ж не пам'ятати?

— Кажали про французів і се, й те, лякали ними, а вони хирлявий народ, хіба ж ні? Салату їдять, як зайці, то й драла дають, як зайці. А пива не п'ють, тільки вино.

— Правда.

— Якось ми палили село, то вони руки поскладали і кричать: «Питіє! Питіє!»¹, значить, що дадуть пити, аби ми їх не зачіпали. Та ми на те не зважали.

— То, виходить, можна зрозуміти, що вони геркочуть? — спитав якийсь парубчак.

— Ти не розумієш, бо дурний, а я розумію. «Донді пен»², втямив?

— Що це ви говорите?

— А Париж ви бачили? Отам були баталії одна за другою! Але в кожній ми їх побивали. У них нема добрих командирів. Так люди казали. Пліт у них, кажуть, добрий, та кілки кепські. І офіцери кепські, і генерали кепські, а в нас хороші.

Мацей Кеж, старий, розумний пригнобленський господар, похитав головою.

— Ой, виграли німці страшну війну, виграли, а ми їм допомогли, тільки яка нам за те заплата буде, бог його святий знає.

Бартек витріщив на нього очі.

¹ «Змилуйтесь! Змилуйтесь!» (Перекручене франц.).

² «Дайте хліба» (перекручене франц.).

— Що це ви балакаєте?

— А те, що німці їй перше не хотіли нас шанувати, а тепер так носи позадирали, наче над ними вже й бога нема. І будуть вони ще гірше нами поневіряти або вже й поневіряють.

— А неправда! — промовив Бартек.

Старого Кежа в Пригнобленому так поважали, що все село прислухалось до його думки, і заперечувати йому було б зухвальством, але Бартек був переможець і сам вимагав поваги.

Проте всі подивились на нього із здивуванням і навіть трохи з обуренням.

— Ти що, з Мацеєм будеш сперечатись?..

— А що мені ваш Мацей! Я й не з такими говорив. Уторопав? Хлопці, хіба я не говорив із Шейнмецом? Га? А що Мацей вигадує, то вигадує. Тепер нам буде лучче.

Мацей з хвилину дивився на переможця.

— Та й дурний же ти! — сказав нарешті.

Бартек гешнув кулаком по столі, аж чарки та кухлі поїдсакували.

— *Still der Kerldal Heu! Strohl..*¹

— Тихо, не репетуй! Спитай краще, дурню, ксьондза або пана.

— Хіба ксьондз був на війні? Чи пан був? А я був. Не вірте старому, хлопці. Тепер нас шануватимуть. Хто війну виграв? Ми виграли. Я виграв. Тепер, що попрошу, те й дадуть. Коли б захотів поміщиком у Франції стати, то й став би. Уряд добре знає, хто найкраще колошматив французів. І наші полки були найкращі. Так писалось у наказах. Тепер поляки — сила, розуміш?

Кеж махнув рукою, встав і вийшов. Отже, Бартек

¹ Тихо ти там! Сіно! Солома!.. (Нім.)

здобув перемогу й на полі політики. Молодь дивилась на нього з захопленням. А він говорив далі:

— Я чого захочу, мені все дадуть. Якби не я, то щоб було б! Старий Кеж — дурень, розумієте? Уряд наказує бити, значить, бий! Хто мною поневірятьме? Німець? А це що?

І Бартек знову показав на свої хрести й медалі.

— А за кого я гамселив французів? Хіба не за німців? А тепер я ліпший за всякого німця, бо жоден німець не одержав стільки нагород. Давай пива! Із Штейнмецом я говорив і з Подбельським говорив. Давай пива!

Це вже починалась п'ятика. Бартек заспівав по-німецьки:

Trink, trink, trink!
Wenn in meiner Tasche
Noch ein Thaler kling!..¹

Раптом він видобув з кишені жменю пфенігів.

— Беріть! Я тепер пан!.. Не хочете? Ого, у Франції ми ще й не такі гроші мали, тільки й розкидались ними. Мало хіба ми там напалили та людей набили!.. І не кого-небудь, а франтірерів...

Настрій п'яних часто змінюється. Несподівано Бартек згріб гроші зі стола й жалісно вигукнув:

— Господи, змилуйся над мною грішною душею!

Потім сперся ліктями на стіл, обхопив голову руками й замовк.

— Що з тобою? — спитав якийсь п'яний.

— Чим я винен? — сумно буркнув Бартек. — Самі лізли. А жаль мені їх було, бо земляки ж обидва. Господи, помилуй! Один був рум'яний, як та зоря, а ранком побілів, як полотно. А потім їх, ще живих, засипали землею... Горілки!..

¹ Пий, пий, пий! Поки в моїй кишені Дзвенить хоч один таляр!.. (Нім.)

Запанувала похмура тиша. Селяни здивовано пере-
зирались.

— Що він мелє? — спитав котрийсь.

— Із совістю розмовляє.

— Через війну людина і п'є,— промири́в Бартек.

Він випив дві чарки підряд. Якусь хвилину посидів
мовчки, потім плюнув, і до нього несподівано повер-
нувся добрий настрій.

— Ви говорили з Штейнмецом?.. А я говорив! Ура!
Пийте. Хто платить? Я!

— Ти платиш, пияку, ти! — озвався голос Магди.—
Але і я тобі дам заплату, побачиш!

Бартек глянув на свою жінку скляними очима.

— А з Штейнмецом ти говорила? Хто ти така?

Замість відповіді йому, Магда звернулася по спів-
чуття до слухачів і залементувала:

— Ой люди, люди, ви бачите мій сором і мою не-
долю? Повернувся! Я зраділа йому, як чомусь доброму,
а він повернувся п'яний. І бога забув, і по-польськи
забув. Ліг спати, протверезився, а тепер знову п'є
і моєю працею, моїм потом платить. А відкіля ти взяв
ці гроші? Чи не моя то праця, не моя кривавиця? Ой
люди, люди, не католик він уже, не людина, а німець
навіжений. Він по-німецьки геркоче і людською крив-
дою жити прагне. Та це ж перевертень, та це ж...

І жінка залилася слізьми, а далі піднесла голос
октавою вище:

— Дурний він був завжди, але добрий, а тепер що
з нього зробили? Ждала його день і ніч та й діжда-
лась. Ні тобі втіхи, ні тобі змилювання! Боже всемо-
гутній! Боже милостивий! Бодай ти одубів, бодай ти
до решти понімечився!

Останні слова вона проказала жалібно, майже про-
співала.

А Бартек на те озвався:

— Мовчи, а то лупки дам!

— Бий! Відрубай голову, відрубай, убий, замордуй! — несамовито кричала Магда і, витягнувши шию, звернулася до присутніх:

— А ви, люди, дивіться!

Але люди почали розходитись. Незабаром корчма спорожніла; зостався тільки Бартек і жінка з витягнутою шиєю.

— Чого ти дихало витягасш, як гуска,— бурчав Бартек.— Іди додому.

— Відрубай! Відрубай!

— А от і не відрубаяю,— одказав Бартек і сховав руки в кишені.

Тут корчмар, щоб покласти край сварці, погасив єдину свічку. Стало темно й тихо. За хвилину в темряві залунав писклявий голос Магди:

— Відрубай!

— А я не відрубаяю,— відповів переможний голос Бартека.

В місячному світлі видно було дві постаті, що прямували від корчми до села. Людина, що йшла попереду, голосно лементувала: то була Магда; за нею, схиливши голову, покірно ступав переможець під Гравелоттом і Седаном.

VII

Бартек повернувся такий кволий, що не міг працювати. Це була велика втрата, бо господарство негайно потребувало чоловічих рук. Магда викручувалась з усіх сил. Працювала від світання до смеркання. Сусіди Чемерницькі помагали їй, як могли, та цього, однак, було мало, і господарство потроху занепадало. Довелось Магді йти по позички до колоніста Юста, німця, котрий купив колись у пригнобленського пана кільканадцять моргів непридатної землі, а тепер мав найкраще на селі господарство і позичав людям гроші

за досить високі проценти. Позичав насамперед діди-чеві, панові Яжинському, ім'я котрого красувалось у «Золотій книзі», отож він саме через це й мусив підтримувати пишність свого дому на відповідному рівні. Але Юст позичав і селянам. Магда вже півроку була винна йому кілька десятків талярів, частину яких вклала в господарство, а частину надіслала під час війни Бартекові. Та це було б байдуже, бо цього року бог дав добрий урожай і після жнив борг можна було б сплатити, треба було тільки докласти рук. Та от нещастя — Бартек не міг працювати. Магда не хотіла цьому вірити й ходила до ксьондза на пораду, як би чоловіка розворушити, а він таки справді не міг. Як тільки трохи стомлювався, йому перехоплювало дух, боліли крижі. Отож він сидів цілі дні під хатою і курив порцелянову люльку з зображенням Бісмарка в білому мундирі й кірасирському шоломі на голові та поглядав на світ божий стомленими, сонними очима людини, яка ще не відпочила від колишніх трудів. І думав при цьому трохи про війну, трохи про перемоги, трохи про Магду, трохи про все—і ні про що. Одного разу, сидівши отак під хатою, він здалека почув плач Франека.

Франек повертався зі школи і ревів на всю околицю.

Бартек вийняв люльку з рота.

— Ану ти, Франц! Що з тобою?

— Еге, «що з тобою»,— повторив, хлипаючи, Франек.

— Чого реवेश?

— Як же мені не ревити, коли дістав по пиці...

— Хто тобі дав по пиці?

— Хто ж, як не пан Беге!

Пан Беге був за вчителя в Пригнобленому.

— А яке він має право бити тебе по пиці?

— Значить, має, коли дав.

Магда, що підгортала па́ городі картоплю, перелізла через пліт із сапою в руці й підійшла до дитини.

— Що ти там накоїв?

— Нічого не накоїв... Просто назвав мене польською свинею, заїхав мені в пику і сказав, що тепер, як звоювали французів, будуть нас ногами топтати, бо вони найдужчі. А я йому нічого не зробив, тільки коли він спитав, хто найважливіша людина на світі, а я відповів, що святий отець, а він дав мені по щіці, а я став кричати, а він вилаяв мене польською свинею і сказав, що тепер, як завоювали французів...

Франек став повторювати раз за разом: «А він сказав, а я сказав». Нарешті Магда затулила йому долонею рота і закричала до Бартека:

— Чуєш! Чуєш!.. Іди воюй французів, а потім німець товктиме твою дитину, як собаку! Нехай свинею називає! Іди, воюй... Нехай шваб уб'є твою дитину — оце тобі нагорода... Щоб тобі трясця...

Тут розчулена власними словами Магда також заголосила, а Бартек витріщив очі, роззявив рота — він так здивувався, що не міг слова вимовити, а насамперед збагнути того, що сталося. Як же так? А його перемоги?.. Він ще трохи посидів мовчки, потім йому щось блиснуло в очах, кров шугнула в обличчя. Здивування, так само, як переляк, у людей простакуватих часто перетворюється в шаленство. Бартек раптом схопився і пробурмотів крізь зціплені зуби:

— Я ось з ним побалакаю!

І пішов. Іти було недалеко, школа одразу ж за костьолом. Пан Беґе саме стояв коло ганку серед гурту поросят і кидав їм шматки хліба.

Це був рослий чоловік років під п'ятдесят, міцний, як дуб. Сам він не був товстий, тільки обличчя було дуже гладке. А з того обличчя сміливо й енергійно дивились великі риб'ячі очі.

Бартек підійшов до нього зовсім близько.

— За що ти, німче, мою дитину б'єш? *Was?*

Пан Беґе відступив від нього на кілька кроків, зміряв його поглядом без тіні боязні і спокійно сказав:

— Геть, польська турень!

— За що дитину б'єш?

— Я й тебе бить, польська хама! Тепер ми вам покажем, хто ту пан. Іди на чорт, іди на скарга суд... геть!

Бартек, схопивши вчителя за плечі, затряс ним з усієї сили, примовляючи хрипким голосом:

— Ти знаєш, хто я такий? Знаєш, хто французів поколошмавав? Знаєш, хто з Штейнмецом розмовляв? За що дитину б'єш, швабська заразо?

Риб'ячі очі пана Беґе вилізли наверх незгірше Бартекових, але пан Беґе був дужий чоловік і вирішив одним махом спекатись напасника.

Він замахнувся і дав здоровезного ляпаса переможцеві під Гравелоттом і Седаном. Тоді Бартек ошалів. Голова Беґе колихнулася в один та в другий бік, мов маятник, тільки набагато швидше. В Бартеку знов прокинувся страшний громитель арапів та зуавів. Марно двадцятирічний Оскар, син Беґе, хлопець так само дужий, як і батько, поспішив йому на допомогу. Зав'язалась бійка, коротка, але запекла, в якій син полетів сторчкака на землю, а батько опинився в повітрі. Піднявши руки вгору, Бартек ніс його, сам не знаючи куди. Як на те, перед хатою стояла діжка з помиями, що їх ощадлива пані Беґе зливала для свиней. І от у діжку щось шубовснуло, а за хвилину стало видно тільки ноги, що стирчали з неї й несамовито дригались. Пані Беґе вибігла з хати.

— Гвалт! Рятуйте!

Не розгубившись, вона одразу перевернула діжку й виляла разом з помиями чоловіка на землю. Колонасти з найближчих хат поспішили на допомогу.

Кільканадцять німців кинулось на Бартека й почали молотити його киями та кулаками. Зчинилась

загальна сутичка, в якій трудно було відрізнити Бартека від його ворогів: в одній купі людей судорожно звивалось кільканадцять тіл.

Раптом з цієї купи вискочив, мов шалений, Бартек і щодуху побіг до плоту.

Німці кинулись за ним, але в цю мить пліт затрищав і здоровенний кілок захитався в могутніх ручищах Бартека.

Він обернувся до німців, розлючений, запінений, з кілком у піднятих руках. Німці розбіглись.

Бартек погнався за ними.

На щастя, він нікого не наздогнав. За цей час він охолов і почав відступати додому. Коли б перед ним були французи, цей відступ увічнила б історія!

А діло було так. Чоловік з двадцять напасників зібрались докупити і стали напирати на Бартека. Він звільна відступав, як дикий кабан перед зграєю собак. Часом він спинявся, тоді спинялись і його переслідувачі: кілок викликав у них велику пошану.

Але вони кидали камінням, і один камінь влучив Бартекові в лоб. Кров заливала йому очі. Він відчув, що втрачає сили. Похитнувся раз, другий, опустив кілка і впав.

— Ура! — загукали колоністи.

Та поки вони добігли до Бартека, він знову звівся на ноги. Це їх спинило. Цей поранений вовк міг бути ще небезпечним. Крім того, відділя було вже недалеко до перших хат, і стало видно, як відтіля кілька парубків щодуху біжать на поле бою. Колоністи відступили до своїх осель.

— Що тут сталось? — питали, надбігаючи, парубки.

— Німців трохи поколошкав, — відповів Бартек.

І зомлів.

Справа набула небезпечного розголосу. Німецькі газети надрукували дуже зворушливі статті про переслідування, що їх зазнає мирна німецька людинність від варварської темної маси, підбурюваної антиурядовою агітацією та релігійним фанатизмом. Беґе став героєм. Це він, тихий і скромний вчитель, що запроваджує освіту на далеких окраїнах держави, він, справжній апостол культури серед варварів, перший став жертвою безладдя. Щастя, що за ним стоять сто мільйонів німців, які не дозволять, щоб і т. д.

Бартек не знав, яка буря збирається над його головою. Навпаки, він вважав, що все йде гаразд і він виграв справу в суді. Адже Беґе побив його дитину і перший його вдарив, а потім стільки колоністів на нього напало! Мусив же він боронитись! До того ж вони розбили йому каменем голову. І кому? Йому, про кого так часто згадувалось у наказах, йому, хто виграв битву під Гравелоттом, хто говорив з самим Штейнмецом, хто заслужив стільки хрестів! До його свідомості не доходило, як німці могли про все це не знати і так його скривдити. До його свідомості також не доходило, як Беґе наважився сказати пригнобленим, що тепер німці топтатимуть їх за те, що вони, пригнобленці, здорово били французів. Але щодо себе Бартек був певний, що суд і уряд стануть на його бік. Там уже знатимуть, хто він такий і що робив на війні. А Штейнмец неодмінно заступиться за ним. Адже Бартек через цю війну і збіднів, і заборгував — не відмовлять же йому в справедливості.

Тим часом до Пригнобленого за Бартеком приїхали жандарми. Вони, мабуть, сподівались великого опору, бо приїхало їх аж п'ять, з зарядженими рушницями. Та вони помилились. Бартек і не думав опиратись. Йому сказали сісти на бричку: він сів. Тільки Маґда розпачливо й уперто повторювала:

— Ой, треба було тобі тих французів так воювати? А тепер маєш, бідолахо, маєш!

— Мовчи, дурна! — відповідав Бартек і всю дорогу весело усміхався до прохожих.

— Я їм покажу, кого вони кривдили! — гукав він з брички.

І він поїхав до суду, як триумфатор, з усіма своїми хрестами на грудях.

Суд і справді поставився до нього милостиво. Зваживши на обставини, що пом'якшували його провини, Бартека засудили тільки на три місяці ув'язнення. Крім того, його оштрафовано на півтораєста марок на користь родини Беґе та інших «зневажених дією» колоністів.

«Проте злочинець,— писала в судовому звіті *«Posener Zeitung»*¹,— після оголошення вироку не тільки не виявив найменшого каяття, але вибухнув такими брутальними словами й так безсоромно виставляв свої уявні заслуги перед державою, що треба тільки дивуватись, чому прокурор не порушив проти нього нової справи за образу суду і німецького народу...»

Тим часом Бартек сидів у холодній і спокійно пригадував свої героїства під Гравелоттом, Седаном і Парижем.

Однак ми були б несправедливі, коли б сказали, що й учинок пана Беґе не викликав ніякого громадського осуду. Навпаки, навпаки! Одного дощового ранку якийсь польський депутат у рейхстагу дуже красномовно доводив, як змінилося ставлення до поляків у Познані; як за мужність і жертви, що їх зазнали познаньські полки під час війни, належало б більше дбати про права людності в Познаньській провінції; як, нарешті, пан Беґе в Пригнобленому наду-

¹ «Познаньська газета» (нім.).

живав своїм становищем учителя, бив польських дітей, називав їх польськими свиньми й обіцяв, що після цієї війни прихоськи топтатимуть аборигенів.

І поки депутат говорив, дощ собі йшов та й ішов, а тому що в такі дні людей хилить на сон, то позіхали консерватори, позіхали націонал-ліберали і соціалісти, позіхав центр, бо діялось це все ще до «культурної боротьби».

Нарешті після цієї «польської скарги» палата перейшла до порядку денного.

Бартек тим часом сидів у холодній, а власне, лежав у тюремному шпиталі, бо від удару каменем у нього відкрилась рана, яку він дістав ще на війні.

Коли у нього не було гарячки, він думав та й думав, як той індик, що від думок здох. Проте Бартек не здох, але нічого й не видумав.

Однак у хвилини, які по-науковому називаються *lucida intervalla*¹, спадало йому на думку, що даремно він так «колошматив» французів.

Для Магди настали тяжкі часи. Треба було сплатити штраф, а грошей узяти нізвідки. Пригнобленський ксьондз хотів допомогти, та виявилось, що в касі немає й сорока марок. Парафія його була бідна, до того ж ксьондз ніколи не знав, куди діваються церковні гроші. Пана Яжинського не було вдома. Казали, що поїхав у Королівство Польське свататись до якоїсь багатой панни.

Магда не знала, як їй бути.

Про відстрочення сплати штрафу нічого було й думати. Що ж його робити? Продати коні, корови? Саме був переднівок, найтяжчий час. Наближалися жнива, в господарстві потрібні були гроші, а вони всі розійшлися. Жінка з розпачу ламала руки. Подала до суду

¹ Хвилина проблиску свідомості (лат.).

кілька просьб про помилування, посилаючись на заслуги Бартека. Не одержала навіть відповіді. Наближався термін сплати, а з ним секвестр.

Магда молилась і молилась, гірко згадуючи довоєнні часи, коли вони жили заможнo, а Бартек ще й підробляв на фабриці. Пішла позичати гроші до кумів, але й у них не було. Війна всім далася взнаки. До Юста не сміла йти, бо й так була йому винна і навіть не заплатила процентів. Тим часом Юст несподівано сам прийшов до неї.

Одного разу опівдні Магда сиділа на порозі своєї хати й нічого не робила, бо з розпачу зовсім знесиліла. Вона дивилась на золотих мушок, що літали в повітрі, й думала: «Щаслива оця мушва, літає собі як хоче і ні за що не платить...» Часом вона тяжко зітхала, або з її поблідлих уст зривалось тихе волювання: «Боже, боже!» Раптом перед ворітьми показався гачкуватий ніс Юста, під яким висіла гачкувата люлька. Магда зблідла. Юст озвався:

— *Morgen!*¹

— Як ся маєте, пане Юст?

— А як мої гроші?

— Ой мій дорогенький пане Юст, потерпіть ще трохи. Нема грошей, що я зроблю? Чоловіка мого забрали, штраф за нього треба платити, не знаю, що й робити. Краще б я вмерла, ніж отак мучитись. Ви вже зачекайте, мій дорогенький пане Юст!

Магда заплакала й покійрно поцілувала пана Юста в товсту, червону руку.

— Пан-дідиц приїде, то я у нього позичу та й віддам вам.

— Ну, а штраф з чого заплатите?

— А хто ж його знає! Хіба корівчину доведеться продати.

¹ Доброго ранку! (Нім.)

— То я вам позичу ще.

— Бог вам віддячить, мій пане. Ви хоч і лютеранин, але добрий чоловік. Правду кажу! Коли б інші німці були такі, як ви, то люди б їх благословляли.

— Але я без проценту не дам.

— Я знаю, знаю.

— То дасте мені розписку на весь борг.

— Гаразд, добрий пане. Бог вам віддячить!

— Ось я буду в місті, тоді складемо акт.

Юст був у місті і склав акт, а перед тим Магда ходила до ксьондза радитись. Але що тут можна було врадити? Ксьондз казав, що термін короткий, а процент високий, і дуже бідкався, що пан Яжинський кудись поїхав, бо якби був удома, то, може, поміг би. Але Магда не могла чекати, поки продадуть її худобу, й погодилась на всі умови Юста. Вона позичила аж триста марок, тобто вдвоє більше, ніж становив штраф, бо й господарство потребувало грошей. Щоб акт був дійсним, Бартек мусив власноручно скріпити його своїм підписом, щó він і зробив. Для цього Магда навмисне ходила до нього в холодну. Переможець був дуже сумний, пригнічений і хворий. Він хотів був ще писати скаргу й виповісти свої кривди, але скарги не прийняли. Статті «*Posener Zeitung*» дуже неприхильно настроїли проти нього урядові сфери. Хіба вони не повинні були поширити опіку над мирним німецьким населенням, «яке в останню війну показало стільки прикладів любові до вітчизни і принесло стільки жертв»? Отже, скаргу Бартека відхилили слушно. І не дивно, що це його остаточно пригнітило.

— Ну, тепер ми зовсім пропадемо,— сказав він.

— Зовсім,— повторила Магда.

Бартек про щось глибоко замислився.

— Сильно вони мене скривдили,— мовив він.

— Бега до хлопця чіпляється,— повідомила Магда.— Ходила його просити, то він мене ще й вилаяв.

Ой, тепер німці в нашому селі взяли гору! Вони тепер нікого не бояться.

— Певно, що вони найсильніші,— сумно промовив Бартек.

— Я проста жінка, але скажу: найсильніший бог.

— В ньому наш порятунок,— додав Бартек.

Вони трохи помовчали, потім Бартек спитав:

— Ну, як Юст?

— Якби дав бог урожай, то, може б, якое із ним розплатились. Можливо, й пан нам допоможе, хоч він і сам заборгував німцям. Ще перед війною подедкували, що мусить продати масток. Хіба що багату панну засватає.

— А скоро він повернеться?

— Хто його знає? У дворі кажуть, ніби незабаром з дружиною приїде. Як повернеться, то німці його притиснуть. І скрізь ті німці! Так і лізуть звідусюди, як комашня! Куди не глянь, де не спитай — чи в місті, чи на селі,— скрізь німці... Мабуть, за гріхи наші! І нема від них порятунку!

— Може, щось придумаш, ти ж розумна жінка.

— Що я придумую? Що? Хіба я з доброї волі брала у Юста гроші? Правду кажучи, то та хатина, в котрій сидимо, і земля,— вже його. Юст кращий за інших німців, та й він теж свої вигоди пильнує. Не попустить він мені, як і іншим не попустив. Хіба я вже така дурна, що не тямлю, нащо він мені тиче гроші? Але що ж робити? Що робити! — казала вона, ламаючи руки.— Радь ти, коли такий розумний. Французів умів бити, а от що робитимеш, як не буде даху над головою, не буде чого їсти!

Переможець під Гравелоттом вхопився за голову.

— О Ісусе, Ісусе!

У Магди було добре серце: її зворушило Бартекове страждання, і вона сказала:

— Тихо, чоловіче, тихо! Не хапайся за голову, бо

вона ще не загоїлась. Аби врожай бог дав. Житечко таке гарне, що хоч землю цілуй, пшениця теж. Земля не німець, не скривдить. Хоч через твою війну земля й кепсько оброблена, але росте все так, що аж-аж!

Магда усміхнулася крізь сльози.

— Земля не німець,— повторила ще раз.

— Магдо! — промовив Бартек, дивлячись на неї своїми вирячкуватими очима.— Магдо!

— Чого?

— А ти якась така... така...

Бартек відчував до неї велику вдячність, та не вмів її висловити,

IX

Магда справді варта була десятка інших абияких жінок. Вона трохи собкала своїм Бартеком, але була прив'язана до нього щиро. В хвилини гніву, як-от було в корчмі, прилюдно називала його дурнем, проте хотіла, щоб люди думали інакше, тому не раз казала: «Мій Бартек удає з себе дурня, а насправді він хитрий». А Бартек був такий хитрий, як його кінь, і без Магди не міг би дати ради ні господарству, ні чомусь іншому. Тепер також усе звалилось на її бідолашну голову, і вона почала бігати, ганяти, ходити, просити, і таки вибігала порятунок. Через тиждень після останніх відвідин в тюремному шпиталі вона знову прибігла до Бартека засапана, розчервоніла, щаслива.

— Як ся маєш, Бартеку, німчаю! — радісно гукнула вона.— Знаєш, приїхав пан! Оженився в Королівстві Польському. Молода пані — просто ягідка. А добра всякого набрав за нею, ой-ой!

Поміщик з Пригнобленого таки оженився, приїхав додому з дружиною і справді взяв за нею чимало «всякого добра».

— Ну, то й що з того?— спитав Бартек.

— Мовчи, дурний! — відказала Магда.— Ой засапалась! О господи... Пішла поклонитись пані, а вона вийшла, як королева, молодесенька, як лугова квіточка, гарнесенька, як зоря... От спека! Ото захекалась я!..

Магда стала витирати фартухом спітніле обличчя. Далі промовила уриваним голосом:

— А сукня на ній, як та голуба волошка... Я вклонилася їй в ноги, а вона дала мені ручку поцілувати... а ручки пахучі й маленькі, як у дитини!.. Наче якась свята на образку, добра: біду людську розуміє. Стала я просити в неї допомоги... Хай бог дасть їй здоров'я!.. А вона каже: «Що тільки зможу, все зроблю». А голосок такий, що як скаже слово, то тобі аж на душі солодко зробиться. Стала я їй розказувати, які в нашому Пригнобленому люди нещасні, а вона й каже: «Ой, не тільки в Пригнобленому...» Ну, я розревілась, і вона теж. Коли тут пан надійшов, побачив, що вона плаче, і давай її цілувати— і в губи, і в очі. Пани не такі, як ви! Тоді вона йому і каже: «Зроби, що можеш, для цієї жінки». А він каже: «Все на світі, що тільки хочеш...» Хай же її матір божа благословить, мою ягідку золоту! Хай благословить її дітьми і здоров'ям! А пан зараз і каже: «Завинили ви тяжко, бо далися німцєві в руки, але,— каже,— зарятую вас і грошей для Юста дам».

Бартек став чухати потилицю.

— То й пан же був у німців у руках.

— Ну то й що? Адже пані багата. Вони тепер могли б усіх німців у Пригнобленому купити, отож панові й можна говорити, що хоче. «Незабаром,— каже пан,— будуть вибори: то нехай люди за німців не голосують, а я і на Юста дам, і Беґе приборкаю». А пані його за це за шийку обняла, а пан питає за тебе і каже: «Якщо слабий, то я з лікарем поговорю, щоб написав йому довідку, що не може зараз сидіти. Якщо його не звіль-

пять зовсім,— каже,— то одендить взимку, а тепер робити на жнивях треба». Чуєш? Учора пан у місті був, а сьогодні лікар приїде до пана в гості, бо його пан запросив. Він — не німець, отож напише довідку. А взимку сидітимеш у тому карцері, як король, буде тобі тепло, і їсти задарма дадуть, а тепер підеш додому до роботи, і Юстові заплатимо, а пан, може, й ніякого проценту не візьме, а як не оддамо всього восени, то я попрошу пані подождати. Хай її матір божа... Чуєш?..

— Добра пані, що й казати! — бадьоро мовив Бартек.

— Як вийдеш, вклонися їй у ноги неодмінно, а то я тобі твою жовту голову одірву! Аби тільки бог дав урожай! От бачиш, хто тебе зарятував! Німці? Вони б тобі хоч гріш дали за твої дурні мендали? Га? Дали б тобі по довбещці, та й годі. Вклонися ж пані в ноги, кажу тобі.

— Чого ж не вклонитись,— рішуче відповів Бартек.

Доля, здається, знов усміхалась переможцеві. За кілька днів його повідомили, що за станом здоров'я він тимчасово звільняється з в'язниці аж до зими. Але йому наказали спочатку з'явитись до ландрата. У Бартека душа знов утекла в п'яти. Цей чоловіча, що тільки з багнетом у руці здобував знамена й гармати, тепер боявся будь-якого мундира більше, ніж смерті; в душі його зародилось якесь глухе, несвідоме почуття, що його переслідують, що можуть зробити з ним що завгодно, що горує над ним якась величезна ворожа сила, яка може його знищити, коли він спробує її опиратись. І от він стоїть перед ландратом, як колись перед Штейнмецом, не дихаючи, виструнчений, з втягнутим животом і вишнутими колесом грудьми. Крім ландрата, тут було й кілька офіцерів; війна і військова дисципліна, мов живі, знов постали у Бартека перед

очима. Офіцери дивились на нього крізь золоті пенсне гордо і презирливо, як і належить дивитись пруським офіцерам на простого солдата та ще й польського хлопа. Так Бартек стояв, затамувавши подих, а ландрат говорив щось наказовим тоном. Не просив, не умовляв, а наказував, погрожував. У Берліні вмер депутат, призначені нові вибори.

— *Du polnisches Vieh!*, спробуй тільки голосувати за пана Яжинського!

Брови в офіцерів ту ж мить стяглися, утворюючи грізні лев'ячі зморшки. Один, відгризаючи кінчик сигари, повторив за паном ландратом: «Спробуй!» — і в переможця Бартека перехопило дух. Коли почув нарешті жадане: «Забирайся геть!», зробив півоберта наліво, вийшов і з полегкістю зітхнув. Йому наказали голосувати за пана Шульберга з Великої Кривди. Над наказом він не замислювався, але з полегкістю зітхнув, бо йшов до Пригнобленого, бо на жнива він буде вдома, бо пан обіцяв заплатити Юстові.

Бартек вийшов за місто. Колосся на нивах гоїдалось і шелестіло милим для селянського вуха шелестом. Бартек був ще кволий, але сонце приємно пригрівало його. «Та й гарно ж як на світі!» — думав змучений солдат. І до Пригнобленого вже недалеко.

Ж

Вибори! Вибори! Пані Марія Яжинська ні про що інше не думає, не говорить, не мріє — тільки про них.

— Пані добродійка — великий політик, — каже їй сусід-шляхтич, присмоктуючись губами до її маленьких ручок, а «великий політик» червоніє, як вишня, і відповідає з чарівною усмішкою:

¹ Ти, польське бидло! (Нім.)

— О, ми агітуємо, як тільки можемо!

— Пан Юзеф буде депутатом,— переконано каже шляхтич, а «великий політик» відповідає:

— Я б того дуже хотіла, хоча йдеться не тільки про Юзя (тут «великий політик» зовсім не політично пече рака), бо то справа... загальна...

— Справжній Бісмарк! Як бог свят! — вигукує шляхтич і знов цілує маленькі ручки, потім вони обоє радяться про агітацію.

Шляхтич бере на себе Нижню Кривду і Нужденне (Велика Кривда втрачена, бо належить поміщикові Шульбергові), а пані Марія має взятися насамперед за Пригноблене. Йї аж голівка палає від такої відповідалної ролі. Але вона не гає часу. Щодня її можна побачити на вулиці, коли вона обходить хати. Одною рукою притримує сукню, в другій— парасолька, з-під сукні виглядають маленькі ніжки, що жваво дріботять в ім'я великих політичних цілей. Вона заходить до хат, а працюючим людям по дорозі гукає: «Боже поможи!» Відвідує хворих, повертає на свій бік людей, допомагає, де може. Вона робила б це і без політики, бо має добре серце, але для політики — тим більше. Чого б вона задля неї не зробила! Тільки не сміє признатися чоловікові, що їй страшенно хотілося б поїхати на селянську сходку. Вона навіть склала собі в голові промову, яку слід би виголосити на сходці. І яка ж то промова! Яка промова! Правда, вона, мабуть, не наважилася б її сказати, але коли б сказала, ого! Зате, коли до Пригнобленого надійшла звістка, що власті розігнали сходку, «великий політик» розревілася зі злості в своїй кімнаті, подерла хусточку і цілий день ходила з червоними очима. Даремно чоловік просив її, щоб вона так не переживала. Другого дня агітація в Пригнобленому провадилася ще з більшим запалом. Пані Марія тепер не відступає ні перед чим. За день вона обходить кільканадцять хат і так голосно

лає німців, що чоловік мусить її гамувати. Проте небезпеки тут нема ніякої. Люди приймають її з радістю, цілують в руку й усміхаються до неї, бо вона така гарна, така рожева, що куди не ввійде, там стає ясніше. От вона заходить і до Бартекової хати. Лиско на неї гавкає, але Магда сердито гамселить його дрючком по голові.

— О ясна пані! Моє золотко, моя красуне, моя ягідко! — гукає Магда, припадаючи до її руки.

Бартек, згідно з умовою, падає їй до ніг, малий Франек спочатку цілує її в руку, потім кладе пальця в рот і застигає в цілковитому захопленні.

— Сподіваюсь,— каже після привітань молода пані,— сподіваюсь, Бартеку, що ви голосуватимете за мого чоловіка, а не за пана Шульберга.

— О моя зоре! — вигукує Магда.— Хто б за того Шульберга голосував! Хай його родимець поб'є! (Тут Магда знов цілує пані в руку). Не гнівайтесь, вельмишановна пані, бо коли говориш про тих німців, то язика не вдержиш...

— Чоловік сказав мені, що заплатить Юстові.

— Хай його бог благословить! — Тут Магда звертається до Бартека: — Чого ж ти стоїш, як пень? Він, пані, у мене такий мовчун.

— Голосуватимете за мого чоловіка? — питає пані.— Правда? Ви поляки, ми поляки, будемо підтримувати одне одного.

— Я б йому в'язи скрутила, коли б він не голосував! — каже Магда.— Чого ж стоїш, як пень? Він у мене такий мовчун. Ворухнися ж!

Бартек знов цілує пані в руку, але так само мовчить, темний, як ніч. На думці у нього ландрат.

Нарешті настав день виборів. Пан Яжинський певний своєї перемоги. До Пригнобленого з'їжджаються сусіди. Вони вже повернулися з міста, де проголосували за свого кандидата, і тепер чекатимуть тут відомостей, які привезе ксьондз. Потім буде обід, а ввечері Яжинські виїдуть до Познані, а відтіля в Берлін. Деякі села з виборчого округу голосували ще вчора. Результати будуть відомі сьогодні. Всі сподіваються на краще. Молода пані трохи неспокійна, але повна надії й усміхнена. Вона так гостинно приймає сусідів, що всі визнають: пан Яжинський знайшов справжній скарб. «Скарб» не може всидіти спокійно на місці, бігає від гостя до гостя й вимагає від кожного запевнення, що «Юзьо буде обраний». Насправді вона не з амбіції й не з честолюбства хоче стати дружиною депутата, її юній голівці примарилось, що їй з чоловіком судилося виконати якусь важливу місію. Серце в неї б'ється, як на вінчанні, і радість освітлює її гарненьке личко. Спритно лавіруючи поміж гостей, вона підходить до чоловіка, тягне його за рукав і шепче йому на вухо, як дитина, коли хоче когось подразнити: «Пан депутат!» Він усміхається, і обоє вони невимовно щасливі. Обом їм хочеться міцно поцілуватись, але при гостях незручно. Всі поглядають у вікно, бо справа дійсно важлива. Колишній покійний депутат був поляк, і німці вперше у цьому окрузі виставляють свого кандидата. Очевидно, переможна війна додала їм відваги, і саме тому для поляків, що зібрались у пригнобленського пана, так важливо, щоб був обраний їх кандидат. Патріотичних промов не бракує ще до обіду, і вони особливо хвилюють молоду пані, яка до них ще не звикла. Хвилинами на неї нападає страх: а що коли під час підрахунку голосів вчинять якийсь шахрайство? Але ж у комітеті засідають не тільки німці!

Старші громадяни пояснюють їй, як провадиться підрахунок голосів. Вона чула це вже сто разів, та їй хочеться почути ще. Бо йдеться ж тут про те, кого місцева людиість матиме в парламенті: свого оборонця чи ворога! Скоро це стане відомо, навіть дуже скоро, бо на дорозі виникає хмарка куряви. «Ксьондз їде! Ксьондз їде!» — загомоніли гості. Пані блідне. На всіх обличчях помітно хвилювання. Всі певні перемоги, а однак остання хвилина змушує дужче битися серце. Але то не ксьондз, то економ приїхав конем з міста. Може, він що-небудь знає? Он він прив'язує коня до кілка й поспішає до двору.

Гості на чолі з господинею вибігають на ганок.

— Є якісь відомості? Є? Нашого пана обрано? Що? Іди сюди! Знаєш напевне? Результат оголошено?

Запитання сиплються градом, а економ кидає шапку вгору:

— Нашого пана обрано!

Пані Марія сідає на лавку і кладе руку на груди.

— Віват! Віват! — кричать сусіди.— Віват!

З кухні вибігають слуги.

— Віват! Німці побиті! Хай живе депутат! І пані депутатка!

— А ксьондз? — питає хтось.

— Зараз буде,— відповідає економ.— Останні голося підраховують...

— Подавайте обід! — гукає пан депутат.

— Віват! — повторюють гості.

Всі повертаються з ганку до зали. Тепер уже поздоровлення лунають спокійно, тільки сама пані не може погамувати радості і, не зважаючи на гостей, кидається чоловікові на шию. Та ніхто її за це не судить, навпаки, всі розчулені.

— Ну, значить, ще живемо!—каже сусід з Нужденного.

Тим часом перед ганком загуркотіла бричка, і до

зали входить ксьондз, а за ним старий селянин Мацей з Пригнобленого.

— Віват! Вітаємо! — гукають гості.— Ну, якою більшістю?

Ксьондз деякий час мовчить і раптом видає в обличчя цій загальній радості різко й коротко два слова:

— Шульберга... обрано!..

Хвилина здивування, град квапливих і тривожних запитань, на які ксьондз знов відповідає:

— Шульберга обрано!

— Як? Що сталося? Яким чином? Економ каже, що ві! Що сталося?

Пані Марія гризе хусточку, і пан Яжинський виводить її, бідолашну, з зали, щоб вона не розридалася або не зомліла.

— О нещастя! Нещастя! — повторюють гості.

В цю хвилину від села долинають якісь невиразні голоси, немов крики радості. То пригнобленські німці бучно святкують свою перемогу.

Подружжя Яжинських повертається до зали. Чути, як молодий пан у дверях каже до пані: «*Il faut faire bonne mine*»¹. І молода пані вже не плаче. Очі у неї сухі, тільки обличчя палає.

— Розкажіть тепер, як це сталося? — спокійно питає господар.

— Як же цьому не статися, ясний пане,— каже старий Мацей,— коли тутешні, пригнобленські хлопці голосували за Шульберга.

— Хто саме?

— Як? Тутешні?

— Аякже! Я сам бачив, та й усі бачили, як Бартек Словік голосував за Шульберга...

— Бартек Словік? — перепитує пані.

— Авжеж! Тепер його всі лають. А він качається

¹ Треба зробити добру міну (франц.).

по землі, плаче, а жінка його проклинає. Я сам бачив, як він голосував.

— З села такого треба вигнати! — каже сусід з Нужденного.

— Бо, ясний пане,— каже Мацей,— інші теж, котрі були на війні, голосували, як і він. Кажуть, що їм німці наказали.

— Зловживання! Справжнє зловживання! Недійсні вибори! Примус! Шахрайство! — лунають голоси.

Невеселий обід був того дня у пригнобленського пана.

Увечері Яжинські виїхали, але не до Берліна, а до Дрездена.

Тим часом нещасний, всіма проклятий і всім ненависний Бартек сидів у своїй хаті, чужий навіть своїй жінці, бо й вона за цілий день не промовила до нього ані слова.

* * *

Восени бог дав добрий урожай, і пан Юст, який одержав у власність Бартекове господарство, радів, що зробив вигідне діло.

Одного дня з Пригнобленого до міста йшло троє людей: чоловік, жінка й дитина. Чоловік дуже зігнувся і схожий був більш на діда, ніж на здорову людину. Вони тюпали до міста, бо в Пригнобленому не могли знайти роботи. Ішов дощ. Жінка гірко ридала за втраченою хатою й рідним селом. Чоловік мовчав. На дорозі нікого й нічого не було: ні людини, ні підводи, тільки розп'яття розкинуло мокрі від дощу руки. Дощ припустив ще дужче. Смеркало.

Бартек, Магда і Франек тюпали до міста. Переможець під Гравелоттом і Седаном мав узимку ще одсидіти у в'язниці в справі Беге.

Пани Яжинські бавили час у Дрездені.

ПО ХЛІВ

І. В ОКЕАНІ.— РОЗДУМИ.— БУРЯ.— ПРИБУТТЯ.

На широких хвилях океану гойдався німецький пароплав «Блюхер», що йшов із Гамбурга до Нью-Йорка.

Він уже чотири дні був у дорозі, а два дні тому поминув зелені береги Ірландії і вийшов в океан. З палуби, скільки оком сягнути, видно було тільки сіро-зелену, поорану глибокими борознами рівнину. Вона важко колихалась, місцями пінилась, вдалині темнішала і зливалася з обрієм, закритим білими хмарами.

Відблиск від хмар подекуди падав на воду, і на цьому перловому тлі ясно вирізнявся чорний корпус пароплава. Він ішов на захід, то важко спинаючись на високі хвилі, то западаючи вглиб, наче потонав; часом він зникав з очей, а часом, піднятий на гребінь валу, оголював своє днище, проте посувався вперед. Хвилі накочувались на нього, а він на хвилі — і розтинав їх своїми грудьми. За ним, наче величезна змія, звивався білий шлях спіненої води. Кілька чайок летіли за стерном, перевертались у повітрі і квилили так само, як і над польськими водами.

Вітер був попутний, тому пароплав ішов на половині пари, а натомість нап'яв паруси. Випогоджувалось. Місцями між розірваними хмарами проступали острівці блакитного неба, обриси яких весь час змінювалися. Відтоді як «Блюхер» вийшов з Гамбурзького

порту, погода стояла вітряна, проте бурі не було. Вітер віяв зі сходу, але часом вщухав. Тоді паруси з лопотінням опадали, щоб незабаром знов випнутись, мов лебедині груди. Матроси у вовняних куртках тягнули канат нижньої реї від великої щогли, жалібно кричачи «Го-го-о!», нахилились і випростувались у такт співу, і крик їх мішався із свистом мічманських дудок та з гарячковим диханням димаря, що викидав один за одним клуби або кільця чорного диму.

Користуючись доброю погодою, пасажирів повиходили на палубу. На кормі виднілись чорні пальта й капелюхи пасажирів першого класу, на носі зібрався строкатий натовп простого люду — емігрантів, що їхали в трюмі. Деякі з них сиділи на лавках, курячи коротенькі люльки, деякі, поспиравшися на поручні, дивилися вниз на воду.

Було тут і кілька жінок з дітьми на руках та з бляшаними казанками, причепленими до поясів, кількоро молодих людей проходили від носа до корми, на силу тримаючи рівновагу та заточуючись. Вони співали: «*Wo ist das deutsche Vaterland?*»¹, може, думали, що вже того *Vaterland*'у ніколи не побачать, проте веселий настрій не залишав їх. Між цими людьми двоє було найсмутніших і ніби чимось відокремлених від усіх інших: старий чоловік і молода дівчина. Обое, не розуміючи по-німецьки, справді були самотні серед чужинців. Хто вони, кожен міг одразу здогадатись: польські селяни.

Чоловік звався Вавжон Топорек, а дівчина, Марися, була його дочка. Вони їхали в Америку й оце тільки що насмілились вийти на палубу. На змарнілих від морської хвороби обличчях їхніх позначились страх і здивування. Зляканими очима поглядали вони на своїх супутників, на матросів, на пароплав, на димар,

¹ «Де вона, німецька вітчизна?» (Нім.)

що так бурхливо пахнув димом, і на грізні водні вали, що гнали пінясті гребені до бортів пароплава. Ці двоє не наслідувались навіть розмовляти. Вавжон тримався одною рукою за поручень, а другою за шапку-конфедератку, щоб її не звіяв вітер, а Марися трималась за батька і щоразу, коли пароплав хилився нижче, тулилася до нього і стиха ойкала зо страху. Через деякий час старий порушив мовчання:

— Марисю?

— А що?

— Бачиш?

— Бачу.

— А дивуєшся?

— Дивуюсь.

Та вона ще більше боялась, ніж дивувалась; старий Топорек — також. На їхнє щастя, хвиля зменшувалась, вітер вщухав, а крізь хмари проглянуло сонце. Коли вони побачили «сонечко ясне», на серці їм полегшало, бо подумалось, що воно «таке самісіньке, як і в Ліпінцях». Адже все тут було для них нове й незнане, тільки оцей ослийний променистий круг здався їм ніби давнім другом і захисником.

Тим часом море майже заспокоїлось; згодом паруси опали, з високого помосту залунав свисток капітана, і матроси кинулись зв'язувати їх. Дивлячись на матросів, що ніби висіли в повітрі над безоднею, Топорек і Марися знову здивувались.

— Наші хлопці так не зуміли б,— сказав старий.

— Коли німці туди вилізли, то й Ясько виліз би,— відказала Марися.

— Який це Ясько?.. Собків?

— Який там Собків. Я кажу про Смоляка, конюха.

— Він хлопець хвацький, але ти викинь його з голови. Йому нема діла до тебе, а тобі до нього. Ти їдеш, щоб стати панізію, а він як був конюхом, так ним і залишиться.

— Він теж має садибу...

— Має, але в Ліпинцях.

Марися нічого не відповіла, тільки подумала: кому що має бути, того не минути, і смутно зітхнула. А тим часом паруси були прив'язані, натомість на всю силу запрацював гвинт і так збурих воду, що пароплав аж задрижав. Та гойдавиця майже зовсім ущухла. Вдалині вода вже здавалась навіть гладенькою та блакитною. З трюму виходили все нові люди: робітники, німецькі селяни, волоцюги з різних приморських міст, що їхали в Америку шукати щастя, а не роботи; на палубі стало тісно, і Вавжон з Марисею, щоб нікому не лізти в очі, сіли на мотку канатів у самому кутку носа.

— Тату, ще довго нам їхати водою? — спитала Марися.

— Хіба я знаю? Кого не спитай, ніхто тобі не відповість по-католицькому й по-нашому.

— А як же ми будемо в Америці розмовляти?

— Таж хіба не казали люди, що там нашого народу безліч?

— Тату!

— Чого?

— Дивно то воно дивно, та, однак, у Ліпинцях було краще.

— Не балакай казна-чого.

Проте через деякий час Вавжон додав, ніби мовив сам до себе:

— Воля божа!..

Дівчині на очі набігли сльози, а потім обоє стали думати про Ліпинці. Вавжон роздумував, чого він їде в Америку і як воно сталося, що їде. А сталось так. Півроку тому зайняли його корову в чужій конюшині. Господар, що її зайняв, хотів три марки за шкоду. Вавжон не хотів їх дати. Господар подав до суду. Справа пролежала в суді довго. Тепер господар вима-

гав заплати не тільки за шкоду, а й за корову, яку мусив годувати до виroku. Вавжон упирався, бо йому шкода було грошей. Він витратив уже чимало на самий процес, а процес тягся та й тягся. Витрати збільшувались. Нарешті Вавжон програв справу. За ту корову вже належало платити стільки, що в нього не стало грошей. Тоді забрали коня, а його за опір присудили до арешту. Топорек звивався, як вуж на вилах, бо саме надходили жнива, отож потрібні були і кінь, і робочі руки. Та він опізнився з возовицею, а саме задощило, і збіжжя поросло в снопах. І тут він подумав, що через одну шкоду пропаде вся його худоба, що він втратив стільки грошей, частину реманенту і весь сьогорічний урожай, отож на передпівку йому з дочкою доведеться хоч землю гризти або йти з торбами.

А що перед тим Вавжон був чоловік заможний і велося йому непогано, він з розпачу почав пити. В корчмі познайомився з німцем, який нібито скуповував по селах льон, а насправді зваблював людей їхати за море. Німець розповідав про Америку дива дивнії. Землі обіцяв задарма стільки, скільки не було в цілих Ліпинцях — із лісом і луками, так що Топореківі аж очі світилися. Вірив і не вірив, але єврей-орендар підбріхував німцеві і казав, що там уряд дає кожному землі стільки, «скільки хто обробить». Єврей чув це від свого племінника. Сам німець показував гроші, яких не тільки селянські, а й поміщицькі очі ніколи не бачили. Вавжона спокушали, поки не спокусили. А чого йому тут залишатись? Адже він тільки за одну шкоду втратив стільки, що на ці гроші міг би взяти собі наймита. Що ж йому — на загибель тут залишатись? Чи взяти жебрацького костура та йти під косяк співати Лазаря? Ні, так не буде, подумав він, перебив з німцем руку, до святого Михайла продався, взяв дочку і от тепер пливе в Америку.

Але подорож не була такою щасливою, як він сподівався. В Гамбурзі з нього здерли великі гроші за переїзд; на пароплаві вони їхали в трюмі. Їх лякало погойдування пароплава і морська безмежність. Ніхто не міг зрозуміти його, і він нікого. Обома ними попихались, наче якимись речами, відкидали, немов камінь з дороги; німці-емігранти глузували з нього і з Марисі. Під час обіду, коли всі товпились до кухаря, що роздавав страву, їх однихали на самий край, так що не раз довелось і поголодувати. Було йому на тому пароплаві зле, серед чужих людей він почував себе самотнім. Не мав надії ні на кого, крім бога. При дочці він бадьорився, зсував набакир шапку, казав Марисі дивуватись і сам з усього дивувався, але нічому не вірив. Часом він побоювався, що «язичники», як він називав супутників, кинуть його й дочку в воду або змусять змінити віру чи підписати бомагу, хоч би й таку, щоб запродати чортові душу.

І сам цей пароплав, що день і ніч посувався вперед по незмірних морських просторах, трясся, гучав, півнив воду, дихав як дракон, а вночі тяг за собою хвіст вогнистих іскор, здавався йому якоюсь нечистою силою. Хоч він не признавався сам собі, та дитячі страхи стискали йому серце; бо цей польський селянин, відірваний від рідного гнізда, справді був безпорадною дитиною і справді залежав від волі божої. До того ж у голові його не могло вміститись усе те, що бачив навколо себе; отож нічого дивного не було в тому, що тепер, коли він сидів на мотку канатів, голова його хилилась під тягарем непевності й зажури. Морський вітер звучав йому в ушах одним словом: «Ліпинці! Ліпинці!», а часом посвистував, як ліпинецькі сопілки; сонце казало йому: «Як ся маєш, Вавжоне? Я було в Ліпинцях», та гвинт збурював воду все дужче, димар дихав все швидше, гучніше, наче два злі духи, що тягнули його все далі від Ліпинців.

А за Марисею плинули інші думки й інші спогади, плинули, мов той спінений шлях або чайки за пароплавом. Згадала вона, як одного осіннього вечора пішла по воду до криниці. На небі засвітилися перші зорі, а вона тягнула журавля і співала: «Ясьо коні напував — Кася воду брала», і чогось їй було так журно, немов ластівці, що жалісно щебече перед відльотом... Потім з-під лісу з-під темного озвалась протягло сопілка... То Ясько Смоляк, конюх, подавав знак, що бачить, як нахиляється журавель, і зараз прибуде з левади. І от залунав тупіт, він справді приїхав, скочив з жеребця, тріпнув білявим чубом, а що сказав, те пригадалось їй тепер, мов казка. Вона приплющила очі, і їй здалося, що Смоляк знов шепоче до неї тремтячим голосом:

— Коли вже твій батько так уперся, то і я поверну панові завдаток, продам хату, садибу продам і поїду. Марисю моя,— казав,— де ти будеш, туди й я журавлем у повітрі полечу, селезнем по воді попливу, золотим пернем по дорозі покочуся, а знайду тебе, єдина! Бо яке мені життя без тебе? Де ти опинишся, там опинюсь і я; що станеться з тобою, те станеться й зі мною; одне у нас життя й одна смерть, і що я тобі отут коло чистої криниці обіцяв, то нехай мене бог забуде, коли я тебе забуду, Марисю моя єдина!

Згадуючи ті слова, Марися бачила і кривицю, і великий червоний місяць над бором, і Яська, немов живого. Від цієї думки вона відчула велику полегкість. Ясько був хлопець завзятий, тому вірила, що всього обіцяного він доконає. Тільки хотіла, щоб Ясько зараз був разом з нею і слухав разом з нею, як шумить море. З ним було б веселіше й безпечніше, бо він нікого не боявся і скрізь міг дати собі раду. Що він там робить у Ліпинцях, де вже напевне випав перший сніг? Чи поїхав із сокирою в бір, чи порає коні, чи, може, його послали кудись із саньми, чи ополонки на

ставку рубає? Де він зараз, сердепний? І дівчині привиділись Ліпинці, такі самісінькі, як були: рипучий сніг на дорозі, рум'яна зоря між чорними вітами безлистих дерев, зграї ворон, що летять з криканням від бору до села, стовпи диму над коминами, обмерзлий журавель коло криниці, а далі — червоний від зорі, притрушений снігом бір.

Гей! Де ж вона тепер була, куди завела її батькова воля! Вдалині, як оком сягнути, вода й вода, зеленуваті борозни й зацінені вали, а на тих незмірних водняних полях оцей єдиний пароплав, птах заблудлий; небо вгорі, пустиня внизу, великий шум, і ніби плач хвиль, і свист вітру, а там, десь попереду, чи не край світу!

Яську, небоже! Чи потрапиш ти за нею, чи соколом у повітрі перелетиш, чи рибою по воді переплинеш, чи ти про неї думаєш у Ліпинцях?

Сонце поволі схилилося на захід і западало в океан. На його побриженій поверхні прослався широкий сонячний шлях, він мінився золотою лускою, виблискував, світився, палав і губився десь удалині. Впливши на ту вогнисту смугу, пароплав, здавалось, догнав утікаюче сонце. Дим, що валував з димаря, став червоний, паруси і мокрі ливни порожевіли, матроси почали співати, а променистий круг робився все більшим і все глибше западав у глибочінь. Незабаром лише половину круга видно було над водою, далі тільки проміння, а потім на цілому заході розіллалась одна велика зоря, і вже не можна було розібрати в тому блиску, де кінчаються хвилі, а де починається небо; і повітря, й вода були так само пройняті світлом, що поступово згасало. Океан шумів одним великим, але лагідним шумом, немов шепотів вечірню молитву.

В такі хвилини душа людська ніби окрилюється і що має пам'ятати — пам'ятає, що полюбила — любить палкіше, за чим журиться — до того лине. Вав-

жон і Марися обоє відчули, що хоч вітер і жене їх, як те опале листя, але їх рідне дерево — не та країна, до якої вони їхали, а та, яку покинули,— польська земля. Вона родюча, одним ланом хвилюється, поросла бором, пістрявіє солом'яними стріхами, повна позолочених калюжницею лук і світлих вод, повна лелек, ластівок, придорожних хрестів, білих панських садіб серед лип; вона словами «Слава Ісусу!» вітається, а «На віки вічні!» відповідає; вона вельможна, вона найніжніша мати, така доброчесна, кохана над усе інше в світі. Отож, чого їхні селянські серця не відчували, тепер відчули. Вавжон скинув шапку, призахідне світло вечірньої заграви осявало його сивіюче волосся; він замислився, як сказати Марисі про те, що йому уявлялось; нарешті сказав:

— Марисю, мені здається, ніби там, за морем, щось зосталось.

— Доля зосталась і кохання зосталось,— тихо відказала дівчина, зводячи очі, немов на молитву.

Тим часом зовсім смеркло. Пасажири стали сходити з палуби. Проте на пароплаві почався незвичайний рух. Після гарного заходу ніч не завжди буває спокійна, через те безупинно лунали мічманські свистки, а матроси тягнули канати. На морі згасли останні пурпурні відблиски, а з води одночасно піднявся туман; зірки заблищали на небі і зникли. Туман густішав на очах, закриваючи небо, обрій і сам пароплав. Видно було ще тільки димар і велику середню щоглу; постаті матросів здалека здавались тіннями. За годину все зникло в білому тумані, навіть ліхтар, що висів на вершечку щогли, навіть іскри, що вилітали з димаря.

Пароплав ішов тихо, зовсім не хитався. Можна було подумати, що туман придавив своєю вагою і розгладив хвилі.

Настала ніч непроглядна і тиха. Раптом у цій тиші з найвіддаленіших меж обрії долинули дивні звуки,

ніби тяжко дихали велетенські груди. Звуки ті все наближалися. Часом здавалось, що хтось у темряві гукав, а далі озивались цілі хори голосів, далекі, невимовно жалісні, плачливі. Ті поклики линули з темряви до пароплава.

Матроси, чуючи такі звуки, кажуть, що то буря викликає з пекла вітри.

А ознаки наближення бурі були явні. Капітан, одягнений в гумовий плащ із каптуром, став на високому містку; штурман зайняв своє місце перед освітленим компасом. На палубі вже не було нікого з пасажирів. Вавжон з Марисею також зійшли у трюм. Там панувала тиша. Лампи, почеплені під дуже низькою стелею, тьмяно освітлювали купки емігрантів, що сиділи біля ліжок попід стінами. Приміщення було велике, але темне, як звичайно приміщення четвертого класу. Стеля його майже сходилася з бортами пароплава, через те ліжка по краях, переділені перегородками, були схожі швидше на темні конури, ніж на ліжка, та й увесь трюм скидався на величезний підвал. Повітря тут було перенасичене запахом просмоленої парусини, канатів, морської роши та вогкості. Де тут було шукати порівняння з салонами першого класу! І двотижнева подорож у таких приміщеннях затрує легені нездоровим повітрям, вкриває обличчя водянистою блідістю й часто викликає цингу. Вавжон з дочкою їхали поки що тільки чотири дні, та коли б хтось порівняв колишню ліпинецьку здорову й рум'яну Марисю з сьогоднішньою, змарнілою від морської хвороби, той не впізнав би її. Старий Вавжон також ізжовк, як віск, адже вони обоє в перші дні зовсім не виходили на палубу: думали, що не можна. Та хіба вони взагалі знали, що можна, а чого ні? Не сміли навіть ворухнутись, та й боялись відійти від речей. Коло своїх речей сиділи тепер не тільки вони, а й інші пасажирі. Емігрантськими вузлами був закиданий увесь трюм, і таке

безладдя робило його ще більш непривабливим. Постелі, одежа, запаси харчів, різноманітне приладдя, блищаний посуд — все це було перемішане й розкидане більшими чи меншими купками по всій підлозі. На них сиділи емігранти, майже самі німці. Одні жували тютюн, інші курили люльки. Клуби диму піднімались до низької стелі й розпливались під нею довгими смугами, що притемняли світло ламп. По кутках плакали діти, але дорослі замовкли, бо туман навів на всіх якийсь смуток, страх і неспокій. Досвідченіші з емігрантів знали, що він віщує бурю. Зрештою ніхто вже не мав сумніву, що наближається небезпека, а може, й смерть. Тільки Вавжон і Марися ні про що не здогадувались, хоч коли хто-небудь на мить відчиняв двері, обоє виразно чули ті зловісні голоси, що лунали з безконечності.

Вони сиділи в глибині трюму, в найвужчому місці, тобто найближче до носа. Там найбільше давалася ознаки гойдавиця, тому їх і зіпхнули туди інші подорожні. Старий їв хліб, ще ліпинецький, а дівчина, якій обридло нічого не робити, заплітала на ніч коси.

Проте загальне мовчання, порушуване тільки плачем дітей, стало дивувати її.

— Чого це німці сьогодні так тихо сидять? — спитала вона.

— Хіба я знаю! — відповів, як звичайно, Вавжон. — Може, то в них яке свято або що...

Раптом пароплав сильно шарпнувся, ніби здригнувся перед чимось страшним. Блищаний посуд сумно забряжчав, полум'я в лампах на мить підскочило й дужче блиснуло, кілька зляканих голосів загукали:

— Що це таке? Що це таке?

Та відповіді не було. Пароплав шарпнувся вдруге, ще дужче. Ніс його рвучко піднявся і так само рвучко опустився, а хвиля в цей час глухо вдарила в круглі віконця з одного боку.

— Буря йде! — злякапо шепнула Марися.

Тим часом коло пароплава щось зашуміло, наче бір, над яким пролетів вихор; завило, наче зграя вовків. Вітер ударив ра́з і другий, поклав пароплав набік, а потім крутнув ним, рвонув угору й кинув у безодню. Шпангоути закрипіли, бляшаний посуд, вузли з речами, клунки і знаряддя покотились по підлозі, перевалюючись із кутка в куток. Кілька чоловік упало на підлогу; в повітрі літало пір'я з подушок, а в лампах жалібно дзвеніло скло.

Розлігся шум, тріск, хлюпінт води, що переливалась через палубу; пароплав шарпало, жінки закричали, діти заплакали, пасажири ганялися за речами, а серед усього цього шарварку чути було пронизливі свистки та глухий тупінт матросів, що бігали по верхній палубі.

— Мати божа Ченстоховська! — шепотіла Марися.

Ніс пароплава, де сиділи Вавжон і Марися, мов шалений, злітав догори й падав донизу. Незважаючи на те, що вони держались за краї ліжок, ними кидало так, що вони одривались і билися об стіни. Удари хвиль наростали, а стеля так жахливо скрипіла, що, здавалось, балки й дошки от-от поламаються й попадають на голови.

— Тримайся, Марисю! — гукав Вавжон, щоб перекричати ревіння бурі, але незабаром страх стиснув за горло і його, й інших. Діти перестали плакати, жінки — кричати; всі тільки тяжко дихали, тримаючись за нерухомі предмети.

А буря бушувала все дужче. Стихія оскаженіла. Туман змішався з темрявою, хмари з водою, вихор з піною; хвилі били в пароплав, мов з гармат, і кидали ним то праворуч, то ліворуч, від хмар до морського дна. Часом спінені гриви валів перекочувались через всю його довжину; величезні маси води перетворилися в один жахливий вир.

Масляні лампи в трюмі почали гаснути. Ставало все темніше, і Вавжонові та Марисі здавалось, що то вже надходить смертна темрява.

— Марисю,— почав Вавжон уриваним голосом, бо він вже задихався.— Прости мені, що я тебе віддав на згубу. Настала наша остання година. Не будемо ми вже грішними очима світу божого споглядати. Не буде нам ні словіді, ні помазання, не будемо в землі лежати, а з води на страшний суд підем, небого.

І тоді Марися зрозуміла, що вже їй нема рятунку. Різні думки пролітали в її голові, а в душі щось кричало:

— Яську, Яську, мій любий, чи ти чуєш мене в Ліпінцях?

І страшний жаль так стиснув їй серце, що вона заридала. Ці ридання залунали в трюмі, де всі мовчали, наче на похороні. Хтось гукнув з кутка: «*Still!*»¹ — але умовк, наче вражений власним голосом. Тим часом скло ще з одної лампи впало на підлогу, а вогонь погас. Зробилося ще темніше. Люди збивались в один куток, щоб бути ближче одному до одного. Мовчіння тривога запанувала в усій залі, коли раптом пролунав голос Вавжона:

— *Kirie elejson!*²

— Христе боже, *elejson!* — відповіла, хлипаючи, Марися.

— Христе боже, вислухай нас!

— Отче небесний, змилуйся над нами! — промовляли вони обоє літанію. В темному трюмі голос старого чоловіка і плачливі відповіді дівчини звучали з дивною урочистістю. Деякі з емігрантів попідводили голови й почали прислухатись. Поступово дівчи-

¹ Тихо! (Нім.)

² Господи, помилуй! (Старогрецьк.)

на перестала плакати, голоси стали спокійніші, чистіші. Знадвору вила і вторувала їм буря.

Раптом коло входу розлігся крик. Хвиля вибила двері й ринула в трюм: вода з плюскотом розтеклася по всіх закутках; жінки з вереском кинулись до ліжок. Всім здалося, що це вже кінець.

За хвилину увійшов помічник капітана з ліхтарем у руді, весь мокрий і розчервонілий. Кількома словами він заспокоїв жінок, сказавши, що вода потрапила в трюм випадково, потім додав, що оскільки пароплав знаходиться у відкритому морі, небезпеки великої нема. Так минула одна година, друга. Буря шаленіла все дужче. Пароплав скрипів, поринав носом, по саму палубу лягав на борти, проте не тонує. Люди потроху заспокоїлись, деякі полягали спати. Минуло ще кілька годин; крізь горішнє загразоване вікно в темний трюм заглянуло сіре світло. На океані наставав день, блідий, наче переляканий, сумний, похмурий, проте він приносив якусь полегкість і надію. Проказавши всі молитви, які знали напам'ять, Вавжон і Марися всунулись на свої тапчани й міцно поснули.

Збудило їх дзеленчання дзвоника, що кликав на сніданок. Та вони не могли їсти. Голови їх були важкі, немов налиті оловом; старий почував себе ще гірше за дівчину. Його стуманіла голова нічого не могла збагнути. Німець, який намовляв його емігрувати в Америку, правда, казав, що доведеться їхати водою, але Вавжон ніколи не думав, що це триватиме стільки днів і ночей. Гадав, що переїде кудись пороном, як уже не раз у своєму житті переїжджав. Якби він знав, що море таке величезне, був би залишився в Ліпинцях. Крім того, непокоїла його ще одна думка: чи не занастив він своєї й доччиної душі, чи не гріх то католикові з Ліпинець спокушати бога й пускатись у це море, яким вони плвуть ось уже п'ятий день, а другого берега все не видно, якщо той берег справді є.

Та сумнівнi i страхи мали мучити його ще цiлих сiм днiв. А буря ще шалiла сорок вiсiм годин, потiм ущухла. Вавжон з Марисею знов обiсмилились вийти на палубу, та коли побачили розколiсанi, чорнi й нiби розлученi вали води, тi мокрi гори, що накочувались на пароплав, побачили рухомi бездоннi долини, знов подумали: iз цих прiрв їх врятує хiба що рука господня або якась сила, але — не людська.

Нарештi зовсiм випогодилось. Проте минав день за днем, а перед пароплавом видно було тiльки безкраю безодню, часом зелену, часом блакитну, що зливалася вдалини з небом. На тому небi iнколи пропливали невеликi бiлi хмарки, що надвечiр червонiли й лягали спати на далекому заходi. Пароплав гнався за ними водою. Вавжон i справдi подумав, що море нiколи не скiнчиться, але наважився когось спитати.

Одного разу вiн зняв свою конфедератку i, низько вклонившись матросовi, спитав його:

— Вельможний пане, а скоро ми доiдемо до перевозу?

О диво! Матрос не вибухнув смiхом, а спинився i слухав. З його обвiтреного, червоного обличчя було видно, що вiн силкується щось пригадати... Нарештi вiн спитав:

— *Was?*

— Чи скоро ми доiдемо до землi, вельможний пане?

— Два днi! Два днi! — трудно вимовляючи слова, повторював матрос, водночас показуючи два пальцi.

— Красно дякую.

— Вiдкiля ви?

— З Лiпинцiв.

— *Was ist das Lipiniec!*¹

Марися, що пiдiйшла на той час до них, густо за-

¹ Що таке Лiпинцi? (Нiм.)

шарілася, але несміливо глянула на матроса і сказала тоненьким голоском, як говорять сільські дівки:

— Ми з-під Познані, пане...

Матрос став задумливо дивитись на латунну скобу в поручні, потім глянув на дівчину, на її білу як льон голову, і щось схоже на розчулення позначилось на його загрубілому обличчі.

Потім він серйозно сказав:

— Я був у Гданську... розумію по-польськи... Я — кашуб... Ваш *Bruder*¹, але то давно! *Jetzt ich bin Deutsch*...²

Сказавши це, він підняв кінець каната, якого до цього тримав у руці, одвернувся і, крикнувши по-матроському «Го-го-о!», почав його тягти.

Відтоді цей матрос, побачивши Вавжона й Марисю на палубі, приязно усміхався до них. Вони також дуже раділи, бо знайшлася на цьому німецькому пароплаві жива душа, що прихильно поставилась до них. Зрештою дорога вже кінчалась. Другого дня, коли Марися і Вавжон вийшли на палубу, перед їхніми очима постала дивна картина. Вдалині щось гоїдалось на хвилях, а коли пароплав підійшов ближче, стало видно, що то велика червона бочка, яку злегка погойдували хвилі. Далеко попереду чорніла друга така, третя і четверта. На воді і в повітрі плавав сріблястий легенький туман, море було гладеньке і спокійне, а на ньому, скільки око сягало, щораз більше бочок гоїдалося на воді. За пароплавом з криком і писком летіли зграї білих птахів з чорними крилами. На палубі папував незвичайний рух. Матроси понадягали нові куртки; одні мили палубу, другі чистили латунні частини на бортах та вікнах. На щоглі висів один прапор, на кормі другий — більший.

¹ Брат (нім.).

² Тепер я німець... (Нім.)

Пожвавлення і радість охоплює подорожніх. Всі до єдиного повибігали на палубу, декотрі повиносили нагору свої речі й почали зтягати на них ремені.

Дивлячись на все це, Марися сказала:

— Мабуть, допливаємо до суходолу.

Батько й дочка відчули полегкість. Нарешті попереду на заході показався острів Сенді-Гок і другий, з великим будинком посередині, а вдалині — немов згусклій туман, чи хмара, чи якийсь дим, що розповзся смугами по морю: щось невиразне, далеке, каламутне, безформне... Забачивши все це, пасажери загомоніли, показуючи наперед руками, пароплав, ніби теж здивівши, гучно загудів.

— Що воно таке? — спитав Вавжон.

— Нью-Йорк, — відповів кашуб, що стояв збоку.

Поступово ті дими стали розходитись і танути, а на їх тлі, в міру наближення пароплава, проступали обриси будинків, дахів, коминів; гостроверхі вежі все ясніше вирізнялись на блакиті, а обіч них поставали високі фабричні димарі з розвіяними вгорі стовпами диму. Внизу перед містом виднівся ліс щогл, а на їхніх верхівках тисячі різнобарвних прапорів, яким морський вітер маяв, немов квітами на луці. Пароплав усе наближався до гарного міста, що ніби виринали з води. Велика радість і здивування поїняли Вавжона; він скинув шапку, роззявив рота й дивився та й дивився, нарешті озвався до дівчини:

— Марисю!

— Ой боже мій!

— Бачиш?

— Бачу.

— А дивуєшся?

— Дивуюсь.

Але Вавжон уже не тільки дивувався, а й жадав. Дивлячись на зелені береги по обидва боки міста і темні смуги парків, казав далі:

— Ну, хвалити бога! Якби дали землі зараз же коло міста з отією зеленою левадою, ближче було б до базару. Прийде ярмарок: чи корову продати, чи свиню погнати, то зараз і продаси. Народу тут, видно, як маку. Був я в Польщі хлоп, а тут буду пан...

В цю хвилину перед його очима на всю довжину постав розкішний Національний парк. Побачивши великі та пишні дерева, Вавжон сказав:

— Уклонюсь низенько вельможному комісарові, скажу йому спритненько, щоб подарував мені зо дві десятини отого бору, а на решті дозволив збирати хмиз. Як панувати, то панувати! Наймита з дровами вранці до міста посилатиму, бо бачу, що німець не одурив мене...

Марисі теж хотілося стати панією, і сама не розуміла, чому їй на думку спала пісенька, якої дружки боярам співали:

Який же ти пан?
Який же ти пан?
Як весь твій маєток —
Шапка й жупан?

Чи, може, вона вже мала намір співати щось отаке Яськові, коли він приїде за нею, а вона буде вже поміщицею?

Тим часом від карантину до пароплава примчав катер. З нього вийшло четверо чи п'ятеро людей на палубу. Почались розмови та перегукування. Незабаром з міста приплив другий катер з агентами дешевих готелів, *boarding-house*¹ з провідниками, міняйлами грошей, агентами залізниць; усі вони щосили кричали, штовхались, шастали по всьому пароплаву. Вавжон і Марися потрапили ніби в якийсь коловорот і не знали, що їм робити.

¹ Заїздів (англ.).

Кашуб порадив старому обмінити гроші й допоміг йому це зробити, щоб його не одурили. За те, що мав, Вавжон одержав сорок сім доларів сріблом. Поки все це відбувалось, пароплав так наблизився до міста, що стало видно не тільки будівлі, а й людей, які стояли на набережній, потім поминув багато великих і малих суден, нарешті доплив до молу і всунувся в вузький портовий док.

Подорож скінчилась.

Люди висипали з пароплава, як бджоли з вулика. Вузьким трапом з борту на берег потяглась розмаїта юрба: пасажери першого класу, потім другого, ті, що їхали в трюмі, навантажені речами,— наостанці. Коли Вавжон і Марися, підхоплені юрбою, опинились коло борту, вони побачили кашуба. Він сильно потиснув Вавжонові руку і сказав:

— *Bruder*, зичу *Glück*¹ і тобі, дівчино. Боже вам поможи!

— Хай вам бог заплатить! — відповіли обоє. Прощатись довше не було часу. Юрба попхнула їх по похилому трапу, і за хвилину вони опинились у величезному будинку митниці.

Митник у сірому сюртуку із срібною зіркою помацав їхні пакунки, гукнув: «*All right!*»², показав на вихід. Вони вийшли й опинились на вулиці.

— Тату, а що ми будемо робити? — спитала Марися.

— Доведеться ждати. Німець казав, що сюди одразу прийде урядовий комісар і питатиме про нас.

Вавжон і Марися стали під стіною чекати комісара. Круг них вирувало величезне незнане місто. Вони ніколи не бачили нічого подібного. Перед ними простяг-

¹ Щастя (нім.).

² Все гаразд (англ.).

лися широкі й рівні вулиці, а вулицями проходили юрби людей, немов на ярмарку. Посередині посувались карети, омнібуси, навантажені фургони. Навкруги лунала дивна, незнана мова, кричали робітники й торговці. Щохвилини проходили зовсім чорні люди з великими, кучерявими головами. Дивлячись на них, Вавжон з Марисею побожно хрестились. Дивним якимось здавалось їм це місто, таке гомінке, галасливе, повне свисту локомотивів, гуркоту возів та людських перегуків. Усі люди там бігли так швидко, наче від когось утікали або когось наздоганяли. І як же їх багато, та які ж у них чудні обличчя: то чорні, то оливкові, то червонясті. Найбільший рух панував саме там, де вони стояли: коло порту; вантажники переносили паки з одних пароплавів на другі, щохвилини проїжджали вози, гуркотіли по містках тачки, шум і галас стояли, як у тартаку.

Так минула одна година й друга, а вони, стоячи під стіною, все чекали комісара.

Дивне видовище являв собою на американському березі в Нью-Йорку цей польський селянин з довгим сивим волоссям, в чотирикутній облямованій смушком шапці, і ця дівчина з Ліпинців, одягнена в сивю довгу кофту, з намистом на шиї. Проте люди проходили, навіть не глянувши на них. Там не дивувались ні з яких облич і ні з яких уборів.

Минула ще година. Небо облягли хмари, пустивел дощ із снігом, од води повіяв холодний, вогкий вітер...

А вони стояли й чекали комісара.

Селянська натура терпляча, проте і їм зробилось тяжко на душі.

Самотніми вони почували себе на пароплаві, серед чужих людей, у водяній пустині, було їм там погано й страшно. Вони молвлись богу, щоб він перепровадив їх, як заблуканих дітей, через морську безодню. Гадали, що як тільки ступлять на землю, скінчаться їх

поневіряння. І от вони приїхали, опинились у великому місті, але відчули, що тут, серед людського галасу, їм ще самотніше, ніж на пароплаві.

Комісар не приходив. Що вони робитимуть, коли він взагалі не прийде, коли німець одурив їх?

Тривожно закалатали на таку думку бідні селянські серця. Що вони робитимуть? Просто — загинуть. Тим часом вітер продував їхню одежу, дощ мочив їх.

— Марисю, тобі не холодно? — спитав Вавжон.

— Холодно, тату, — відповіла дівчина.

Ще одну годину продзвонив міський годинник. Суєтніло. Рух у порту завмер, на вулицях засвітилися ліхтарі. Ціле море яскравого світла спалахнуло в усьому місті. Робітники малими й великими гуртками йшли з порту до міста і хрипкими голосами співали «*Yankee Doodle*». Причал поступово збезлюднів. Митвицю замкнули.

А вони стояли й чекали комісара.

Нарешті настала ніч і в порту все затихло. Час від часу тільки темні димарі пароплавів з сичанням викидали снопи іскор, що гасли в темряві, або хлюпала хвиля об камінню набережню. Часом лунала пісенька матроса, що повертався на судно. Світло ліхтарів блідло в тумані. А вони чекали.

Хоч би їм не хотіли чекати, то мушили. Бо куди їм було йти, що робити, де прихилити змучені голови? Холод проймав їх все дошкульніше, захотілось їсти. Коли б у них хоч дах був над головою, бо вони промкли до рубця. Ой, не прийде той комісар, не прийде, бо таких комісарів і зовсім нема. Німець був агентом транспортної компанії, одержував процент за кожного пасажира й більш нічого не хотів знати.

Вавжон відчув, що ноги під ним підламуються, що якийсь великий тягар вганяє його в землю, що, мабуть, над ним навис гнів божий.

Терпів і ждав, як тільки може терпіти і ждати селянин. Голос Марисі, що тремтіла від холоду, очутив його...

— Тату!

— Мовчи! Нема над нами змилування!

— Вертаймося в Ліпинці...

— Іди втопись...

— Боже, боже! — тихо шептала Марися.

Бавжона взяв жаль.

— Сирото, небого!.. Хай би господь змиливався хоч над тобою...

Але Марися вже не чула батька. Притулившись головою до стіни, вона заплющила очі. Її огорнув сон, уривчастий, тяжкий, гарячковий, а вві спі їй наче картинка в рамках привиділася: Ліпинці і вчувалася пісенька конюха Яська:

Яка ж бо ти пані?
Яка ж бо ти пані?
Як весь твій маєток —
Віночок рутвяний.

Перші проблиски нового дня в нью-йоркському порту впали на воду, на щогли, на будинок митниці.

В тому блідому світлі можна було побачити двох людей, що спали під стіною, з блідими, посинілими обличчями, притрушені снігом, нерухомі, наче мертві. Але в книзі їхньої недолі були перегорнуті лише перші сторінки, про наступні розкажемо далі.

II. В НЬЮ-ЙОРКУ

Идучи в Нью-Йорку широкою вулицею Бродвею до порту, в напрямі Четтам-скверу, і, пройшовши кілька канадцять прилеглих вулиць, подорожній потрапляє в бідну, занедбану й похмуру частину міста. Вулички тут стають все вужчі. Будинки, споруджені, може, ще

голландськими колоністами, потріскались і похилились від часу; покрівлі на них позападали, штукатурка на стінах пообвалювалась, а самі стіни так поосідали в землю, що вікна підвалів ледве видніють верхнім краєм над вуличним бруком. Дивні кривулі заступають улюблені в Америці прямі лінії; дахи і стіни вздовж вулиці тягнуться не по шнуру, купчаться й височать одні над одними побитою черепицею.

Через те, що ця частина міста лежить коло берега, калюжі тут у вибоях майже ніколи не висихають, а маленькі, тісно забудовані площі схожі на саджалки, наповнені густою, чорною застоюною водою. Вікна обдертих будинків понуро вдивляються в ту воду, поверхня якої рябіє від покидьків паперу, картону, уламків скла, шматків дерева та бляхи від корабельних ящиків; такими покидьками засмічені цілі вулиці, власне, товстий шар болота на них. Скрізь тут панують бруд, безладдя й людські злидні.

Саме в цій ділянці містяться *boarding-house*, тобто заїзди, в яких за два долари на тиждень можна дістати нічліг і харчування; є тут багато шинків, так званих *bar-room*'ів, де китобої вербують на свої судна всіляких волоцюг; венесуельські, бразільські та еквадорські підпільні агенти тут підмовляють довірливих людей заселяти екватор, тобто підбирають нові жертви для жовтої профасниці; є тут харчевні, де відвідувачів годують солониною, тухлими устрицями та рибою, що її напевне сама вода викинула на прибережний пісок; тут нарешті є будинки для гри в кості, китайські пральні, різноманітні притулки для матросів, кубла злочинців, осередки злиднів, голоду, сліз.

Проте в цій частині міста панує жвавий рух, бо всі емігранти, котрі не знаходять хоч тимчасового притулку в бараках Кастель-Гардена і не хочуть або не можуть піти до так званих *working-houses*, тобто робітничих домів, стікаються сюди, тут живуть і тут

помирають. Якщо можна сказати, що емігранти є покидьками європейських народів, то мешканці цих завулків є покидьками еміграції. Вони ледарюють почасти через брак роботи, а почасти через свої лінощі. В цій дільниці ночами часто лунають постріли з револьверів, волення про порятунок, хрипкі дикі вигуки, п'яні співи ірландців, вищання розлючених у кривавій бійці негрів. Удень цілі гурти бродяг, у подертих капелюхах, з лопльками в зубах, спостерігають бійки навкулачки, закладаючись від одного аж до п'яти центів за кожне вибите око. Діти, білі й негрєнята з чорним кучерявим волоссям, замість сидіти в школі, вештаються по вулицях, витрахають сухими воловими ребрами або порпаються в болоті, шукаючи решток городини, апельсинів та бананів; висхлі ірландські жінки простягають руки до пристойно одягнених прохожих, що випадково заблукали в ті місця.

У цьому пеклі ми знаходимо наших давніх знайомих: Вавжона Топорека і його дочку Марисю. Панство, якого вони сподівались, було тільки сном, і як сон — зникло, а дійсність постала перед ними тісною, запалою в землю кімнатою з одним вікном і повибиваними шибками. На стінах кімнати темніє гідка пліснява і вологі плями, під стіною стоїть заіржавіла й дірява залізна грубка і столик на трьох ногах; у кутку — оберемок ячмінної соломи замість ліжка.

Оце й усе. Старий Вавжон, стоячи навколішках біля грубки, шукає, чи не залишилось у холодному попелі картоплини, знову й знову даремно береться шукати... вже другий день. А Марися сидить на солоній, обхопивши коліна руками, й нерухомо дивиться в підлогу. Дівчина хвора і змарніла. Це ніби й та сама Марися, але колись рум'яні щоки її глибоко позапали і вкрилися хворобливою блідістю, всі риси загострилися, очі стали великі й задивлені в одну точку. З обличчя видно, що таки далися ознаки гниле повітря,

журба та злиденне харчування. Вони їли саму картоплю, але другий день нема вже й картоплі. І тепер вони зовсім не знають, що їм робити й чим жити далі. Минає третій місяць, як вони мешкають у цій ямі, і грошей у них вже не лишилося. Старий Вавжон намагався питатись роботи, та ніхто навіть не розумів, чого він хоче; він ходив у порт, хотів носити паки або вантажити вугілля, але у нього не було тачки, та й ірландці одразу наставили йому синців під очима; хотів був стати з сокирою на будівництво доків, та його знов побили. До того ж який з нього робітник, коли він не розуміє, що йому кажуть? Куди тільки не простягав руку, до чого не брався, куди не звертався, з нього глузували, одпихали, штовхали й били; так він нічого й не знайшов, ніде не міг і цента заробити або випросити. Волосся від журби у нього зовсім побіліло, він втратив надію, гроші скінчились, і починався голод.

На батьківщині, між своїми, якби і втратив усе, якби його змучила хвороба, якби діти вигнали з хати, то... зміг би взяти костура в руки, стати під хрестом на роздоріжжі або коло дверей костюлу і співати: «Ласкавий боже, зглянься на мої сльози». Пан би проїхав, дав би десять грошів; пані з брички послала б дитя з монеткою в рожевій ручці, і воно дивилося б на старця широко розкритими очима; хлоп дав би півхлібини, баба — шматок сала, і можна було б жити, як тому птахові, що не оре й не сіє. А якби стояв під розп'яттям, то мав би над собою його руки, вгорі небо, а навколо поля, і в тій сільській тиші бог почув би молитву. А в цьому місті щось так страшно гучало, ніби в якійсь велетенській машині, тут кожен рвався вперед, дивився тільки поперед себе й ніколи не бачив чужого нещастя. Тут просто голова йшла обертом, ні до чого не зводились руки, очі не могли добачити всього навколо, а думки одна одну пошибали. Тут все

було якесь дивне, чуже, противне і таке розгонисте, що кожен, хто не міг у тому вирі крутитись, мусив вилетіти з колеса й розбитись, як череп'яний горщик.

Боже мій! Яка різниця! У спокійних Ліпинцях Вавжон був господарем і засідателем, мав свою землю і пошану від людей, мав щодня ложку страви; в неділю виходив із свічкою до вітваря; а тут він останній з останніх, ніби той пес прибудний на чужім подвір'ї — боязкий, тремтячий, скулений і зголоднілий. В перші дні його нещастя пам'ять йому говорила: «Краще тобі було в Ліпинцях». А сумління кричало: «Вавжоне, нащо ти покинув Ліпинці?» Нащо? Бо його самого бог покинув. Ніс би чоловік свій хрест, коли б бачив десь кінець тієї хресної дороги; але він добре знав, що кожен день буде все тяжчою покутою, і сонце щоранку освітлюватиме щораз більші його й доччині злидні. Що ж? Може, йому взяти мотузку, зробити зашморг, проказати молитву й повіситись? Він не здригнеться перед смертю, але що станеться з дочкою? Думаючи про все це, Вавжон відчував, що його покинув не тільки бог, а кидає здоровий глузд. У тій темряві, що його огорнула, він не бачив жодного просвітку, а неймовірного болю не міг би навіть назвати.

Найбільше давалася йому взнаки туга за Ліпинцями. Вона мучила його вдень і вночі, і мучила тим страшніше, що він не знав, що воно таке, чого йому треба, чого його селянська душа прагне і чому її крає така мука; а йому треба було соснового бору, полів, і критих соломою хат, і панів, і хлопів, і ксьондзів, і всього того, над чим висне рідне небо, до чого серце як прикипить, то вже не одірвеш, а як одірвеш, то воно спливе кров'ю. Вавжон почував, що його щось ніби вганяє в землю. Часом йому хотілось рвати на собі волосся, гатити головою в стіну або впасти на землю й вити, як пес на цепу, або несамовито гука-ти — до кого? — він сам не знав. І от він уже гнеться

під цим незнаним тягарем, уже падає, а тут чуже місто гуде й гуде; Вавжон стогне й волає до Ісуса, але тут ніде нема хреста, ніхто йому не відповідає, тільки місто гуде й гуде, а на соломі, втупивши очі в землю, сидить зголодніла дівчина і мовчки мучиться. Дивна річ! Вони сиділи з дочкою завжди разом, і часто за цілий день не озивались одне до одного жодним словом. Жили, наче взаємно і глибоко ображені. Зле і тяжко було їм так жити, але про що вони мали розмовляти? Роз'ятрених ран краще не торкатись. Хіба говорити про те, що нема вже грошей у кишені, картоплі в грубці, ані ради в голові?

Допомоги вони також не мали ні від кого. В Нью-Йорку живе багато поляків, але з заможніших ніхто не мешкає в районі Четтем-скверу. Правда, через тиждень по приїзді вони познайомилися з двома польськими родинами, одна була з Сілезії, друга з-під Познані, та й вони вже давно голодували. У сілезців померло двоє дітей, третє хворіло, проте вже два тижні ночувало разом з батьками під мостом, а всі вони харчувалися тільки тим, що знаходили на вулицях. Їх забрали до шпиталю, і що з ними сталося, невідомо. Другій родині велося так само зле, а то ще й гірше, бо батько пив. Марися допомагала жінці, поки могла, але тепер сама потребувала допомоги.

Правда, вони могли звернутись до польського костюлу в районі Гобокен. Ксьондз принаймні повідомив би про них своїх парафіян, та хіба ж вони знали, чи є такий польський костюл або такий польський ксьондз, чи могли з кимось поговорити, когось запитати? Таким чином кожен витрачений цент був для них ще одним щаблем на драбині, яка вела в безодню злиднів.

І от вони сидять — Марися на соломі, Вавжон коло грубки. Минула одна година й друга. В кімнаті ставало все темніше. Хоч був тільки полудень, але з моря

накочувався туман, як звичайно весняною порою, туман важкий, пронизливий. Надворі було вже тепло, але вони обоє тремтіли від холоду; нарешті Вавжон втратив надію знайти що-небудь у попелі.

— Марисяю,— сказав він,— я вже не можу витримати, і ти не витримаєш. Піду я на берег назбираю палива, хоч натопимо в грубці, а може, знайду щось і їсти.

Марися нічого не відповіла, і Вавжон пішов. Віп навчився вже ходити в порт і вилловлювати викинені хвилию на берег уламки дощок від упакування. Так робили всі, хто не мав за що купити вугілля. Часом там його відганяли інші ловці, а часом ні; інколи траплялося знайти щось їстівне, якісь рештки зіпсованої городини, викиненої з судна, а до того ж, коли він ходив отак у тумані й шукав, чого не загубив, то часом забував про своє нещастя і про ту журбу, що найгірше його гнітила. От і тепер він прийшов до води, а тому що зараз була якраз обідня пора, на березі вешталось кілька хлопчаків, які зараз же почали кричати на нього та кидати болотом і мушлями, але не могли одігнати. На воді гойдалось чимало дощечок: одна хвиля їх приносила, друга відносила на глибину. Незабаром він наловив їх досить.

На хвилях гойдалися купки якоїсь зелені, можливо, в них було щось і їстівне, та воно не припливало до берега, тому Вавжон не міг його дістати. Хлопчакн закидали шнури й таким способом притягали до берега, а в нього шнура не було, тому він тільки жадібно дивився і ждав, поки хлопці відійдуть, а тоді ще раз перевернувши рештки, поїдаючи те, що, на його думку, можна було їсти. Про те, що Марися також не їла, він не думав.

Але йому усміхнулась доля. Повертаючись додому, він побачив воза з картоплею, що по дорозі до порту загруз у баюрі й не міг зрушити з місця. Вавжон

одразу захопився за спиці й почав разом з возієм пхати воза. Було важко, аж йому в крижах заболіло, нарешті коні шарпнули, віз вискочив з баюри, але тому що був навантажений з верхом, з нього в болото висипалось чимало картоплі. Возій і не думав її збирати, подякував Вавжонові за допомогу, гукнув на коні: «*Get up!*»¹ — і поїхав.

Вавжон одразу кинувся збирати картоплю, жадібно хапав її тремтячими руками і ховав у пазуху. Йому полегшало на серці. Голодному знайдений шматок хліба здається щастям, отож Вавжон, повертаючись додому, бурмотів:

— Слава тобі, господи милосердний, що зглянувся на наше нещастя! Дрова є, дівчина зараз розпалить у грубці, а картоплі стільки, що на два рази стане. Бог милосердний! В кімнаті зараз повеселішає. Дівчина теж півтора дня не їла, ото зрадіє! Господь бог милосердний!

Так балакаючи сам з собою, він ніс в одній руці дошки, а другою щохвилини перевіряв, чи не випала з пазухи картопля. Він ніс великий скарб, тому зводив очі вгору і знов бурмотів:

— Думав — украду, а воно обійшлося без крадіжки. Само з воза впало. Не їли, то будете їсти. Бог милосердний! Мариська як дізнається, що приніс картоплю, одразу з соломи встане.

Марися, відколи він пішов, не підводилась з соломи. Бувало, коли Вавжон приносив уранці дрова, вона затоплювала в грубці, ходила по воду, їла, що було, а потім цілими годинами дивилась на вогонь. Раніше вона теж шукала роботи. Одного разу її навіть найняли в *boarding-house* перемивати посуд та замітати в кімнатах, але, тому що не могли з нею порозумітись,

¹ Но! Гайда! Рушай! (Англ.)

вона погано виконувала накази, бо не розуміла їх, її через два дні вигнали. Потім вона нічого вже не шукала й нічого не знайшла. Цілі дні сиділа вдома, боячись вийти на вулицю, бо там її зачіпали ірландці та п'яні матроси. Через оце сидіння без діла вона почувала себе ще більш нещасною. Журба її гризла, як іржа залізо. Вона була ще нещасніша за Вавжона, бо, крім голоду, крім журби, крім певності, що для них уже нема порятунку, нема надії на завтрашній день, крім страшної туги за Ліпінцями, їй не давала спокою ще й думка про конюха Яська. Правда, він обіцяв їй: «Де ти опинишся, там і я опинюсь», але вона їхала тоді, щоб стати панією, а тепер як же воно все змінилось!

Він був наймитом у папа, проте мав свою садибу, а вона стала така бідна, така голодна, як та миша в ліпінсьькому костьолі. Чи приїде ж він? А якби й приїхав, то чи пригорне її до серця? Чи скаже: «Бідолохо моя сердешна»? А може, скаже: «Іди геть, старцева дочко!» Бо яке у неї зараз віно? Тільки лахи. В Ліпінцях на неї собаки гавкали б, а проте так туди тягне, що душа рада б вискочити з неї та летіти ластівкою понад водами і хоч би вмерти, аби там. Бо там Ясько, пам'ятає він про неї чи не пам'ятає, але вона його дуже любить. Тільки з ним був би спокій, була б радість, з усіх людей на світі — тільки з ним.

Коли в грубці горів огонь і голод мучив не так як сьогодні, те полум'я, що стріляло іскрами, мигтіло, сичало, підскакувало, нагадувало дівчині про Ліпінці, про те, як вона колись сиділа з подругами в хаті за кужелем. Ясько виглядав з ванькира й гукав: «Марисю, ходімо до ксьондза, бо я тебе кохаю!» А вона відповідала: «Мовчи, безстиднику!» — і так їй було гарно, так весело, як і тоді, коли він силміць тягнув її з кутка на середину хати в танець, а вона, затуливши очі рукою, шептала: «Ану, облиш, бо мені соромно!» Дивля-

чись на вогонь та згадуючи минуле, вона гірко плакала; а тепер не було в грубці вогню, не було і сліз в очах, вона їх усі виплакала. А часом їй здавалось, що вони спливають у груди й душать її. Дівчина відчувала страшенну втому, не мала сили навіть про щось думати, тільки мовчки й покірно дивилась поперед себе, як птах, коли його мучать.

Так вона дивилась і зараз, сидячи на соломі. Тим часом хтось торгнув дверима. Марися подумала, що то батько, й не ворухнулася, аж поки не озвався чужий голос:

— *Look herel* ¹

То був власник розвалюхи, в якій вони мешкали, старий мулат з похмурим обличчям, брудний, обшарпаний, з запханими тютюном щоками.

Побачивши його, дівчина дуже злякалась. Вони повинні були заплатити долар за наступний тиждень, а в них не було й цента. Дівчина могла зласкавити його тільки покірністю, тож, наблизившись до нього, низько вклонилась і поцілувала в руку.

— Я прийшов за доларом! — сказав мулат.

Вона зрозуміла слово «долар» і, хитаючи головою, калічачи слова й благально дивлячись на господаря, намагалась пояснити, що вони вже все витратили, що другий день не їли, і щоб він змилювався над ними.

— Бог вельможному панові віддячить, — додала польськи, не знаючи вже, що казати і що робити.

Вельможний пан не розумів, що він — вельможний, але второпав, що долара не одержить; так добре второпав, що одною рукою позбирав їхні вузлики з речами, другою взяв дівчину за плече, злегка штовхнув угору на сходи, випровадив на вулицю і, кинувши їй під ноги речі, так само спокійно відхилив двері сусідньої харчевні й гукнув:

¹ Слухай-но! (*Англ.*)

— Гей, Педді, є для тебе кімната!

— *All right!* — відповів чийсь голос ізсередини.—

Прийду на ніч.

Мулат зараз же зник у темних сінях, а Марися зосталась сама на вулиці. Вона поклала речі на підвіконні, щоб не валялися в болоті, і, ставши коло них, як завжди, покірно й тихо чекала.

Цим разом п'яні ірландці, що проходили мимо, не чіпали її. В кімнаті було темно, але на вулиці, в ясному світлі дня обличчя дівчини здавалось таким змарнілим, наче після тяжкої хвороби. Тільки біляве ляне волосся залишилось таким самим, а губи посиніли, очі позападали, вилиці повипинались. Вона схожа була на зів'ялу квітку або дівчину, якій три чисниці до смерті.

Прохожі поглядали на неї із співчуттям. Якась стара негритянка запитала її про щось, але, не одержавши відповіді, ображена, пішла далі.

Тим часом Вавжон прямував додому з тим почуттям, що його у дуже бідних людей викликає явна ознака милосердя божого. Адже у нього була картопля, він думав, як вони їстимуть її, як завтра він знов ходитиме коло возів, а про післязавтра не думав, бо був дуже голодний. Ще здалека побачивши Марисю, що стояла коло дому, він дуже здивувався й пішов швидше.

— А ти чого тут стоїш?

— Господар нас вигнав, тату!

— Вигнав?!

У Вавжона випали з рук дрова. Це вже було надто. Вигнати їх саме в той час, коли у них були дрова й картопля! Що вони тепер робитимуть, де її спечуть, чим підживляться, куди підуть? З дровами у Вавжона впала і шапка в болото.

— *Iceuse! Iceuse!* — крутнувся він на місці, відкрив

рота, мов шалений, глянув на дівчину, повторив ще раз:

— Вигнав?..

Потім ніби хотів кудись іти, але вернувся і спитав грізно глухим хрипким голосом:

— Чому ж ти його не просила, дурепо?

Вона зітхнула:

— Просила.

— Вклонилась йому низько?

— Вклонилась.

Вавжон знову крутнувся на місці, мов проколений черв'як. В очах йому зовсім потемніло.

— Бодай же тобі добра не було! — крикнув він.

Дівчина боляче глянула на нього.

— Тату, чим же я винна?

— Стій тут і не рушай з місця. Я піду та попрошу його, щоб дозволив хоч картоплю спекти.

Він пішов. За хвилину в сінях залунали сердиті голоси, а потім на вулицю вилетів Вавжон, видно, випхнутий сильною рукою.

Хвилину він стояв мовчки, потім коротко наказав:

— Ходім!

Марися нахилилась, щоб забрати вузлики. Як на вичерпані її сили, вони були досить важкі, але Вавжон не допоміг їй, ніби не розумів, що дівчина ледве може їх підняти.

Вони пішли... Дві жалюгідні постаті старого й дівчини напевне привернули б увагу прохожих, якби ті не були призвичаєні бачити такі злидні. Куди вони могли йти? В яку ще темряву, в яке лихо, на які ще муки?

Дівчина дихала все важче; нарешті заточилась раз і другий і сказала з благанням у голосі:

— Тату, візьміть оце ганчір'я, бо я вже не можу. Вавжон ніби прокинувся від сну.

— То покинь його.

— Та воно ж здасться.

— Не здасться.

Побачивши, що дівчина вагається, він люто крикнув:

— Покинь, бо вб'ю!

Марися злякалась і на цей раз послухала, вони пішли далі. Вавжон ще кілька разів повторив: «Коли так, то нехай буде так!», потім замовк, але щось зловісне з'явилося в його очах. Заблоченими вуличками вони дісталися до кінця порту, піднялися на великий поміст на палях; поминули будинок з написом: «*Sailor's asilum*»¹ і зійшли до самої води. В тому місці споруджувався новий док. Високе риштовання, з якого забивали палі, виступало далеко в море, а поміж балками та дошками снували робітники, що працювали на будові. Дійшовши до купи балок, Марися опустилає на них, бо не могла йти далі, Вавжон мовчки сів коло неї.

Була вже десь четверта година дня. Весь порт вирував життям і рухом. Туман розійшовся, і лагідне сонячне проміння освітлювало й гріло ласкавим теплом двох злидарів. З води йшов на суходіл повів весни, свіжий, повний життя і веселий. Навколо було стільки блакиті й світла, що аж хотілось примружити очі. Морський простір зливався вдалині з погідним небом. У тій блакиті, ближче до середини порту, спокійно височіли димарі та щогли суден, тріпотіли на легкому вітрі прапори. На обрії видно було пароплави, що прямували до порту, вони пеначе підіймалися вгору або виринали з води. Розпущені й напнуті вітром паруси на них, мов хмарки, сліпучо сяяли над лазуровим водняним простором. Інші судна відходили в океан, спінуючи за собою воду. Вони йшли в той бік, де були

¹ Притулок для моряків (англ.).

Ліпинці — їхнє втрачене щастя, їхня краща доля, їх спокій. Дівчина думала, чим вони могли так согрішити, так прогніввити бога, що він, такий милосердний, відступився від них і забув за них серед чужих людей, кинув їх на цей далекий берег. Він же міг повернути їм щастя. Адже он скільки суден відпливає в той бік, та відпливає без них. Змучена, нещасна Марися ще раз думкою полинула до Ліпинців і до конюха Яська. Чи він думає про неї, чи пам'ятає? Вона пам'ятала, бо забувають тільки в щасті, а в недолі, в самотині думка так обвивається коло коханих, як хміль коло тополі. А він? Може, погордував колишньою любкою і вже послав сватів до іншої? Та йому ж соромно було б навіть думати про таку злидоту, котра, крім рутвяного вінка, нічого на світі не має, і тільки смерть може послати до неї сватів.

Тому що Марися була хвора, голод не дуже мучив її, але від знесилення огортав сон, злипались повіки, а зблідле обличчя хилилось на груди. Часом вона прокидалась, розплющувала очі, а потім знов заплющувала. Снилось їй, що вона блукає по якихось ущелинах та прірвах, що впала, як та Кася з селянської пісеньки, «у Дунаєць глибокий», і зараз виразно почула продовження пісні:

Побачив це Ясько на високій горі,
Спустивсь до Марисі на шовковім шнурі:
Та шнур був короткий, два лікті не стало,
Небога Марися косу прив'язала.

Тут вона раптом прокинулась, бо їй здалося, що коси вже нема і вона падає у прірву. Сон одлетів. Та не Ясько сидів біля неї, а батько, і не Дунаєць видно було, а нью-йоркський порт, верфі, риштовання, щогли та димарі. З порту в чисте море знов випливали якісь судна, з них ото й чути було спів. Тихий, теплий, погідний весняний вечір зачервонів на воді й на небі.

Морська гладінь стала дзеркальною, так що кожен пароплав, кожна паля відбивалися в ній, наче під сподом була друга. Як же гарно було навкруги! В повітрі розлилось якесь щастя і спокій; здавалось, радіє увесь світ, лише вони двоє були нещасні й забуті; робітники почали розходитися по домівках, тільки у них не було домівки.

Голод все тяжче залізною рукою шарпав нутрощі Вавжона. Старий селянин сидів понурий і смутний, і ніби якесь страхітливе рішення вимальовувалось на його обличчі. Коли б на Вавжона хто-небудь глянув, то злякався б — від голоду в його обличчі з'явилося щось змірне чи пташине, а разом воно було безнадійно спокійне, наче у мерця. За весь час він не озвався до дівчини й словом, аж як настала ніч, як порт зовсім збезлюднів, промовив дивним голосом:

— Ходім, Марисю!

— Куди ж ми підемо? — спитала сонно.

— На отой поміст над водою. Полягаємо на дошках та й будемо спати.

Пішли. В темряві їм довелося пробиратись дуже обережно, щоб не впасти в воду.

Щити з балок і дощок утворювали ніби покручений дерев'яний коридорчик, в кінці якого була дощана платформа, а за нею таран для забивання паль. На тій платформі, накритій дашком від дощу, стояли робітники, що тягнули мотузи від тарана, але зараз там не було нікого.

Коли вони дійшли до самого краю, Вавжон сказав:

— Тут будемо спати.

Марися не лягла, а скоріше впала на дошки і, незважаючи на те, що її обсіли рої москітів, поринула в тяжкий сон.

Несподівано, десь серед ночі, її розбудив голос Вавжона:

— Марисю, вставай!

Щось таке було в його воланні, що вона одразу прокинулась.

— Що, тату?

В нічній тиші голос старого пролунав глухо, страшно, але спокійно:

— Дівчино! Не будеш ти вже більше з голоду вмирати. Не підеш попід хати хліба просити, не будеш надворі спати. Люди про тебе забули, бог забув, доля тебе покарала, то нехай хоч смерть привітає. Вода тут глибока, не будеш мучитись.

У темряві Марися не могла бачити Вавжона, хоч очі її були широко розплющені від жаху.

— Утоплю я тебе, небого, й сам утоплюся,— казав він далі.— Нема для нас рятунку, нема над нами милосердя. Завтра тобі не хотітиметься їсти, завтра буде лучче, ніж сьогодні...

Ні! Вона не хотіла вмирати. Вона тільки мала вісімнадцять років і, як усе молоде, прагнула жити, а смерті боялась. Вся душа її здригнулась до самої глибини на думку, що завтра вона буде утопленицею, що порине в якусь темряву, що лежатиме в воді серед риб і всякого гаддя на мулкому дні. Нізащо в світі! Неймовірна огида і страх охопили її, а рідний батько, що говорив таке в темряві, здався їй якимось злим духом.

Він тримав її обома руками за кістляві плечі і говорив далі з жахливим спокоєм:

— Хоч би ти й кричала, однак ніхто не почує. Тільки пхну тебе, і все триватиме недовго — помолитись двічі не встигнеш.

— Не хочу, татусю, не хочу! — просилась Марися.— Чи ви бога не боїтеся? Татусю любий, золотий, змилуйтесь на до мною. Що я вам зробила? Адже я не нарікала на долю, адже я терпіла з вами і голод, і холод... Татусю!

Він часто задихав, руки стиснулись, як кліщі... А вона просилася все паякіше:

— Змилуйтесь! Змилосярдьтеся надо мною! Я ж ваша дитина, я нещасна, хвора! Мені й так недовго жити на світі. Мені страшно вмирати! Я боюся!

Так благаючи, вона чіплялась за його сіряк і тулилась губами до тих рук, що спихали її в прірву. Та все це, здавалось, тільки розпалювало старого. Спокій його заступило шаленство: він став харчати і хропти. Часом на помості западала тиша, і коли б хто-небудь стояв на березі, то почув би шамотання, важке дихання і тріск дощок. Ніч пізня, темпа, і нізвідки сподіватись допомоги, це було в кінці порту, де навіть удень, крім робітників, нікого не стрінеш.

— Змилуйтесь! Змилуйтесь! — злякано волала Марися.

У цей час батько одною рукою потягнув дочку на самий край риштування, а другою став бити по голові, щоб приглушити крик. Та її воання не будили ніякого відгуку, тільки якийсь собака вив удалині.

Дівчина відчула, що знесилюється. Нарешті ноги її опинились у повітрі, тільки руки ще тримались за батька, але вже терпли. Крик про порятунок ставав все тихіший, нарешті руки одірвались разом з клаптем від батькового сіряка, і Марися відчула, що летить у прірву.

Вона впала з платформи, але вхопилась за балку й зависла над водою.

Старий нахилився і — страшно сказати — почав розчіплювати її руки.

Думки, немов зграї наполоханого птаства, блисквично пролетіли в її голові, виринали картини минулого: Ліпняці, криниця з журавлем, від'їзд, пароплав, буря, літанія, нью-йоркські злидні, нарешті... що це з нею діється? Вона бачить якійсь великий пароплав з піднятим носом, на ньому юрба людей, а з тієї юрби до неї простягаються дві руки. Боже мій! То ж Яське там стоїть і простягає до неї руки, а над пароплавом

і Яськом усміхнена матір божа в яскравому сяйві. Побачивши її, Марися протовплюється крізь юрбу: «Матір божа! Яську! Яську!» Ще хвилинка... Останній раз зводить очі до батька:

— Тату! Там матір божа! Там матір божа!

Ще мить, і ті самі руки, що спихали її в воду, з якоюсь надлюдською силою хапають її і тягнуть угору. Вона знов відчуває під ногами поміт риштування. Знову її обіймають, але вже не катівські, а батьківські руки, і голова її падає йому на груди.

Опритомнівши, Марися бачить, що лежить спокійно коло батька; і хоч було темно, вона зрозуміла, що він лежить ниць, і глухі, жалісні ридання розривають йому груди.

— Марисю,— озвався він нарешті уривчастим від плачу голосом.— Прости мені, дитино...

Марися знайшла в темряві його руки і, припавши до них своїми безкровними устами, прошепотіла:

— Татусю, нехай вам бог простить, як я прощаю...

З блідої смуги світла, що недавно розлилось над обрієм, виринув великий повний місяць, і знову сталося щось дивне. Марися побачила, як з місяця одриваються цілі рої янголяток, немов золотих бджілок, і спускаються на променях аж до неї, шелестять крильцями, кружляють, в'ються над нею і співають тоненькими дитячими голосами:

— Дівчино змучена, мир тобі! Пташко беззахисна, мир тобі! Квіточко польова, тиха й лагідна, мир тобі!

Співаючи так, вони погойдували над нею келихами білих лілей, дзвонили в срібні дзвіночки:

— Сон тобі, дівчино, сон тобі! Сон! Сон! Сон!

І їй зробилось так добре, ясно і спокійно, що вона й справді заснула.

Ніч минала. Стало розвиднятись. Світанок побілів воду. Щогли й димарі почали виступати з темряви й

наче наближались. Вавжон уже стояв навколішки над Марисею.

Він думав, що вона вмерла. Її струнке тіло лежало нерухомо; очі були заплющені; спокійне, біле як полотно обличчя поїнялося мертвотною синявою. Даремно старий термосив її за плечі; вона не ворухнулась і не розплющила очей. Вавжонові здалося, що й він умирає, але, піднісши руку до її уст, відчув, що вона дихає. Серце її билось, хоч кволо; він зрозумів, що вона може от-от умерти. Якщо з вранішнього туману вирине погідний день, якщо її обігріє сонце, то вона прокинеться; інакше — ні.

Над Марисею стали кружляти чайки, ніби непокоїлись за неї; деякі сідали поблизу на стовпах. Повіяв західний вітрець, і туман став потроху розходитись. Вітер був весняний, теплий, ласкавий.

Потім зійшло сонце. Проміння його спочатку впало на вершечок риштовання, а далі, посуваючись донизу, освітило мертве обличчя Марисі. Здавалось, воно цілувало її, пестило і ніби обгортало. В тому сльозі її обличчя в вінку білявого волосся було прекрасне, як в ангела, та Марися й справді була ангелом — стільки вона натерпілася горя й муки.

З моря вставав гарний, рожевий день, сонце пригрівало все дужче, вітер ласкаво повіяв на дівчину; чайки, кружляючи над нею, кричали, наче хотіли її збудити. Скинувши з себе сіряк, Вавжон прикрив їй ноги, і надія прокинулася в його серці.

Синява почала сходити з обличчя Марисі, щоки злегка порожевіли, вона усміхнулась раз і другий і нарешті розплющила очі.

Тоді старий став навколішки на помості, звів очі до неба, і сльози двома струмками попливли по його зморщених щоках.

Він відчув, що це ж його дитина, зіниця його очей, душа його душі, кохана над усе святиня.

Марися не тільки прокинулась, але прокинулась здорова й бадьоріша, ніж була вчора. Чисте портове повітря було для неї корисніше за отруйну атмосферу кімнати. Вона справді поверталась до життя, бо як тільки сіла, одразу сказала:

— Тату, мені дуже хочеться їсти.

— Ходімо, доню, до води, може, там щось знайдеться,— сказав старий.

Марися встала без особливого зусилля, і вони пішли. Мабуть, той день був якийсь винятковий серед днів їх неволі, бо, ступивши лише кілька кроків, вони побачили засунуту між двома балками хустку, а в ній — зав'язаний хліб, варену кукурудзу і шматок солонини. Пояснювалось це просто тим, що котрийсь із робітників, які працювали на верфі, сховав собі вчора на сьогодні частину свого сніданку: у тамтешніх робітників була така звичка. Але Вавжон з Марисею пояснювали собі все ще простіше. Хто поклав там харчі? На їхню думку, той, хто пам'ятає про кожну квітку, птаха, мурашку.

Бог!

Вони проказали молитву, підживились, хоч їжі було й небагато, і пішли понад водою аж до головних доків. Обоє відчували себе дужчими. Дійшовши до митниці, звернули під гору на Уотер-стріт, до Бродвею. З відпочинками вони йшли кілька годин, бо дорога була далека. Часом вони сідали на дошки або на порожніх ящиках від товарів. Ішли, самі не знаючи куди, але Марисі чомусь здавалось, що неодмінно треба йти до міста. По дорозі вони зустрічали безліч навантажених возів, що їхали до порту. На Уотер-стріт рух уже був чималий. Всюди відчинялися двері, з них виходили люди і поспішали до своєї щоденної роботи. В одних таких дверях показався високий, сивий і вусатий добродій з молодим хлопцем. Вийшовши на вулицю, він подивився на Вавжона й Марисею, на їхнє вбрання,

ворухнув вусами; на його обличчі відбилось здивування, потім він ще пильніше став придивлятись та усміхатись.

Людина, що приязно усміхалася до них в Нью-Йорку,— це було диво, якісь чари, і старий з дівчиною зачудувалися.

Тим часом сивий добродій підійшов до них і спитав чистісінькою польською мовою:

— А звідкіля ви, люди?

Вавжона й Марисю наче блискавка вразила. Старий, замість відповісти, зблід як стіна й захитався на ногах, не вірячи ні своїм вухам, ні очам. Марися перша опам'яталась, упала до ніг старому панові, обхопила їх руками й закричала:

— З-під Познані, яєний дідичу, з-під Познані!

— Що ви тут робите?

— В злиднях та в голоді живемо, тяжко бідуємо, дорогий пане!

Тут Марисі перехопило дух, голос урвався, а Вавжон і собі упав добродієві до ніг, потім почав цілувати поли його сурдута, не тямлячись з радості, і, тримаючись за них, думав, що вхопився за шматок неба.

Та це ж пан... і то свій пан. Він не дасть умерти з голоду, він порятує, він не дасть загинути.

Молодий хлопець, що йшов з сивим паном, витріщив очі; тут почали скупчуватись люди, вони роззявляли роти й дивились, як чоловік стоїть перед чоловіком навколішки й цілує його в ноги.

В Америці це небувала річ! Але старий пан розгнівався на роззяв.

— Це не ваш бізнес,— промовив він по-англійськи,— йдіть собі до свого бізнесу.

Потім звернувся до Вавжона й Марисі:

— Не стіймо на вулиці, ходім зі мною.

Він завів їх до найближчого трактиру і замкнувся

там з ними та хлопцем в окремій кімнаті. Вони знов упали йому до ніг, а він боронився й сердито бурчав:

— Кінчайте цей бізнес! Ми ж з одної країни, діти одної... матері...

Тут, видно, дим з сигари, яку він кури́в, зайшов йому в очі, бо він втер їх кулаком і спитав:

— Ви голодні?

— Ми вже два дні нічого не їли, оце тільки-но знайшли децю коло води.

— Вільяме,— звернувся він до хлопця.— Скажи, хай дадуть їм їсти.

І розпитував далі:

— Де ви мешкаєте?

— Ніде, ясний пане.

— Де ж ви спали?

— На березі.

— Вас вигнали з квартири?

— Вигнали.

— Не маєте речей, крім тих, що на вас?

— Не маємо.

— Не маєте грошей?

— Не маємо.

— Що ви робитимете?

— Не знаємо.

Старий пан, питаючи швидко й наче сердито, звернувся до Марисі:

— Скільки тобі років?

— Оце весною мине вісімнадцять.

— Намучилась, га?

Вона нічого не відповіла, тільки покiрно вклонилась йому до землі.

Дим, видно, знову зайшов старому панові в очі.

В цей час принесли пива й гарячого м'яса. Старий пан сказав їм зараз же братись до їжі, а коли вони відповіли, що не сміють їсти при ньому, сказав, що

вони дурні. Та, незважаючи на його гнів, він здавався їм ангелом небесним.

Йому, видно, було дуже приємно дивитись, як вони їли. Потім він звелів їм розказати, яким чином вони тут опинились і що пережили. І Вавжон розповів йому все чисто, як на сповіді. Він гнівався, сварив його, а коли дійшов до того, як він хотів утопити Марисю, пан крикнув:

— Я б з тебе шкуру зняв!

Потім — до Марисі:

— Підійди-но сюди, дівчино!

Коли Марися підійшла, він узяв її голову в обидві руки й поцілував у чоло.

Потім трохи подумав і сказав:

— Найгірше ви пережили. Це добра країна, тільки в ній треба уміти дати собі раду.

Вавжон витріщив на нього очі: цей шляхетний і розумний пан назвав Америку доброю країною!

— Так воно і є, недотепо,— сказав він, побачивши, як здивувався Вавжон.— Добра країна! Коли я прибув сюди, то не мав нічого, а тепер маю шматок хліба. Але вам, селянам, треба триматися землі, а не волочитись по світу. Коли ви виїдете з батьківщини, то хто ж там залишиться? Ви тут не потрібні, і приїхати сюди легко, а повернутись важко.

Він деякий час мовчав, а потім промовив, наче сам до себе:

— Я тут уже сорок з чимось років і забув про свою батьківщину. Але часом мене поймає журба. Вільям неодмінно туди поїде, щоб знати, де жили його батьки... Це мій син,— мовив він, показуючи на хлопця.— Вільяме, привезеш мені з дому жменю рідної землі в труну під голову.

— *Yes, father!*¹ — відповів хлопець по-англійськи.

¹ Так, батьку! (Англ.)

— І на груди, Вільяме! І на груди!

— *Yes, father!*

Старого пана дим так почав щипати за очі, що в них заблищали сльози.

Він аж розсердився:

— Розуміє жевжик по-польськи, але говорить по-англійськи. Так воно мусять бути, бо хто сюди потрапляє, для того рідні звичаї втрачені. Вільяме, іди додому і скажи сестрі, що у нас будуть гості на обід і по-чівлю.

Хлопець схопився й пішов. Старий пан замислився й довго мовчав, потім заговорив, наче сам до себе:

— Відіслати їх назад — дорого, і до чого ж їм вертатися? Що мали, те попродали: підуть з торбамп. А з дівчиною в наймах хто його знає, що сталося б. Коли вже вони тут, треба спробувати влаштувати їх на роботу. Послати їх у якусь колонію, там дівчина одразу вийде заміж, а як захочуть повернутись, то й старого з собою візьмуть.

А далі звернувся вже просто до Вавжона:

— Ти чув що-небудь про тутешні наші колонії?

— Не чув, вельможний пане.

— Як же ви так, нічого не знаючи, наважились їхати сюди? Боже мплий! Та ви ж загинете! В Чікаго є таких, як ти, з двадцять тисяч, в Мілуокі не менше, багато в Детройті, чимало в Буффало. Працюють вони на фабриках, та селянинові найкраще робити коло землі. Послати б вас до Радома, в Іллінойс, гм! Але там уже сутужно з землею. В степах Небраски закладається якась нова Познань, тільки туди далеко. Залізницею їхати дорого коштує. Діва Марія в Техасі також далеко. Найкраще було б до Боровини, тим більше що туди можу дати вам безплатні квитки, а що дам в руки, то буде на хазяйство.

Він глибоко задумався.

— Слухай, старий,— сказав нарешті,— Зараз закла-

дають нову колонію Боровину в Арканзасі. То теплий і гарний край, але майже не залюднений. Там ти одержиш від уряду сто шістдесят моргів землі з лісом безплатно, а від залізниці — за невелику плату. Розумієш? Я дам тобі на господарство і квитки на залізницю, бо маю можливість. Приїдете поїздом до міста Літл-Рок, а далі треба буде їхати кіньми. Там зустрінете й інших людей, які з вами поїдуть. Зрештою дам вам рекомендаційного листа. Хочу вам допомогти, бо ж я ваш брат; але твоєї дочки мені в сто разів більше шкода, ніж тебе. Розумієш? Дякуйте богам, що мене зустріли.

— Слухай, дитино, — звернувся він до Марисі. — Ось на цій картці моє ім'я й адреса: добре сховай її. Якщо тебе коли-небудь спіткає лихо, якщо залишишся на світі самотня й без допомоги, то пошукай мене. Якщо я вмру, то про тебе потурбується Вільям. Не загуби картки! А тепер ходім до мене.

По дорозі він купив їм білизну й одяг, а потім привів до себе і пригостив. Ціла родина виявилась добрими людьми, бо і Вільям, і його сестра Дженні заопікувались ними, як рідними. Пан Вільям навіть поводився з Марисею, мов з *lady*, чого вона дуже соромилась. Увечері до панни Дженні прийшло кілька молодих панянок з гривками на чолах, гарно вбраних і добрих. Вони взяли Марисю до свого гурту, дивувалися, що вона така бліда, що в неї таке біляве волосся, сміялися з того, що вона їм низько кланяється та цілує в руки. Старий пан походжав між молоддю, потріпував білою головою, буркотів, часом сердився, говорив то по-англійськи, то по-польськи, розмовляв з Марисею і Вавжоном про рідну сторону: пригадував минуле, роздумував, і дим від сигари, мабуть, раз у раз заходив йому в очі, бо він частенько крадькома втирав їх.

Коли всі розійшлися спати, Марися не могла стримати сліз, дивлячись, як панна Дженні власноручно

стелить їм постіль. Які ж бо то добрі люди, та в цьому не було нічого дивного: адже старий пан також родом з-під Познані.

На третій день Вавжон з Марисею вже їхали до Літл-Рока. Старий намацував у кишені сто доларів і навіть забув за обід, а Марися відчувала над собою руку божу й вірила, що та рука не дасть їй загинути; коли вже вона врятувала її з недолі, то припровадить і Яська до Америки, опікуватиметься ними обома і може вернутися до Ліпниці.

Тим часом у вікнах вагона миготіли міста й селянські ферми. Тут було зовсім інакше, ніж у Нью-Йорку. Тягнулись поля й бори на обрії, будиночки, обсажені деревами; посіви різної пашні зеленіли великими смужками, зовсім так, як у Польщі. Дивлячись на все це, Вавжон так радів, що аж груди йому щось розпирало і хотілось крикнути: «Гей, ви, бори й поля зелені!» На луках видно було овець і корів, на узліссях — людей з сокирами. Поїзд летів далі й далі. Поступово місцевість ставала все менш населеною. Ферми зникли, навколо простелився широкий, безлюдний степ. Хвилювали під вітром трави, серед яких миготіли яскраві квітки. Місцями, мов золотисті стьожки, звивалися порослі жовтим цвітом дороги, якими колись проїхали вози. Високі купці коров'яку та колючого осоту кивали вершечками, немов вітаючи мандрівників. Над степом ширяли на широких крилах орли, пильно вдивляючись у траву. Поїзд мчав уперед, наче хотів долетіти туди, де широкі степові простори зливалися з небом. З вікна вагона видно було цілі табуни зайців та байбаків. Часом над травами на мить показувалась рогата голова оленя. Ніде не видно було ані костельної дзвіниці, ні міста, ні села, ні дому, тільки станції; а поміж станціями та поблизу них — ані жливої душі. Вавжон дивився на все те, крутив головою і не міг збагнути, як це марнується стільки добра.

Минув день і минула ніч. Вранці поїзд в'їхав у ліси, в яких дерева були обплетені рослинами в руку завгрубшки, і це робило ліс таким густим, що хоч сокирою прорубуйся. В тій зеленій гушавині щебетало незнанептаство. Одного разу Вавжоні й Марисі здалося, що серед скрутнів та гірлянд у тій гушавині вони побачили вершників з пір'ям на головах, із червоними, мов полірована мідь, обличчями. Дивлячись на ті пустельні степи й ліси, на всі ті незнані дива й інакших людей, Вавжон не втерпів і сказав:

— Марисю!

— Що, тату?

— Бачиш?

— Бачу.

— А дивуєшся?

— Дивуюсь.

Нарешті переїхали втричі ширшу за Варту річку; як пізніше довідались, називається вона Міссісіпі, і пізно вночі прибули до Літл-Рока.

Відтіля вони мали питати дороги на Боровину.

В цю хвилину ми їх залишимо. Другий період їхнього поневіряння за хлібом скінчився. Третій мав початися в лісах, серед гуку сокир, у тяжкій праці та злигоднях колоністського життя. Чи менше в ньому було сліз, страждання й нещастя — незабаром побачимо.

ІІІ. КОЛОНІСТСЬКЕ ЖИТТЯ

Що таке Боровина? То була майбутня колонія. А назву їй, видно, дали заздалегідь, виходячи з принципу, що там, де існує назва, мусить існувати й сама річ. Перед тим польські й навіть англійські газети, що виходили в Нью-Йорку, Чікаго, Детройті, Мілуокі, Денвері, Манітобі, одне слово, де тільки можна почути

польську мову, кричали *urbi et orbi*¹ взагалі, а польським колоністам зокрема, що той, хто хоче бути здоровим, багатим, щасливим, смачно їсти, довго жити, а по смерті напевно трапити на небеса до раю, нехай записується на наділ в раю земному, тобто в Боровині. В оголошеннях говорилось, що Арканзас, в якому має постати Боровина, край ще не залюднений, але найздоровіший у світі. Правда, містечко Мемфіс, що лежить на самому кордоні, по другий бік Міссісіпі, в осередком жовтої пропасниці, але, як говорилось в тих самих оголошеннях, ні жовта, ні якась інша пропасниця не зможе перепливати такої ріки, як Міссісіпі. На високому березі ріки в Арканзасі її нема ще й через те, що сусіди, індіанці племені чоктавів, безжально оскальпували б її. Пропасниця тремтить, тільки забачивши червону шкіру. Отож колоністи в Боровині житимуть між пропасницею на сході та червоношкірими на заході, в цілком нейтральній смузі, і можуть бути певні, що в майбутньому, років через тисячу, населення Боровини налічуватиме мільйонів зо два мешканців, а земля, за яку колоністи платитимуть по півтора долара за акр, коштуватиме понад тисячу доларів квадратний лікоть.

Перед такими обіцянками та перспективами трудно було встояти. Тих, кому не дуже подобалось сусідство чоктавів, оголошення запевняли, що це войовниче плем'я особливо симпатизує саме полякам, отож можна сподіватись на найкращі сусідські стосунки. Зрештою відомо, що в тих місцях, де крізь ліси й стени прокладено залізничну колію та поставлено телеграфні хрестоподібні стовпи, там ці хрести незабаром стають пам'ятниками на індіанських могильниках; а тому, що земля коло Боровини закуплена залізничною компанією, то зникнення індіанців було лише питанням часу.

¹ Тут: усьому світові. Дослівно: місту і світові (лат.).

Земля справді була куплена залізницею, що забезпечувало колоністам зв'язок із світом, збут продуктів та майбутній розвиток. Проте оголошення забували додати, що ця залізниця поки що існувала лише в проекті і що саме коптити від продажу земель, які уряд надає залізницям в незалюднених краях, мали доповнити фонди для її будівництва; та при складному бізнесі таку забудькуватість можна було й вибачити. Зрештою щодо Боровини, то тут була тільки та різниця, що колонія лежала не на залізниці, а в глухій пустелі, до якої з великими труднощами треба було діставатись возами.

З цієї забудькуватості могли постати різні прикраси, але вони були тимчасові й мали припинитися з побудовою залізниці. Нарешті відомо, що в тій країні рекламу не можна розуміти дослівно, бо як кожна рослина, пересаджена на американський ґрунт, буйно росте, але не дає плодів, так і реклама в американських газетах настільки розростається, що з риторичної половини в ній трудно видобути зерно правди. Проте, одкинувши все, що в оголошеннях про Боровину належало вважати за *humbug*¹, можна було гадати, що та колонія буде не гірша за тисячі інших, організація яких рекламувалася з не меншим перебільшенням.

З багатьох поглядів умови здавались навіть вигіднішими, тому безліч поляків-одинаків і навіть цілих родин, розпорошених по цілих Сполучених Штатах, від Великих Озер до пальмових гаїв Флориди, від Атлантичного океану до каліфорнійського узбережжя, записалось на поселення в майбутній колонії. Сілезці, познанці, галичани, литовці з-під Августа та мазури з-під Варшави, котрі працювали на заводах у Чикаго та Мілуокі й давно зітхали за життям, яким споконвіку жили їхні діди й батьки, вхопились за першу

¹ Обман, брехню (англ.).

можливість, щоб вирватися з душних та задимлених міст і взятись до плуга й сокири в просторих полях, лісах і степах Арканзасу. Ті, котрим було надто гаряче в Діві Марії в Техасі, або надто холодно в Мінесоті, або вогко в Детройті, чи голодно в іллінойському Радомі, приєдналися до перших, і кількасот людей, найбільше чоловіків, але й багато жінок та дітей, вирушили до Арканзасу. Назва «*Bloody Arkansas*», тобто «Кривавий Арканзас», не дуже лякала колоністів. Хоч, правду кажучи, в тім краю й досі живе багато войовничих індіанців, *outlaw*, тобто людей поза законом, розбійників, що втекли від покарання, здичавілих скватерів, які всупереч урядовій забороні вирубують дерево над Ред-Рівер, всіляких проїдисвітів та злочинців, за якими шибениця плаче; хоч західна частина цього штату й досі відома запеклими сутичками між червоношкірими та білими мисливцями, що полюють на буйволів, та страшним законом Ліпча, проте з цим можна дати собі раду. Коли мазур тримає в руках дрюка, та знає, що з обох боків та позаду теж є мазури, він мало кому поступиться, а тому, хто б на нього дуже налазив, готовий крикнути:

— Ану не наскакуй! Не чіпай, бо як молосну́, то окривієш!

Відомо також, що мазури люблять триматись купи й оселятись таким способом, щоб Мацько Мацькові в будь-який час міг прибігти з люшнею на допомогу.

Збірним пунктом для більшості було місто Літл-Рок. Але від Літл-Рока до Кларквілля, найближчої колонії, з якою мала сусідувати Боровина,— трохи далі, ніж від Варшави до Кракова, а ще гірш те, що добиратись треба було пустельним краєм, продираючись крізь ліси й перепливаючи повноводі річки.

Кілька чоловік, котрі не хотіли ждати громади й вирушили поодинці, пропали безвісти, але всі інші гуртом добралися щасливо й тепер отаборились у лісі.

Правду кажучи, прибувши, колоністи дуже розчарувались. Вони сподівалися знайти на місці, призначеному для колонії, поле й ліс, а застали тільки ліс, який ще треба було корчувати. Чорний дуб, червоне дерево, бавовняне (так званий *cottonwood*), білі платани й похмурі гікори стояли майже суцільною стіною. Це була справжня пуща, внизу росли густі чагарі чапоралю, а вгорі вилися ліани, що перекидались, як мотуззя, з дерева на дерево й утворювали ніби висячі мости, вкриті квітами завіси та гірлянди, такі щільні й густі, що очі крізь них не прозирали в далечінь, як у наших лісах; той, хто заглиблювався в гущавину, не бачив над головою неба, міг заблудити і пропасти. Мазури позирали то на дуби, що мали по кільканадцять ліктів в обводі, то на сокири, то на свої руки, і їм ставало моторошно. Добре мати дерево на хату й на паливо, але на те, щоб вірубати ліс на ста шістдесяті моргах, викорчувати з землі пельки, позагортати ями й аж тоді братись до плуга, одній людині потрібні були цілі роки.

Та нічого іншого не залишалось робити, отож другого дня після прибуття дехто з мазурів перехрестився, плюнув на долоні, схопив топориче, важко зітхнув, рубонув — і з того часу в арканзаському лісі щоденно розлягався гук сокир, а часом лунала й пісня:

Прийшов мій Ясенько,
Прийшов він із двору:
«Люба Касенько,
Ходімо до бору,
До бору до темного».

Колоністи отаборились над струмком, на досить широкій поляні, де мали стати квадратом хати, а посередині костюл і школа. Але до того ще було далеко. Поки що тут стояли вози, на яких прибули родини колоністів. Вози поставлені були трикутником на той

випадає, щоб у ньому можна було оборонятись, як у фортеці. За возами, на тій самій поляні, паслись мули, коні, воли, корови та вівці під охороною озброєних хлопців. Люди спали на возах або коло вогнищ.

Вдень жінки й діти залишались у таборі, а де в цей час були чоловіки, можна було здогадатись по гуку сокир, що розлягався на весь ліс. Ночами в гушавині вила дика звірина — ягуари, арканзаські вовки та койоти. Страшні сірі ведмеді, що не так боялись вогню, підходили досить близько до возів, тому серед ночі часто лунали постріли з рушниць і вигуки: «Ану, бий чортяку!» Ті, що прибули з диких техаських країв, були переважно вправними мисливцями, вони легко забезпечували себе і свої родини м'ясом антилоп, оленів та буйволів. Це було тим легше, що якраз настала пора весняної мандрівки цих тварин на північ. Інші колоністи жили запасами харчів, закуплених в Літл-Року або в Кларквіллі, — кукурудзяним борошном та солонинною. Крім того, різали овець, по кількоро закупила їх кожна сім'я.

Вечорами, коли біля возів загорялись вогнища, молодь після вечері, замість іти спати, заводила танці. Якийсь музикант привіз з собою скрипку, на якій витинав обертаса, а коли звук скрипки тонує у лісовому шумі, інші допомагали музиці американським способом — витрахували в бляшані миски. Життя спливало в тяжкій праці гамірно й безладно. Насамперед треба було поставити хати; отож на зеленім моріжку поляни незабаром з'явилися зруби будинків, а вся вона була засмічена трісками, стружками, уламками кори. Найлегше було обробляти червоне дерево, так зване *redwood*, але ходити за ним доводилось досить далеко. Деякі понапивали собі намети з парусини, здертої з халабуд на возах. Інші, переважно нежонаті, яким було не так пильно про дах над головою, а не хотілось корчувати, почали орати в тих місцях, де

пуща не заросла чагарником і де гікори та дуби були рідші. І от уперше, відколи стоїть арканзаський ліс, у ньому залунали вигуки:

— Гей, соб, цабе!

А взагалі на колоністів звалилося стільки роботи, що невідомо було, за що насамперед братися: чи ставити хати, чи корчувати ліс, чи полювати на звірину. З самого початку з'ясувалось, що уповноважений колоністів купив у залізничної компанії землю на віру, що він ніколи тут не був, інакше не купував би глухої пущі, бо за ті самі гроші можна було купити ділянки степу, залісеного лише частково. Правда, він прибув на місце з уповноваженим залізниці, щоб одміряти кожному його ділянку, але, побачивши, що тут діється, вони покрутилися два дні, потім посварились і поїхали нібито по землемірське знаряддя до Кларквілля, та після того ніхто їх в колонії не бачив.

Незабаром виявилось, що одні колоністи заплатили більше, другі менше, а найгірше було те, що ніхто не знав, як одміряти належну йому ділянку. Колоністи залишилися без ніякого керівництва і без влади, яка могла б влаштовувати їхні справи та погоджувати суперечки. Не знали вони добре, як працювати. Німці напевне взяли б розкорчовувати ліс усією громадою, ставити спільними силами будинки, а тоді вже при кожному одміряти садиби. Але мазури вважали за краще корчувати ліс і ставити на своїй ділянці будинки окремо. До того ж кожному хотілося взяти ділянку поблизу центральної поляни, де ліс був рідший і до води ближче. З цього приводу виникли суперечки; розгорілися вони, коли одного дня з'явився, наче з неба впав, фургон якогось пана Грюнманського. Той пан Грюнманський в Цінцінаті, де мешкали німецькі колоністи, мабуть, звався коротше: Грюнман, але в Боровині додав до свого прізвища «ський» для того, щоб краще торгувалося з поляками. На його фургоні висо-

чіла парусова халабуда, на котрій з кожного боку чорнів напис великими літерами: «*Saloon*»¹, а внизу меншими: «*Brandy, whisky, gin*»².

Яким чином той фургон проїхав небезпечною пустелею між Кларксвіллем і Боровиною, як його не розграбували степові волоцюги, чому індіанці, що часто снували невеликими загонами поблизу Кларксвілля, не злупили з голови пана Грюнманського скальпа, то була його таємниця, але він прибув у Боровину й того ж дня став жваво торгувати. І того ж дня серед колоністів спалахнули сварки. Численні сварки за ділянки, за знаряддя, за вівці, за місце коло вогнища виникали з будь-якого приводу. Наприклад, у колоністів пробудився якийсь місцевий американський патріотизм. Ті, що походили з північних штатів, стали вихвалити свої колишні сельбища й ганити сельбища тих, що походили з штатів південних, і навпаки. Там можна було почути відірвану від материнської основи північно-американську польську мову, прошиту англійськими нитками.

— Чого ви хвалите свої південні контри?³ — казав парубчак з-під Чікаго.— У нас, в Іллінойсі, куди не глянеш, росте райброд⁴, а що милю каром⁵ поїдеш, то й сіті⁶. Хочеш держати ферму, ставити хату, то не треба лісу корчувати: купиш ламберу⁷, та й усе. А у вас що?

— У нас один каньйон вартніший за цілі твої блоки⁸.

¹ Шинок (англ.).

² Бренді, віскі, джін (англ.).

Тут наводяться переважно перевернуті англійські слова:

³ (Country) — країна, край.

⁴ (Ryebread) — хліб.

⁵ (Car) — вагон, віз.

⁶ (City) — місто.

⁷ (Lumber) — оброблений будівельний матеріал.

⁸ (Blok) — колода.

— А ти мені, годдем¹, чоґо тикаеш? Я там був сер², то й тут буду сер, а ти що за один?

— Ану мовчи, бо як розсерджусь, то вхоплю шингельє³ або скупаю в крику⁴. Який тобі до мене бізнес?⁵

— Я тебе за біту куплю⁶.

.

В колонії не було ладу, її громада нагадувала отару овець без пастуха. Суперечки за ділянки ставали дедалі запеклішими. Доходило до бійок, в яких вихідці з одних місцевостей об'єднувались проти вихідців з інших. Правда, люди старші, досвідченіші й розумніші, потроху здобували пошану, та не завжди могли її втримати. Тільки в хвилини небезпеки інстинкт самозбереження змушував забути про сварки. Одного разу ввечері, коли купка індіанських волоцюг украли кільканадцятьоро овець, вони гуртом, ні хвилини не вагаючись, кинулись за ними в погоню. Овець одібрали, одного червоношкірого так побили, що він незабаром помер, і того вечора між колоністами панувала цілковита згода, але другого ранку на корчужанні знов почались бійки. Згода наставала ще й тоді, коли музика вечорами починав грати не до танцю, а різноманітні пісні, що їх вони чули давно, як ще жили під солом'яними стріхами. Розмови тоді стихали. Колоністи обстудали музику широким колом, йому вторував шум лісу, полум'я в вогнищах сичало та стріляло іскрами, а вони стояли, похиливши голови, і душі їхні линули за море. Не раз місяць підбивався високо над лісом, а вони стояли і слухали. Та за винятком тих коротких

¹ (Goddam) — американська лайка.

² (Sir) — пан.

³ (Shingle) — гонт, кий.

⁴ (Creek) — річка, струмок.

⁵ (Business) — діло.

⁶ Купити за біту — мати за ніщо.

хвилини у колонії панував все більший розлад. Ширилось безладдя, вирувала ненависть. Це невеличке суспільство, закинене в дику хащу і майже зовсім одірване від усього людства, не маючи керівників, не могло й не вміло дати собі раду.

Між колоністами знаходимо двох знайомих нам людей: старого селянина Вавжона Топорека і його дочку Марисю. Діставшись до Арканзасу, вони ділили в Боровині долю інших. Спочатку їм тут було непогано. По-перше, ліс — не нью-йоркський брук, а до того ж там у них нічого не було, а тут вони мали воза, трохи реманенту, задешево купленого в Кларксівллі, і трохи рільничого знаряддя. Там їх гризла страшна журба, тут тяжка праця не давала одірватись думці від сьогоднішнього дня. Вавжон від світання до смеркання рубав дерево, тесав на хату балки; дівчина прала в струмку шмаття, розпалювала вогонь, варила їсти; та, незважаючи на втому, рух і лісове повітря поступово стирали з її обличчя сліди хвороби від нью-йоркських злиднів. Гарячий вітер з Техасу вкрив золотою смагою її бліде личко. Молоді хлопці з Сант-Антоніо та з-над Великих Озер, які за будь-що кидались один на одного з кулаками, були згодні тільки в одному: що Марисині очі так виглядають з-під білявого волосся, як волошки з жита, і що вона найкраща дівчина в світі. Марисина врода стала в пригоді й Вавжонови. Він сам собі вибрав шмат найріднішого лісу, і ніхто йому не перечив, бо всі хлопці тягли за ним руку. Не один допомагав йому також рубати дерево, обтісувати балки або укладати зруби, а хитрий старий, змикитивши, в чому річ, час від часу казав:

— Моя дочка ходить по лузі, наче лілея, наче пані, наче королівна. За кого схочу, за того й віддам її, але не за будь-кого, бо вона хазяйська дочка. Хто мені нижче вклониться та краще догодить, за того й віддам, а не за якогось волоцюгу.

Отож хто йому помагав, думав, що собі помагає.

Взагалі Вавжонові було навіть краще, ніж іншим, і стало б зовсім добре, якби у колонії було якесь майбутнє. Але справи там гіршали день у день. Минув один і другий тиждень. Навколо поляни вирубано дерево, земля вкрилась трісками, й подекуди постали жовті стіни будинків; але зроблено було дрібницю порівняно з тим, що належало зробити. Зелена стіна лісу дуже повільно поступалась перед сокирами. Ті, котрі заглиблювались у хащі, приносили дивні вісті: що той ліс взагалі не має кінця, що далі в ньому страшні багна, баюри і застоюна вода під деревами, що там живуть якісь дивогляди, в гущавині, немов духи, повзуть якісь випари, сичить гаддя, лунають поклики: «Не йди!», чагарі міцно чіпляються за одержу й не пускають. Один хлопець з-під Чікаго запевняв, що бачив самого диявола, як той висунув кудлату голову з болота і так форкнув на нього, що він ледве втік до табору. Колоністи з Техасу пояснювали йому, що то був, напевне, буйвол, та хлопець не хотів вірити. Таким чином кепське становище колонії погіршували ще й забобони. Через два дні після того, як хлопець бачив диявола, два одчайки пішли в ліс і не вернулись. Кількоро людей підвереднилися на тяжкій роботі, а потім на них напала пропасниця. Сварки за ділянки доходили до кривавих бійок. Хто не поклеймив худоби, тому інші заперечували право на неї. Табір зовсім розпався, вози були поставлені по всіх закутках поляни, щоб якнайдалі бути від сусідів. Невідомо було, чия черга стерегти худобу, і вівці почали зникати. Тим часом одно ставало зрозумілим для всіх: поки сонце зійде, роса очі виїсть; поки на лісових вирубах заселеніють та досягнуть посіви, запаси харчів скінчаться, і може прийти голод.

Людей огортав розпач. Гук сокир у лісі став ущухати, бо колоністам забракло терпіння й одваги.

Кожен працював би ще, аби йому хто сказав: «Відціля й по оту позначку — твоє...» Але ніхто не знав, що його, а що не його. Все частіше чути було слушні нарікання на уповноважених. Люди скаржились, що їх завели в пущу на явну смерть. Ті, хто ще мав якісь гроші в кишені, один по одному сідали на воза й виїжджали до Кларквілля. Але більшість витратила всі гроші на купівлю землі й не мала з чим повертатись на старе місце. Ці ламали руки, бачачи перед собою певну загибель.

Нарешті сокири замовкли, а ліс шумів, наче глузував з людського безсилля. «Два роки рубай, а потім з голоду здихай!» — казав один одному. А ліс шумів, наче глузував.

Одного вечора Вавжон сказав Марисі:

— Видно, всі тут пропадуть, і ми з тобою пропадемо.

— Воля божа,— відповіла дівчина,— а як він буде милосердний, то й тепер нас не залишить.

Марися звела сині, як волошки, очі вгору, до зірок. В блиску вогнища вона нагадувала образ якоїсь святої.

А хлопці з Чікаго й мисливці з Техасу, дивлячись на неї, казали:

— І ми не залишимо тебе, Марисю, зіронько ясна.

А Марися подумала, що є тільки один, з ким вона пішла б на край світу, один Ясько з Ліпінців. Але він, хоч обіцяв селезнем через море перепливти, птахом у повітрі перелетіти, золотим пернем по дорозі прокотитись, не переплив і не прилетів, він теж покинув її, нещасну.

Марися не могла не знати, що діється в колонії, та вона побувала вже в такій безодні, з такої прірви бог її вирятував, і така її душа стала ясна в недолі, що вже ніщо не могло захитати її віру в небесну допомогу.

Зрештою вона згадала, що старий пан з Нью-Йорка, який допоміг їм із злиднів видряпатись і сюди дістатись, дав їй свою візитну картку і сказав, коли її не доля спіткає, з'явитись до нього, а він її завжди врятує.

Тим часом становище в колонії що день, то гіршало. Люди втікали з неї ночами, а що з ними було далі, ніхто не знав. Навколо шумів ліс, ніби глузуючи з людей.

Та от від надсильної праці старий Вавжон занедужав. Йому боліла спина. Два дні він ще кріпився, а на третій не зміг устати. Марися пішла в ліс, назбирала моху, постелила його на вже готовій стіні хати, що лежала на траві, поклала батька на тій постелі і стала готувати йому ліки з горілкою.

— Марисю,— бурмотів старий.— Смерть моя вже йде за мною лісами, зостанешся ти сама на світі, сирітко. Бог карає мене за мої тяжкі гріхи, за те, що завів тебе за море й занастив. Тяжке буде моє конання...

— Таточку,— відповіла дівчина.— Мене бог скарав би, якби я не пішла за вами.

— Аби я тебе не саму zostавив, аби до шлюбу благословив, було б мені легше вмирати. Марисю, виходь заміж за Чорного Орлика, він хороший хлопець і не кине тебе.

Чорний Орлик, несхибний стрілець з Техасу, почувши це, зараз же став навколiшки.

— Благословіть, батьку! — сказав він.— Я люблю Марисю, як свою душу. Я знаю ліс і не дам їй загинути.

Кажучи це, він дивився соколиними очима на Марисю, як на образ, але вона, схилившись батькові до ніг, промовила:

— Не приневолюйте мене, тату! Кому я обіцялась, того й буду, або нічия.

— Кому обіцялась, того не будеш, бо я його вб'ю. Мусиш бути моя або нічия,— відповів Орлик.— Пропадуть тут усі, пропадеш і ти, коли я тебе не врятую.

Чорний Орлик не помилявся: колонія розвалювалась. Минуло ще два тижні. Запаси харчів кінчались. Люди почали різати робочу худобу. Пропасниця накидалась на нові жертви. Колоністи то проклинали долю, то волали жалібними голосами до неба, то молились, просячи порятунку. Одної неділі старі, парубки, жінки й діти попадали навколішки на траві і почали: «Святий боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас!» Ліс перестав колахатись, перестав шуміти і слухав. А коли пісня затихла, знов зашумів, ніби промовляючи грізно: «Я тут цар, я тут пан, я найкріпший».

Але Чорний Орлик, що добре знав ліс, якось дивно глянув на нього своїми чорними очима й голосно промовив:

— Ану візьмемось за барки та поборемось!

Люди подивились на Орлика й відчували якусь полегкість. Ті, що знали його ще з Техасу, безоглядно вірили йому, бо він був славний на цілий штат мисливець. Це справді був здичавілий у степах хлопець, могутній як дуб. Він сам-один ходив на ведмеда. В Сант-Антоніо, де він перед тим жив, люди добре знали, що інколи Орлик, взявши рушницю, вирушав у степи й по кілька місяців не бував удома, але завжди повертався живий і здоровий. Чорним його прозвали тому, що він обгоряв, як смалюх, на степовому сонці. Подійкували навіть, що він на кордоні з Мексікою розбійничав, але то була неправда. Він приносив тільки шкури, а часом і індіанські скальпи, поки йому місцевий священик не пригрозив прокляттям. Тепер, у Боровині, тільки він один ні про що не дбав і нічим не журився. Ліс йому давав їсти й пити, ліс одягав його. А коли люди розгубились і почали втікати з колонії,

він при підтримці техасців став прибирати все до рук і почувався, як риба в воді. А коли після молитви кинув лісові виклик, люди подумали: «Щось же він замислив!»

Саме заходило сонце. Високо між чорними гілками гікор ще якийсь час ясніла золота смуга, потім почервоніла і згасла. Коли смеркло, вітер повернув на південь. Орлик узяв рушницю й пішов у ліс.

Була вже пізня ніч, коли в чорній лісовій далині люди побачили велику золоту зірку, там наче сходило сонце, що з неймовірною швидкістю росло; заливаючи все кривавим червоним світлом.

— Ліс горить! Ліс горить! — залунали в таборі голоси.

Хмари птаства знялися з усіх кінців лісу в повітря з криком, свистом, скрекотом. Жалібно заревла худоба, завили собаки, перелякані люди бігали, не знаючи, куди йде вогонь, але південний вітер міг гнати полум'я тільки від поляни. Тим часом вдалині заблищала друга червона зірка, далі третя. Незабаром обидві з'єдналися з першою,— пожежа захоплювала все більші простори. Полум'я розливалось як вода, з тріском бігло по сухих скрутнях ліан і дикого винограду, пожирало листя. Вітер зривав це палаюче листя і ніс, наче вогнистих птахів, далі й далі.

Стовбури гікор з гарматним гуркотом лопались у полум'ї. Червоні змії вогню звивались по чагарнику. Сичання, шум, тріск гілок, глухе гуготіння вогню мішалось з вереском птаства та ричанням звірів. Небосяжні дерева хитались ніби вогненні стовпи. Перепалені скруті ліан відривались від стовбурів, наче диявольські руки, розгойдувались під вітром і переносили вогонь від дерева до дерева. Небо розчервонілось, немов там теж була пожежа. Зробилось видно, як удень. Потім полум'я злилось із полум'ям в одне море

вогню й пішло лісом, наче подих смерті або гнів божий.

Дим, жар і запах горілого наповнили повітря. Хоч людям у таборі небезпека не загрожувала, вони стали кричати й перегукуватись одні з одними. Раптом з палаючого лісу серед вогню й іскор з'явився Чорний Орлик.

Його закопчене обличчя було грізне. Коли люди обступили його, він сперся на рушницю і сказав:

— Тепер вам не треба корчувати. Я спалив ліс. Завтра матимете з того боку поля, хто скільки обробить.

Потім підійшов до Марсі і промовив:

— Мусиш бути моєю, бо я той, хто спалив ліс. Хто тут є дужчий за мене?

Дівчина затремтіла всім тілом, бо в очах Орлика відбивався вогонь. Орлик був страшний.

Вперше з того часу, як приїхала, вона дякувала богам, що Ясько був далеко звідси, в Ліпинцях.

Тим часом пожежа з гучанням відходила далі й далі; небо затягли хмари, збиралося на дощ. На світанку дехто пішов подивитись на згарище, але від жару туди не можна було приступити.

Другого дня димна імла зависла над табором, так що люди не бачили одне одного за кільканадцять кроків. Уночі почався дощ і незабаром перейшов у страпну зливу. Може, те скупчення хмар спричинила пожежа, але, крім того, це була весняна пора, коли в верхів'ях Міссісіпі, а також у розвилку рік Арканзас і Рівер-Ред звичайно випадають зливні дощі. До цього спричиняється і випаровування води з боліт, озер та струмків, яких в Арканзасі безліч, а весною, коли в далеких горах тоне сніг, вони розливаються ще більше. Люди мокли цілими днями й почали хворіти. Декотрі залишили колонію і подалися до Кларквілля, але незабаром повернулись і принесли звістку, що ріка ви-

йшла з берегів і переїхати її неможливо. Становище ставало жакливим, бо від прибуття колоністів минув уже місяць, запаси харчів вичерпувались, а привезти щось з Кларксвілля не було ніякої можливості.

Тільки Вавжонові й Марисі голод загрожував менше, ніж іншим, бо ними опікувався могутній Чорний Орлик. Щоранку він приносив їм дичину, яку або стріляв, або ловив у сільця. Над стіною дому, на якій лежав старий Вавжон, Орлик поставив свій намет, щоб захистити старого й Марисю від дощу. Доводилось прийняти його допомогу, яку він майже накидав, і чимось віддячити, бо грошей він брати не хотів, лише домагався руки Марисі.

— Чи то я одна в світі? — випрошувалась дівчина.— Іди собі пошукай іншої, бо й я кохаю іншого.

— Хоч би я зайшов на край світу, другої такої не знайду. Ти для мене одна в світі і мусиш бути моєю. Що ти робитимеш, коли твій старий помре? Прийдеш до мене, прийдеш сама, а я тебе вхоплю, як вовк ягня, занесу в ліс, але не зжеру. Ти — моя! Ти єдина! Хто мені заборонить? Кого я тут боюся? Нехай приїжджає твій Ясько: я навіть хочу цього!

Щодо Вавжона, то Орлик, здається, казав правду. Старий хворів усе гірше, часом його пражила гарячка, тоді він говорив про свої гріхи, про Ліпинці та про те, що бог не дав йому їх побачити. Марися плакала, жаль їй було і його, й себе. Орлик обіцяв їй, якщо вона вийде за нього заміж, повернутися з нею до Ліпинців, та це було для неї не втіхою, а горем. Повернутись до Ліпинців, де був Ясько, і повернутись чужою для нього — нізащо! Краще тут умерти під першим деревом. Вона думала, що так воно все й скінчиться.

Тим часом над колонією збиралась нова гроза.

Дощ лив чим далі, то більший. Одної ночі, коли

Орлик, як звичайно, пішов у ліс, по табору залунали жахливі крики:

— Вода! Вода!

Протерши зі сну очі, люди побачили в темряві білу, безбережну водяну рівнину, що хлюпотіла під дощем і хвилювалась під вітром. Розсіяне і притьмарене нічне світло відбивалось сталевим полиском на хвилях. Від берега, де стирчали пеньки зрубаних дерев, та від спаленого лісу чувся шум води, що ринула бурхливим потоком.

У всьому таборі зчинився крик. Жінки й діти вилазили на вози, чоловіки щодуху бігли на західну сторону поляни, де ще не були вирубані дерева. Вода поки що доходила їм до колін, але швидко підіймалась. Шум у лісі все дужчав, звідти чути було тривожні вигуки, переключки та благання про порятунок. Незабаром велика худоба стала відступати під натиском води й перебігати з місця на місце. Помітно було, що швидкість течії збільшується. Підхоплені потоком вівці жалібним меканням кликали на допомогу, поки не зникли серед дерев. Дощ лив, як із цебра, і з кожною хвилиною ставало небезпечніше. Далекий шум перетворився на оглушливий рев оскаженілих хвиль. Під їхніми ударами задрижали вози. Видно було, що то не звичайна повідь від дощу, а ріка Арканзас і всі її притоки вийшли з берегів. Це був потоп, який з корінням виривав дерева, ламав ліси, буяв грозою, це був розгул стихії, темрява, смерть.

Один з возів, що стояв найближче до спаленого лісу, перевернувся. На розпачливий жіночий крик: «Рятуйте!» — кілька темних чоловічих постатей скочило з дерев, але хвиля підхопила рятувальників, крутонула ними й понесла в ліс на загибель. На інших возах жінки рятувалися, повилазивши на парусові халабуди. Дощ шумів все дужче, все густіша темрява огортала похмуру поляну. Вряди-годи видно було, як проноси-

лась балка з людською постаттю, що вчепилась за неї, часом темний силует людини чи тварини, часом з води висувалась рука і зникала назавжди.

Далі шалений шум води заглушив усе: і ревіння тонучих тварин, і воання: «Господи! Господи! Матір божа!» На поляні утворювались коловороти й вири, вози зникали...

А де ж Вавжон і Марися? Та стіна дому, на якій старий лежав під Орликовим наметом, поки що врятувала їх; вона спливла на воді, як пліт. Потік підхопив її, обвів круг поляни й кинув у бік лісу, там ударив об одне дерево, об друге і, випхнувши в русло струмка, поніс у темну безвість.

Марися стояла коло батька навколішках і, здіймаючи руки до неба, благала про порятунок, але їй відповідали тільки удари гнаючої вітром хвилі...

Намет зірвало... та й сам пліт щомиті міг розбитись, бо поперед і позад нього пливли повіривані дерева, що могли або потопити його, або перевернути.

Нарешті пліт зачепився за гілля дерева, верх якого стирчав з води, і в ту ж мить з того верха озвався людський голос:

— Візьміть рушницю й переходьте удвох на другий бік, щоб пліт не перевернувся, коли я на нього скочу...

Тільки-но Вавжон з Марисею зробили так, як їм було сказано, якась постать скочила з гілляки на пліт.

То був Орлик.

— Марисю,— сказав він,— я обіцяв не покинути тебе — й не покинув. Я вас і з цієї безодні вирятую.

Сокирою, що була при ньому, він зрубав рівну гілку, вмить обчистив її, потім випхнув пліт з гілля й почав веслувати.

Випливши на бистринну, вони помчали з блискавичною швидкістю. Куди? Не знали, але пливли. Орлик час від часу однихав стовбури або звертав убік, щоб обминути ще не завалене водою дерево. Його веллчез-

на сила, здавалось, подвоїлась. І в темряві він бачив найменшу небезпеку. Минала година за годиною. Інший вже впав би від утоми, а Орликові було байдуже. Перед ранком вони вибралися з лісу; тепер навколо не видно було жодної верхівки дерева. Здавалось, розлилося безмежне море. Жахливі вири жовтої спіненої води з ревом крутілись по водяній пустельній площині. Тим часом розвиднялось. Бачачи, що жодного стовбура поблизу немає, Орлик на хвилику перестав веслувати і звернувся до Марисі:

— Тепер ти моя, бо я врятував тебе від смерті.

Голова його була непокрита, а в мокрому, розчервоному від боротьби з повіддю обличчі було стільки рінчучості, що Марися вперше не насмілилась нагадати йому про свою обіцянку другому.

— Марисю! — мовив лагідно хлопець. — Марисю бідолашна!

— Куди ми пливемо? — спитала Марися, щоб змінити розмову.

— Мені байдуже куди. Аби з тобою... кохана...

— Веслуй, поки що перед нами смерть.

Орлик знову почав веслувати. Тим часом Вавжонів ставало гірше й гірше. Часом його нападала гарячка, потім спадала, але він все більше слабнув. Забагато мук зазнало це старе, виснажене тіло. Наближався кінець, безмірний, вічний спокій. Опівдні він прокинувся і сказав:

— Марисю! Я вже не діждуся завтрашнього дня. Ой дівчино, дівчино! Бодай би я був з Ліпинців не виїжджав і тебе з собою не брав. Але бог милосердний! Я немало намучився, то він простить мені мої гріхи. Якщо зможете, то поховайте мене, а тебе Орлик нехай відпровадить в Нью-Йорк до старого пана. То добрий пан, він змилується над тобою, дасть на дорогу, та й повернешся до Ліпинців. А я вже не повернусь. О

боже, боже милосердний, хай моя душа птахом полине туди й ще раз їх побачить!

Тут старий почав марити, бурмочучи слова молитви: «Під твою опіку віддаємося, пресвята богородице!» Та раптом вигукнув: «Не кидайте мене в воду, я ж не собака!» А потім йому, мабуть, пригадалось, як він хотів утопити Марисю, бо знов застогнав: «Дитино моя, прости мені! Прости!»

А вона, бідолашна, лежала коло його узголів'я й ридала... Орлик веслував, і його теж душили сльози...

Увечері випогодилось. Перед самим заходом виглянуло з хмар і відбилось у воді довгою золатою смугою сонце. Старий конав. Проте бог змилювався над ним і послав йому легку смерть. Спочатку він повторював жалісним голосом: «Покинув я Польщу, свою рідну землю», та коли гарячка затрусила ним дужче, йому здалося, що він знов повертається до неї. От йому ввижається, ніби старий пап з Нью-Йорка дав йому грошей на дорогу й на відкупівлю обійстя і вони з Марисею повертаються назад. Ось вони в океані, пароплав пливе день і віч, матроси співають. Потім він бачить той порт у Гамбурзі, з якого вніхав, в очах мигтять різні міста, навколо звучить німецька мова, але поїзд летить уперед, і Вавжон відчуває, що наближається додому, радість розпирає йому груди, звичними, любими серцю пахощами віє з рідної сторони... А це що? Кордон. Бідне селянське серце гунає, як молотом... Він їде далі. Боже, боже! Та це ж уже й поля, і Мацькові ґруні... їхні сірі халуни й костьоли. Он селянин у смушевій шапці ходить за плугом. Він протягає до нього з вагона руки. Господарю, господарю!.. Не може говорити. Ідуть далі. А там що? Місто Пширемблі, а за містом Ліпінці. Вони йдуть з Марисею шляхом і плачуть. Якраз весна. Квітують хліба... в повітрі гудуть хрущі... в місті дзвонять дзвони... Господи! За що йому, грішному, стільки щастя? Ще перейти

через отой пагорок, а там хрест і дороговказ при дорозі — і ліпинецька границя. Вони уже не йдуть, а летять, мов на крилах, ось вони вже на пагорку, коло хреста, коло дороговказу. Вавжон припадає до землі, й ридас від щастя, і цілує землю, підповзає до хреста й обіймає його руками: оце вже він у Ліпінцях... Справді так. Він уже в Ліпінцях, бо тільки мертве його тіло лежить на заблуканому серед водяної пустелі плоту, а душа полинула туди, де знайде щастя і спокій.

Даремно дівчина квила над ним: «Таточку! Таточку!» Бідна Марися, він уже не поверветься до тебе! Йому добре в Ліпінцях.

Настала ніч. У Орлика вже вислизала з рук тичка, й дуже мучив голод його. Марися, стоячи навколінках над тілом батька, урваним голосом проказувала молитви, навколо, аж до обрію, стелився безбережний водяний простір.

Вони впливли в русло якоїсь великої річки, і течія знов понесла пліт швидше. Керувати ним було неможливо. Мабуть, вони потрапляли у вирп, що утворились над степовими западинами, бо пліт крутило на місці. Орлик відчував, що сили залишають його, аж раптом підхопився на ноги й закричав:

— Боже мій! Там світло!

Марися глянула туди, куди він показував рукою. Там, удаліні, справді поблискував якійсь вогник, відбиваючись вузькою смужкою в воді.

— То шлюпка з Кларквілля! — швидко сказав Орлик.— Янки вислали її рятувати людей. Аби тільки нас не поминули... Марися, я тебе врятую... О-го-го-го-о-о!

Орлик гукав і одночас веслував щосили. Вогник все більшав, а в червоному його світлі вирізнялось щось схоже на великий човен. Був він ще дуже далеко, але наближався. Проте через деякий час Орлик помітив, що човен не посувається вперед.

Пліт підхопила потужна течія, що йшла в проти-
лежний бік.

Раптом тичка тріснула в Орликових руках. Вони залишилися без весла. Течія відносила їх все далі, вогник зменшувався. На щастя, пліт натрапив на дерево, що самотньо стояло в степу, й застряг у його гіллі.

Вони обоє стали кликати на допомогу, та шум води глушив їх голоси.

— Я вистрелю,— сказав Орлик,— вони побачать блиск, почують постріл.

Він підняв рушницю й натиснув на гачок, та замість пострілу тільки клацнуло: порох в рушниці замок.

Орлик з розпачу впав на пліт і деякий час лежав як мертвий, нарешті підвівся і сказав:

— Марисю! Іншу дівчину я вже давно б узяв та й завів би у ліс. Думав і з тобою так зробити, але не посмів, бо полюбив тебе. Ходив я по світі, як вовк, і люди мене боялись, а тебе злякався, чимось ти мене, мабуть, причарувала... Та однак ти за мене заміж не підеш: то краще мені вмерти! Я врятую тебе або загину; а як загину, то пожалій і помолись за мене. Чим я перед тобою завинив? Не скривдив же я тебе! Ех, Марисю, Марисю, бувай здорова, кохана, серденько моє...

І, перш ніж вона здогадалась, що він хоче робити, Орлик кинувся в воду й поплив. Якийсь час вона бачила в темряві його голову й руки, що розтинали воду; бо плавець він був вправний і вперто боровся з течією. Але незабаром він зник з очей. А Орлик плив до берега, щоб врятувати Марисю. Бистра течія гальмувала його рухи, наче тягнула назад, але він перемагав її й посувався вперед. Якби він обмкнув течію або потрапив у якусь іншу, він напевне доплив би. Але зараз, незважаючи на надлюдські зусилля, він посувався вперед дуже повільно. Жовта спінена вода заливала йому очі, він часто підводив голову, вдихав повітря і вдив-

лявся в темряву, щоб побачити світло на човні. Його то відкидало високою хвилею назад, то підіймало вгору; він все важче дихав і відчував, що ноги терпнуть. Подумав: «Не допливу», але в цю мить ніби ніжний Марисин голос шепнув йому на вухо: «Рятуй мене!»— і він знов розпачливо став розтинати воду руками. Щоки його надимались, губи випльовували воду, очі вилазили на лоб... Якби він повернувся, то за течією ще доплив би до плоту, та він про це навіть не думав, бо світло човна все наближалось. Справді, човен теж плив йому назустріч, підхоплений тією течією, з якою він боровся. Раптом він відчув, що ноги йому звела судом. Ще кілька розпачливих зусиль... човен все ближче... «Допоможіть! Рятуйте...» Останнє слово заглушила вода, що залляла йому горло. Він пірнув. Хвиля пройшла над його головою, та він знову виринув. Човен ось-ось. Він чує вже хлюпін і скрип весел у кочетах: останній раз напружує голос і гукає про допомогу. Його почули, бо весла заплюскотіли пavidше. Але Орлик знову поринув: його закрутив великий вир... Ще якусь мить він чорнів на хвилі, а потім над водою піднялась одна його рука, друга, і він зник у безодні...

А Марися в цей час була на плоту з небіжчиком батьком і дивилась як божевільна на далеке світло.

Течія несла те світло до неї. Незабаром із темряви виринув човен з багатьма веслами, що при світлі то здіймались, то опускались, немов червоні ноги велетеньської гусені. Марися почала розпачливо кричати.

— Гей, Сміт! — озвався по-англійськи якийсь голос.— Нехай мене повісять, коли я не чув, як хтось кричав «рятуйте», і коли не чую знов.

За хвилину сильні руки перенесли Марисю в човен, та Орлика в ньому не було.

...Через два місяці вона вийшла зі шпиталю в Літл-Року і за зібрані людьми гроші поїхала в Нью-Йорк.

Та грошей тих було небагато. Частину дороги вона

пройшла пішки, а частину проїхала, бо вже трохи вміла говорити по-англійськи й могла впросити кондукторів, щоб підвезли її задаром. Багато людей жаліли цю бідну, виснажену хворобою, швидше схожу на тіль дівчину з великими синіми очима, яка, плачучи, просила милосердя. Адже не люди знущалися з неї, а життя та його умови. Що в тому американському вирі, в тому велетенському бізнесі мала робити ця польова ліпинецька квітка? Як собі зарадити? Тамтешній важкий віз мусив переїхати через неї й розчавити її кволе тіло, як кожен віз, що проїжджає по квітах на своїй дорозі...

Худенька тремтяча рука потягла за дзвінок у домі на Уотер-стріт в Нью-Йорку. То Марися прийшла шукати помочі у старого пана родом з Познані.

Відчинив їй якійсь чужий, незнайомий чоловік.

— Містер Злотопольський удома?

— А хто це такий?

— Старий пан.— Вона показала візитну картку.

— Помер.

— Помер? А син?.. Пан Вільям?

— Виїхав.

— А панна Дженні, його сестра?

— Виїхала.

Двері перед Марисею зачинились. Вона сіла на порозі й почала втирати сльози. От вона знов опинилася в Нью-Йорку, самотня, безпорадна, без опіки, без грошей, полишена на божу волю.

Чи залишатись тут? Ніколи в світі! Вона піде в порт, до німецьких причалів, кланятиметься в ноги капітанам і проситиме, щоб узiali її, а коли вони змилюються, то на жебраному хлібові перейде Німеччину й повернеться в Ліпинці. Там є Ясько. Крім нього, у неї вже нема нікого на світі. Якщо ж він її не пригорне, якщо забув, якщо одіпхне, то хоч умре коло нього.

Вона пішла в порт і валялася в ногах у німецьких

капітанів... Вони б її взяли, бо коли б хоч трохи поправи-
вилася, з неї була б гарна дівчина. Вони б раді взяти,
але що ж? Закон не дозволяє... Зрештою — спокуса...
Ні, нехай дасть їм спокій.

Вона ходила спати на поміст, на котрому вони
спали з батьком тієї незабутньої ночі, коли він хотів
її втопити. Живилась тим, що викидала вода, як вони
з батьком колись жились. На щастя, було літо, тепло...

Щодня, як тільки розвиднялось, вона вже була коло
німецьких причалів, просилась на пароплави, і щодня
марно. Але у неї була селянська терплячість. Сили її
залишали. Відчувала, що коли зараз не поїде, то незаба-
ром помре, як померли всі, з ким її зводила доля.

Одного ранку вона насилу припленталась, думаючи,
що то, мабуть, останній раз, бо завтра в неї вже не
стане сили. Вона вирішила не проситись, а тихцем про-
братись на перший-ліпший пароплав, що відходив у
Європу, і сховатись десь у трюмі. Якщо її знайдуть,
коли вже випливають з порту, то не викинуть же її в
море, а як викинуть, то що ж? Їй однаково, як умира-
ти, коли вже треба вмерти. Але коло трапа пасажирів
цільно перевіряли, і вартовий одіпхнув її при першій
же спробі. Вона сіла на палю коло води й подумала,
що в неї, мабуть, починається гарячка, потім зауєміха-
лась і забурмотіла:

— Хоч я й пані, Яську, та залишилась тобі вірна.
Хіба ти мене не знаєш?

У бідолашної була не гарячка: дівчина збожеволіла.
Відтоді вона щоденно приходила в порт виглядати Ясь-
ка. Люди звикли до неї й часом давали їй милостиню.
Вона покійно дякувала, усміхаючись, як дитина. Так
тривало місяців зо два. Але одного ранку вона не при-
йшла в порт, і відтоді її ніхто не бачив. Тільки полі-
цейська газета другого дня повідомила, що в самому
кінці порту знайдено тіло померлої дівчини, прізвище
й походження якої невідомі.

ДОГЛЯДАЧ МАЯКА

Це оповідання ґрунтується на справжньому випадку, про який свого часу писав Й. Гораїн в одній із своїх кореспонденцій з Америки.

I

Трапилось якось, що в Аспінвалі, недалеко від Панамі, пропав безвісти доглядач маяка. Сталося це під час бурі, тому вважали, що він необережно підійшов на самий край скелястого острівця, на якому стоїть маяк, і його змило в море хвилею. Це припущення було тим більш вірогідне, що другого дня не знайшли і його човна, який стояв звичайно в заглибині скелі. На місце зниклого доглядача треба було якнайшвидше знайти другого, бо маяк мав неабияке значення як для місцевого судноплавства, так і для суден, що йшли з Нью-Йорка до Панамі. В затоці Москітів багато мілин та рифів, між якими трудно пройти навіть удень, а вночі, коли над морем, зігрітим тропічним сонцем, часто підноситься туман, і зовсім неможливо. Єдиним провідником для суден в таких випадках є світло маяка. Знайти нового доглядача було доручено консулові Сполучених Штатів у Панамі. Це був чималний клопіт, по-перше, тому, що знайти доглядача треба було протягом дванадцяти годин, по-друге, тому, що доглядач мав бути дуже сумлінною людиною, отож не можна було приймати будь-кого, нарешті кандидатів на посаду взагалі не було. Життя на маяку дуже нудне і зовсім не привабли-

лює ледачих південців, що люблять безтурботно бурлакувати. Доглядач на маяку живе майже як в'язень. За винятком неділі, він взагалі не має права залишати свій скелястий острівець. Раз на день йому привозять човном з Аспінваля харчі та свіжу воду, тоді човен одразу одпливає назад, і на острівці площею в один морг не залишається нікого. Доглядач живе в маяку й утримує його в порядку: вдень він вивішує різнокольорові прапори відповідно до показань барометра, а ввечері засвічує світло. Це була б не дуже трудна робота, якби не доводилось підніматись нагору до ліхтаря крутими й високими сходами — їх було понад чотирьста, а доглядач часом мусить це робити кілька разів на день. Взагалі життя доглядача — монастирське, навіть більше — відлюдницьке. Отже, нічого дивного, що містер Ісаак Фалконбрідж був дуже заклопотаний, де знайти постійного наступника доглядача, і легко зрозуміти його радість, коли наступник несподівано з'явився того ж самого дня. То був чоловік уже старий, років сімдесяти або й більше, але ще бадьорий, з поставою і рухами солдата. Волосся у нього було зовсім біле, колір шкіри смаглявий, як у креолів, але очі блакитні, отже, родом він був не з півдня. Вираз обличчя його був пригвічений і сумний, але погляд прямий і чесний. Він одразу сподобався Фалконбріджеві. Залишалось тільки проексаменувати його, і між ними зав'язалась така розмова:

— Звідки ви? — спитав консул.

— Я поляк.

— Що ви робили досі?

— Тинявся по світі.

— Доглядач повинен любити сидіти на місці.

— Я якраз потребую відпочинку.

— Чи служили ви коли-небудь? Чи маєте свідчення про чесне виконання обов'язків на державній службі?

Старий витягнув з пазухи злинялу шовкову шматину, схожу на обривок старого знамена. Розгорнув і сказав:

— Ось мої свідоцтва. Цього хреста я одержав у тридцятому. Другий — іспанський, його я одержав за карлістську війну; третій — французький — Почесного Легіону; четвертого одержав в Угорщині. Потім воював в Америці проти південців, там не давали хрестів, але ось свідоцтво.

Фалконбрідж узяв свідоцтво і став читати.

— Гм!.. Скавінський? Це ваше прізвище?.. Гм!.. Ви власноручно здобули двох знамен в рукопашному бою... Так, ви були хоробрим солдатом!

— Зумію бути й сумлінним доглядачем.

— Там треба щодня випазити по кілька разів на верх маяка. Ноги у вас здорові?

— Я пройшов пішки Плені.

— *All right!* Чи обізнані ви з морською службою?

— Три роки служив на китобійному судні.

— Ви перепробували багато професій.

— Не знайшов тільки спокою.

— Чому?

Старий стелує плечима.

— Така моя доля...

— В усякому разі мені здається, що для роботи на маяку ви вже старі.

— Сер! — раптом схвильовано заговорив старий.— Я дуже стомився і змучився. Як бачите, я багато пережив. Ця посада — одна з тих, яка мені найбільш підходить. Я старий, мені потрібен спокій! Треба вже собі сказати: отут ти й будеш сидіти, це твій останній порт. Ах, сер, і це тільки від вас залежить. Другої такої посади для мене може й не трапитись. Яке це щастя, що я опинився в Панамі... Благаю вас... Богом присягаюсь, що я, як той корабель, що як не заїде в гавань, то потоне... Коли хочете вщасливити старого

чоловіка... Присягаюсь, що я чесна людина... але... годі з мене тих поневірянь...

В блакитних очах старого відбивалось палке прохання. Фалконбрідж, що мав добре серце, був зворушений.

— *Well*¹,— сказав він.— Приймаю вас. Тепер ви — доглядач на маяку.

Обличчя старого засвітилось невимовною радістю.
— Дякую.

— Чи можете сьогодні ж виїхати на маяк?

— Так точно.

— Отже, *good bye!*² Ще одне слово: за будь-яку похибку на службі ви будете звільнені.

— *All right.*

Того ж вечора, коли сонце сіло за перешийок, а після осяйного дня настала без сутінків ніч, новий доглядач, видно, був уже на місці, бо маяк, як звичайно, кинув на воду смугу яскравого світла. Ніч була зовсім спокійна, тиха, справжня тропічна ніч, наєгчена світлим туманом, що утворював навколо місяця велике райдужне кружало з м'якими розпливчастими краями. Море трохи хвилювалось — починався приплив. Скавінський стояв на балконі біля величезного сліпучого ліхтаря і знизу здавався маленькою чорною цяткою. Старий намагався зосередитись і обміркувати своє нове становище, але був дуже приголомшений тим, що сталося. Він почував себе так, як загнаний звір, коли нарешті сховається від погоні на якійсь неприступній скелі або в печері. Нарешті для нього настав час спокою. Почуття безпеки наповнювало його душу невимовною насолодою. На цій скелі він міг просто глумитися з своєї недолі, що посиляла йому стільки поневірянь, нещастя та невдач. Він і справді був, мов той

¹ Добре (англ.).

² До побачення!.. (Англ.)

корабель, якому буря поламала щогли, порвала канати й паруси, кинула від хмар на дно моря, біла його хвилями, плювала в нього піною — а він однак приплив у порт. Думаючи про спокійне майбутнє, що мало тут для нього початись, старий одну по одній відновлював у своїй пам'яті картини тієї бурі. Він розказав Фалконбріджу тільки про головні події свого життя, але не згадав про тисячі інших пригод. Пещастя переслідувало його всюди: як тільки він напхав де-небудь намет і розпалював вогнище, щоб оселитись назавжди, відклясь налітав вихор, зривав з кілків намет, розкидав вогнище, а його самого гнав на загибель. Дивлячись тепер з балкона маяка на освітлені хвилі, Скавінський пригадував усе, що пережив. Він воював у чотирьох частинах світу — і під час своїх поневірянь перепробував безліч усяких професій. Бувши працюючим і чесним, він не раз заробляв чималі гроші, але, незважаючи на велику обережність, завжди несподівано втрачав їх. Він добував золото в Австралії, шукав алмази в Африці, був урядовим стрільцем у Східній Індії. Коли він свого часу купив у Каліфорнії ферму, її знищила посуха. Пробував торгувати з дикими племенами, що живуть в Центральній Бразилії, але пліт його розбився на Амазонці, а сам він, беззбройний і майже голий, кілька тижнів блукав по лісах, живлячись дикими плодами та щохвилини ризкуючи потрапити в пащу кровожерним звірам. Відкрив кузню в Гелені, в Арканзасі, але вона згоріла під час пожежі, що знищила ціле місто. Потім у Скелястих Горах він потрапив у руки індіанців і тільки чудом був врятований канадськими стрільцями. Служив матросом на судні, що курсувало між Багією і Бордо, і гарпуником на китобой: обидва судна розбилися. Була у нього фабрика в Гаванні, але його обікрав компаньйон, коли він хворів на жовту пропасницю. І от він прибув до Аспінваля — і тут, здавалось, має настати кінець його

поневір'ям. Бо що може йому загрозувати на цьому скелястому острівці? Ні вода, ні вогонь, ні люди. А втім, від людей Скавінський зазнав небагато лиха. Частіше зустрівач добрих, ніж лихих.

Зате, здавалось, його переслідували всі чотири стихії. Люди, які його знали, просто казали, що йому не щастить, і цим пояснювали все. Сам він, кінець кінцем, став маніяком. Вірив, що якась могутня мстива рука переслідує його всюди, на суходолі й на морі. Але не любив про це говорити, лише часом, коли його питали, чия то рука, він мовчки показував на Полярну зірку й казав, що це йде відтіля... Невдачі справді сипались на нього безупинно і легко могли зламати того, хто їх на собі зазнавав. На щастя, у нього була терплячість індіанця й могутня, спокійна сила опору, властива чесним серцям. Свого часу в Угорщині він дістав кільканадцять багнетних ран, бо не хотів хапатись за стремено, на яке йому вказували, як на порятунок, і кричати «пардон». Так само не здавався він і нещастю. Ліз угору уперто, як мураха. Зіпхнутий сто разів, він спокійно починав свою мандрівку сто перший раз. Це був своєрідний і незвичайний чудак. Цей старий солдат, обпалений бог його знає в яких вогнях, загартований у злигоднях, мав серце дитини. Під час епідемії пропасниці на Кубі він захворів на неї тільки тому, що роздав хворим свій чималий запас хініну, не залишивши собі ні грана.

Дивувало в ньому й те, що після стількох невдач він не зневірився і не перестав сподіватися на краще. Взимку він завжди жвавішав і передрікав якісь великі події. Він нетерпляче їх ждав і думкою про них жив ціле літо. Та зими одна по одній минали, а Скавінський дочекався тільки того, що вони побілили йому голову. Нарешті він постарівся й почав втрачати енергію. Його терплячість все більше нагадувала покірність долі. Колишня витривалість змінилась розчуленістю, і загар-

тований солдат перетворився в плаксія, готового пустити сльозу з будь-якого приводу. Крім того, час від часу мучила його страшна ностальгія, яку могла викликати дрібниця: ластівки, якісь сірі пташки, схожі на горобців, сніг на горах або якась мелодія, подібна до почутої колись... Кінець кінцем опанувала його тільки одна думка — думка про спочинок. Вона поглинула всі інші його прагнення й надії. Для цього вічного бурлаки не було вже нічого більш бажаного й дорожчого за якийсь куток, в якому він міг би відпочити й спокійно дожити віку. Може, саме тому, що примхлива доля кидала його по всіх морях і країнах, він, втомлений, тепер гадав, що найвищим людським щастям є можливість не бурлакувати. Правда, він заслужив таке скромне щастя, але так звик до розчарувань, що думав про це, як про щось недосяжне, про що можна тільки мріяти. Він не смів навіть сподіватись на це, коли раптом протягом дванадцяти годин одержав посаду, немов спеціально створену для нього. Отже, не дивно, що ввечері, засвічуючи свого ліхтаря, він був наче в чаду, питав сам себе, чи це все насправді, й не смів відповісти: так. А тим часом дійсність промовляла до нього незаперечними доказами: минали година за годиною, а він все стояв на балконі. Дивився, радів, упевнювався. Можна було подумати, що він уперше в житті бачить море, бо аспінвальські куранти продзвонили північ, а він і досі стояв на своїй вищій й дивився. Внизу під його ногами грало море. Ліхтар кидав у темряву велетенський конус світла, за межами якого погляд старика губився в чорній, таємничій і страшній далині. Але та дальна, здавалось, бігла до світла. Довжелазні хвилі виринали з темряви і з ревом котились до підніжжя острівця, і тоді видно було їх спінені гребені, що рожево полискували в світлі ліхтаря. Приплив все дужчав і заливав піщані мілини. Таємнича мова океану ставала все виразнішою та го-

лоснішою, вона нагадувала то грім гармат, то шум неосяжного лісу, то далекий гомін величезної юрби. Інколи ставало тихо. Тоді до слуху старої людини долітало кілька тяжких зітхань, якісь ридання — і знову грізні вибухи. Нарешті вітер звів туман, але нагнав чорних розірваних хмар, що заступили місяць. З заходу віяв щораз дужчий вітер. Вали шалено наскакували на кручу маяка, вкриваючи піною його підмурок. Вдалині глухо гриміла буря. На темному збуреному просторі заблищало кілька зелених ліхтарпків, почеплених на щоглах суден. Ці зелені цяточки то підносились угору, то западали вниз, то розгойдувались праворуч та ліворуч. Скавінський спустився в свою кімнату. Завила буря. Там, надворі, люди на суднах боролися з ніччю, з темрявою, з хвилями, а в кімнаті було спокійно й тихо. Навіть відгомін бурі ледве проникав крізь товсті стіни маяка, і тільки розмірене «тік-так!» годинника немов заколисувало старого.

II

Минали години, дні, тижні... Матроси запевняють, що часом, коли море сильно розбурхане, хтось серед ночі з темряви називає їх на ім'я. Якщо так може кликати морська безмежність, то, можливо, коли людина постаріє, її кличе інша безмежність, ще темніша й таємничіша, і чим більш людина стомлена життям, тим миліші їй ті поклики. Але для того, щоб їх почути, потрібна тиша. Крім того, старість любить усамітнюватися, немов передчуваючи могильну тишу. Маяк був для Скавінського такою напівмогилою. Нема нічого одноманітнішого, ніж життя на маяку. Молоді люди коли й погоджуються на цю службу, то незабаром її кидають. Ось чому доглядає маяк звичайно людина немолода, похмура і замкнута в собі. Якщо доглядач з якоїсь причини залишає свій маяк і повертається між

люди, то ходить серед них, немов тільки що пробудився з глибокого сну. На маяку нема ніяких дрібних вражень, які в звичайному житті привчають людину все зв'язувати з собою. Все, з чим стикається доглядач маяка,— величезне й позбавлене певних, окреслених форм. Безмежне небо, безмежна вода, а серед цих двох безмежностей — самотня людська душа! Це життя, в якому думка швидше є суцільною задумою, і з тієї задуми не будить доглядача навіть його звичайна робота. Дні такі схожі один на один, як намистини в разку чоток, і єдину розмаїтість становлять хіба зміни погоди. Проте Скавінський почував себе тут таким щасливим, як ніколи в житті. Він вставав на світанку, снідав, чистив лінзи ліхтаря, потім сідав на балконі, дивився в морську далину й ніколи не міг удосталь надивитись на картини, що поставали перед його очима. Звичайно на безмежному синьому просторі видно було зграї напнутих вітром парусів, таких блискучих у сонячному промінні, що аж очі мружились від їхнього блиску. Часом кораблі, користуючись попутним вітром — пасатом, ішли один за одним довгою низкою, немов ключі альбатросів або чайок. Червоні бакени, що вказували путь, легко і плавно погойдувались на хвилях, а серед парусників щодня опівдні з'являвся величезний сіруватий стовп диму. То пароплав з Нью-Йорка віз пасажирів і товари в Аспінваль, тягнучи за собою довгий хвіст пани. З другого боку балкона Скавінський бачив як на долоні Аспінваль і його жвавий порт, а в ньому ліс щогл, судна й човни; трохи далі білили будинки й невеликі вежі міста. З високого маяка будинки здавались чайними гніздами, судна — жуками, а люди рухались на білій кам'яній набережній, немов малесенькі цятки. Зранку легкий східний вітрець приносив невизначний гомін міського життя, над яким горував свист пароплавів. Опівдні наставала година сіести. Рух у порту припинявся, Чайки хова-

лися в щілинах скель, море вщухало, і хвилі котились ліниво й повільно, і тоді на суходолі, на морі й на маяку наставала непорушна тиша. Жовті піски, з яких спливала вода, виблискували золотом на водних просторах; башта маяка виразно відбивалася в синяві. Поток сонячного проміння лилися з неба на воду, на піски, на кручі. В такий час і старого Скавінського поїмала якась солодка знемога. Він відчував всю чарівність свого відпочинку, а коли подумав, що він буде тривалий, то йому більш нічого й не хотілось. Скавінський утішався своїм щастям, а що людина легко звикає до кращої долі, то й він потроху повірив, що вона змінилась на краще. І якщо люди будують для інвалідів притулки, то чому богові нарешті не прихистити свого інваліда? Час минав, а з ним зміцнювалась певність Скавінського. Старий зжився з маяком, з кручею, з піщаними мілинами і з самотністю. Познайомився він також із чайками, що кублились у розколинах скель, а вечорами влаштовували збори на даху маяка. Скавінський звичайно кидав їм залишки своєї їжі, і вони незабаром так до нього звикли, що спадали на старого бурсю білих крил, а він ходив поміж птаством, мов пастух між вівцями. Під час відпливу ходив на піщані мілини, де збирав смачних слимаків та гарні перлові скойки, що їх залишали на піску хвилі. Вночі, при світлі місяця й маяка, він ходив ловити рибу, якої водилось безліч у заглибинах скель. Зрештою він полюбив свою скелю і свій безлісний острівець, порослий тільки миршавими кущиками, з яких сочилась липка живиця. Убогість острівця компенсувалась розкішними далекими краєвидами з маяка. Опівдні, коли повітря ставало дуже прозорим, видно було весь першийок, аж до Тихого океану, вкритий буйною рослинністю. Тоді Скавінському здавалось, що він бачить величезний суцільний сад. Одразу за будинками Аспінваля теміли розкішні букети кокосових пальм та

бананів. Далі, між Аспінвалем і Панамою, видно було величезний ліс, над яким уранці й надвечір стелився червонуватий туман. То був ліс, справжній тропічний ліс,— залитий унизу стоячою водою, облутаний ліанами, суцільна стіна гігантських орхідей, пальм, молочних, залізних та каучукових дерев.

У свою підзорну трубу старий міг бачити не тільки дерева, не тільки розлоге листя бананів, а навіть стада мавп, великих птахів марабу та зграї папуг, що інколи злітали над лісом, як райдужна хмара. Скавінський добре знав такі ліси, бо після аварії на Амазонці сам кілька тижнів блукав у хащах. Знав, що під цим розкішним зеленим склепінням людині на кожному кроці загрожує смертельна небезпека. Там він ночами зблизька чув моторошне завивання мавп та ричання ягуарів, бачив величезних удавів, що звисали, як ліани, з дерев; знав сонні лісові озера, повні скатів та крокодилів. Знав, під яким ярмом живе людина в тих непрохідних пуцях, де під гігантським листям, вдесятеро більшим за саму людину, роються кровожерні москїти, живуть деревні п'явки та велетенські отруйні павуки. Скавінський сам усього цього зазнав, сам пережив, отож тим приємніше було йому тепер дивитись з високості на ці ліси, милуватись їхньою красою й почувати себе в безпеці. Маяк захищав його від усякого зла. Він лише інколи залишав його в неділю вранці. Тоді він одягав темно-синій формений мундир зі срібними гудзиками, чіпляв на груди всі свої хрести і з гордістю підіймав свою білу голову, коли, виходячи з костюлу, чув, як креоли перемовлялись між собою: «Порядна людина оцей наш доглядач маяка. І нашої віри, хоч і янкї». Після відправи він негайно повертався на острів, повертався радо, бо й досі не довіряв суходолу. В неділю він також читав іспанську газету, яку купував у місті, або нью-йоркський «Геральд», який брав у Фалконбрїджа, і квапливо шукав

у них відомостей з Європи. Бідне старе серце! На тій сторожовій вежі, на другій земній півкулі, воно ще билось для рідного краю... Часом також, коли човен, що привозив йому щодня харчі й воду, припливав до острівця, Скавінський сходив з вежі поговорити з стражником Джонсом. А далі він, мабуть, здичавів, бо перестав бувати в місті, читати газети й говорити про політику з Джонсом. Інколи цілі тижні ніхто не бачив його, і він нікого не бачив. Єдиною ознакою, що старик живий, було зникнення харчів, залишених на березі, і світло ліхтаря, що засвічувалось щовечора з такою точністю, з якою щоранку в тих краях сходило з води сонце. Видно, старий до всього збайдужів. Причиною була не ностальгія, а те, що навіть вона перетворилась на покірливість долі. Весь світ тепер зосередився для нього на цьому острові. Він зжився з думкою, що вже не залишить маяка до смерті, і просто забув, що є ще щось поза ним. До того ж Скавінський став містиком. Його лагідні голубі очі набули якогось дитячого виразу й завжди були втулені в далечінь. Перебуваючи завжди в самотності й бачачи перед собою тільки велич природи, старий почав втрачати почуття своєї окремішності і ніби зливався все більше з усім навколишнім. Він не замислювався над цим, тільки безтямно відчував, що небо, вода, його круча, маяк, і золоті піщані мілини, і наповнені вітром паруси, і чайки, відпливи та припливи — то якась велика єдність і гігантська єдина таємнича душа, і він сам є часткою цієї живої душі. Він потонув, поринув у півсон, забувся в цих думках і в обмеженні свого власного, відгородженого від світу існування, в цім напів'яву, напівсні знайшов велике заспокоєння, подібне до півсмерті.

Але ось настало пробудження.

Одного разу, коли човен привіз йому воду й харчі, Скавінський через годину спустився з маяка й побачив, що на березі лежить ще якийсь пакунок. На ньому видно було поштові марки Сполучених Штатів і виразно написано на товстій парусині його прізвище. Зацікавлений старий чоловік розрізав полотно й побачив книжки. Одну з них він взяв у руки, заглянув у неї й поклав назад, руки його сильно затремтіли. Він затулив рукою очі, наче не вірив їм, йому здалося, що то сон — книжка була польська. Що це мало означати?! Хто міг прислати йому книжки? В першу хвилину він, мабуть, забув, що ще на початку своєї служби на маяку прочитав у «Геральді» про заснування в Нью-Йорку Польського товариства і зараз же надіслав йому половину місячної платні, яку йому тут нікуди було дівати. Товариство віддячило йому за це книжками. Вони прийшли до нього звичайним способом, але в першу хвилину старий не міг цього збагнути. Польські книжки в Аспінвалі, на маяку, в його самотині — це було для нього щось незвичайне, нагадувало давні часи, здавалось чудом. Тепер йому, як тим матросам серед ночі, привиділося, що хтось назвав його на ймення безмежно дорогим, але давно забутим голосом. Він посидів якийсь час з заплющеними очима і був майже певний, що, як розплющить їх, сон зникне. Але ні! Перед ним так само лежав розрізаний і освітлений полуденним сонцем пакунок, а на ньому вже розгорнена книжка. Коли старий знову простягнув по неї руку, він почув, як б'ється його серце. Подивився: то були вірші. Вгорі стояла надрукована великими літерами назва, а під нею прізвище автора. Воно не було незпайоме Скавінському; він знав, що воно належить великому поетові, твори якого він читав у три-

дцятих роках в Парижі. Потім, воюючи в Алжирі та в Іспанії, він чув про все зростаючу славу великого співця, але так звик до рушниці, що книжок і в руки не брав. В 1849 році він виїхав до Америки і в своєму бурлацькому житті майже не зустрівся з поляками й не бачив жодної польської книжки. Тим з більшою цікавістю і хвилюванням він перегорнув титульну сторінку. І йому здалося, що на його самотній скелі починає діятись щось урочисте. Навколо стояла непорушна тиша. Годинник в Аспінвалі продзвонив п'ять годян. На ясном небі не було жодної хмаринки, лише кілька чайок купалося в безмежній блакиті. Океан, здавалося, дрімав. При березі хвилі тихо хлюпотіли, м'яко розпливаючись по піску. А далі сміялись білі будинки Аспінваля серед розкішних пальм. Навколо було тихо, урочисто й велично. Раптом серед цієї тиші залунав тремтячий голос старого, що читав уголос, аби краще зрозуміти:

О Литво, краю мій! Ти на здоров'я схожа!
Яка ти дорога, лиш той збагнути може,
Хто втратив раз тебе. Як видиво живе,
Тебе маюю я, бо туга серце рве.

Скавінському перехопило дух. Літери заскакали перед очима. В грудях щось урвалось і здіймалось, як хвиля, вище й вище, тамуючи голос, стискаючи за горло.

За хвилину старий опанував себе й став чптати далі:

О Діво пресвята, що в Острій світиш Брамі
І Новогрудок наш борониш, і над нами
У Ченстохові світ небесний розлила!
Так як колись мене малого ти взяла
І чудом вирвала від хворості страшної
(То неня, силою керована ясною,
Тобі до захисту дала своє дитя,—
І знов прокинулось притьмарене життя,

І вилив на твоїм освяченім порозі
Я сльози радості, подяки чисті сльози),
Так нас повернеш ти у милий, рідний край!

Висока хвиля прорвала греблю волі. Старий зарпав і впав білою головою в приморський пісок. Ось уже майже сорок літ, як він не бачив вітчизни, і бої його знає скільки не чув рідної мови, а вона тим часом прійшла до нього сама — перепливла океан і знайшла його, самітника, на другій півкулі, така кохана, така дорога, така гарна! В його риданні не було болю, була тільки зненацька розбуджена незмірна любов, проти якої все інше — ніщо... Тим плачем він просто перепрошував кохану, далеку вітчизну за те, що так постарівся, так звик до самотності, так забувся, що вже навіть не тужив за нею. А тепер от «чудом» повертався в милий, рідний край, і серце його рвалося. Одна по одній минали хвилини, а він лежав. Над маяком з криком пролітали чайки, наче непокоїлись про свого давнього приятеля. Надходила година, коли він годував їх рештками своїх харчів, тому кілька чайок злетіло з верху маяка до нього. Далі їх ставало все більше, і вони почали злегка клювати його та фуркотіти над ним крилами. Шум крил розбудив його. Виплакавшись, старий заспокоївся, обличчя його сяяло, очі натхненно блищали. Не тямлячи, що робить, він оддав птахам всю свою їжу, на яку вони накинулись із криком, а сам знову взявся до книжки. Сонце вже пропливло над садами й незайманими лісами Пашами і повільно скочувалось за перешійок, до другого океану, але й Атлантичний ще був повен блиску, ще було зовсім вдно, і старий читав далі:

Тим часом душу цю, де звив гніздо одчай,
Неси на пригорки, на луки оксамитні...¹

¹ Вірші А. Міцкевича в «Пана Тадеуша» подано в перекладі Максима Рильського.

Нарешті короткі тропічні сутінки стерли літери на білій сторінці. Старий сперся головою на скелю й заплющив очі. А тим часом та, що «у Ченстохові світ небесний розлила», взяла його душу й перенесла туди, «Де хвилі зблота високе котить жито, Де повні колоски пшеницею налило...» В небі ще пламеніли червоні й золоті смуги-пляхи, і він летів ними до рідного краю. Зашуміли в вухах соснові ліси, задзюрчали рідні річки. Він бачив усе ніби увіч. І все його питало: «Пам'ятаєш?» О, він пам'ятає! І навіть бачить: широкі поля, межі, луки, ліси й села. Настала ніч. Звичайно о такій порі його маяк уже освітлював темне море, але тепер старий у рідному селі. Опустивши голову на груди, він спить. Перед його очима швидко і трохи безладно проходять різні картини. Він не бачить рідного дому, бо його знищила війна, не бачить ні батька, ні матері, бо вони померли, коли він був ще дитиною, але взагалі село таке, ніби він залишив його вчора: ряд хат зі світлом у вікнах, гребля, млин, два ставки, в яких цілу ніч скрепочуть жаби. Колись він у тому своєму селі стояв у кінному дозорі, і тепер пам'ять відтворює цілий ряд картин, пов'язаних з тією ніччю. Отже, він — улан і стоїть в дозорі: здалека ясно світять вікнами корчма, і йому добре чути в нічній тиші, як там співають, танцюють, як тонко витинають скрипки й гучно гуде бас. «У-ха! У-ха!» То улани крешуть іскри підковами, а йому так нудно самому на коні! Години тягнуться помалу, нарешті світло гасне, тепер навколо непроглядний туман і туман: то, мабуть, з лук підіймається опар і заливає весь світ білою хмарою. Океан, та й годі! Але ці, то луки. Ось-ось у темряві озветься деркач, загуде в очеретах бугай. Ніч тиха й прохолодна, справжня польська ніч! Віддалік шумить без вітру сосновий бір... як хвиля морська. Незабаром світанок роз'яснить схід, он уже й півні співають: подають один одному голос від хати до хати. А ось і

журавлі курличуть у високості. Улан відчуває себе бадьорим і здоровим. Щось там говорили про завтрашню битву. Ну що ж, він піде, як підуть і інші, з криком, з фуркотом прапорців на піках. Молода кров грає в жилах, хоч її холодить нічний вітер. Аж ось світає, світає! Ніч блідне: з темряви виступають ліси, ряди хат, млин, тополі. Скриплять журавлі коло криниць, немов бляшаний флюгер на вежі. Яка та земля кохана, прекрасна в сяйві вранішньої зорі! Ох, єдина, єдина!

Тихо! Пильний дозорний чує, що до нього хтось наближається. Напевне, йдуть його змінити.

Раптом над Скавінським лунає чийсь голос:

— Гей, старий, вставайте! Що з вами?

Старий розплющує очі і здивовано дивиться на чоловіка, що стоїть перед ним. Уривки сновидінь борються в ньому з дійсністю. Нарешті видіння бліднуть і зникають. Перед ним стоїть Джонс, портовий стражник.

— Що з вами? — питає Джонс. — Захворіли?

— Ні.

— Ви не засвітили ліхтаря і будете звільнені зі служби. Судно з Сан-Жеромо розбилося на міліні, на щастя, ніхто не втонув, а то вас віддали б до суду. Сідайте зі мною в човен, решту почувєте в консульстві.

Старий зблід: він справді тієї ночі не засвітив ліхтаря.

Через кілька днів Скавінський уже був на палубі пароплава, що йшов з Аспінваля в Нью-Йорк. Бідолаха втратив посаду. Перед ним стелились нові дороги бурлакування; вітер знову підхопив цей листок, щоб кидатись ним по морях і суходолах, аби вдосталь з нього назнущатись. За ці кілька днів старий дуже змарнів і згорбився, тільки очі його блищали. В нову життєву путь Скавінський взяв з собою книжку, яку раз у раз притискав до грудей, наче боявся, щоб і вона не пропала...

СПОГАД ПРО МАРІПОЗУ

В Маріпозі я був, сказати б, мимохідь і так само побіжно оглянув її околиці. Я був би затримався і в місті, і в окрузі довше, якби був знав, що за кільканадцять миль від міста живе в лісі прототип мого доглядача маяка. Нещодавно пан М., який одночасно зі мною був у Каліфорнії, розповів мені, як зустрівся з цілком подібним до нього польським скватером. Точний зміст цього оповідання я тут і повторюю.

...По дорозі до Біг Тріз, тобто до каліфорнійських Велетенських Дерев, я заїхав до Маріпози. Ще небагато років тому це місто налічувало до п'ятнадцяти тисяч жителів, а тепер їх удесятеро менше. Відомо, що в Новому Світі міста народжуються, як гриби, але часто й живуть недовго, як метелики. Так було і з Маріпозою. Поки річка Маріпоза просвічувала золотим дном, а на берегах осаджувала зеленуваті грудки дорогоцінного металу, тут роїлися американські гірники, мексиканські *gambusinos*¹ та купці з усього світу. Потім усі вони повибиралися звідси. «Золоті» міста недовговічні, бо золото рано чи пізно вичерпується. Сьогодні в місті Маріпозі живе щось із тисяча чоловік, а береги річки Маріпози знов густо заросли плакучими вербами, бавовняним деревом та невисоким чагарником. Там, де гірники співали колись «*I crossed Mississippi*»², тепер виють койоти. Місто складається з одної

¹ Бродяги (*icn.*).

² «Я перейшов Міссісіпі» (*англ.*).

вулиці, на якій найкращим будинком є школа. Друге місце займає *Capitol*¹, третє — готель пана Білінга, при готелі є бакалійна крамниця, тобто шинок, та *saloon*, тобто пекарня. Вздовж вулиці світить вітринами ще кілька крамниць. Але торгівля тут не дуже жвава. Крамниці задовольняють потреби самого лише міста, бо фермерів в околиці мало. В усій окрузі взагалі ще мало населення, майже всю її вкривають безкраї ліси, в яких зрідка оселяються скватери.

Коли наш диліжанс в'їжджав до міста, в ньому було незвичайно людно, бо ми прибули в п'ятницю, тобто в торговий день. Цього дня скватери привозять до крамниці мед і в обмін за нього набирають різноманітних харчових продуктів. Інші приганяють свині та вівці, фермери приставляють збіжжя. Хоч емігранти прибувають до Маріпозы дуже повільно, але було тут і кілька емігрантських фургонів, які легко можна впізнати по білих високих халабудах і по тому, що між колесами у них звичайно прип'ятий на цепу пес, сніг або ведмежа. Перед готелем панував чималий рух, тому господар, пан Білінг, крутився на всі боки, разносячи джин, віскі та бренді. З першого погляду він впізнав у мені чужоземця, який їде до Біг Тріз, а поскільки туристи — найбажаніші для нього клієнти, він з особливою запобігливістю взявся мене обслуговувати.

Пан Білінг був чоловік уже немолодий, але рухливий і жвавий, як іскра. І по рухах, і по обличчю видно було, що він — не пруссак. Дуже чемно він провів мене до мого номера. Повідомив, що сніданок уже скінчився, але коли я хочу, то його мені зараз же подадуть у *dining-room*².

— *Gentelman*, напевне, із Сан-Франціска?

¹ Тут: ратуша (англ.).

² Їдальня (англ.).

— Ні, я з далеких країв.

— Мабуть, мандруєте до Біг Тріз?

— Так.

— Якщо бажаєте подивитись на фотографії дерев, то вони висять внизу.

— Гаразд, я зараз зійду.

— Ви надовго прибули до Маріпози?

— На кілька днів. Хочу відпочити, а також поглянути на околишні ліси.

— Тут прекрасне полювання. Недавно забито пуму.

— Гаразд, гаразд. А поки що я ляжу спати.

— *Good bye!* Внизу є готельна книжка, в котрій прошу вас записати своє прізвище.

— Гаразд...

Я одразу ж ліг і спав аж до обіду, про який сповіщено ударами палиці в мідну гірницьку миску. Внизу я насамперед записався в книжці, не забувши додати до свого прізвища: *from Poland*¹. Потім пішов у їдальню. Торгівля, видно, вже закінчилась, і базарювальники роз'їхались по домівках, бо на обід прийшло лише кілька осіб. Дві фермерські сім'ї, якийсь одноокий добродій без краватки, місцева вчителька, що, видно, постійно мешкала в готелі, і якийсь старий чоловік, наскільки я міг визначити по одежі й по зброї — скватер. Їли ми мовчки, хіба що озивались один до одного короткими фразами: «Хотів би подякувати вам за хліб», або «за масло», або «за сіль». Таким способом вони просили сусідів підсунути їх ближче. Я був стомлений і не хотів починати розмови. Натомість розглядав залу, стіни якої, як і казав пан Білінг, були завішані фотографіями велетепських дерев. Отже, *Father of the Forest*, тобто батько лісу, вже впав. Все-таки не встояв під тягарем своїх 4000 років.

¹ З Польщі (англ.).

Довжина його — 450 футів, обвід — 112. Гарний татусь! Не ймеш віри очам і написам. *Grizzled Giant*¹. 15 футів у діаметрі. Ого! Навіть наші гендлярі замислилися б, якби їм запропонували доставити таку рослинку до Гданська. Душа моя аж рвалася з грудей, коли я думав, що незабаром на власні очі побачу ту групу дерев, власне — колосальних веж, що стоять самотньо в лісі... з часів потопу. Я, варшав'янин, побачу на власні очі «батька», доторкнуся до його кори, а може, шматочок її привезу в Варшаву, на доказ скептикам, що я справді був у Каліфорнії. Коли людина заблукає отак далеко, то сама собі вже здається незвичайною й мимоволі втішається думкою, як то вона буде оповідати, коли повернеться додому, як місцеві скептики не віритимуть їй, що є на світі дерева по п'ятдесят шість ліктів в обводі. Ці роздуми порушив голос негра:

— Чорної кави? Чи білої?

— Чорної, як ти сам,— хотів був я відповісти, але така відповідь була б неслухна, бо голова в старого негра була біла, як молоко, а сам він від старості ледве клигав.

Тим часом обід закінчився. Усі встали. Батько фермер запхав собі за щоки тютюну, мама фермерка сіла в крісло-гойдалку й почала завзято гойдатись, а дочка, білява, косата Поллі чи Кетті, підійшла до піаніно, і за хвилину я почув:

— *Yankee Doodle is going down town...*²

«Мене тим «*Yankee Doodl'em*» не звабиш»,— подумав я. Від Нью-Йорка до Маріпозі панни грають мені його на роялях, солдати на трубах, негри на банджо, діти на уламках волових ребер. Ага, забув! Ще на пароплаві мене переслідував «*Yankee Doodle*». З часом в Аме-

¹ Сивий велетень (англ.).

² Янки Дудль їде до міста... (Англ.)

риці напевне з'явиться хвороба під назвою «янкідудль-фобія».

Я закурив сигару й вийшов на вулицю. Легка імла огорнула все навколо. Вози пороз'їжджались, емігранти також. Стояла урочиста тиша. Захід рум'янів зорею, схід темнів. Мені стало якось весело й гарно. Життя здалося надзвичайно приємним, легким, вільним. З садочків при будинках лунали співи, часом між кущами мигтіло біле платтячко, часом блищала пара ясних очей. Який же гарний був вечір! Шкода тільки, що американські громадяни мають звичку палити вечорами на вулиці сміття. Запах диму зовсім недоречно мішається з запахом троянд та свіжим ароматом близьких лісів. Час від часу з прилеглих до містечка полів та чагарників лунали звуки пострілів, бо майже всі жителі Маріпозы — мисливці. Нарешті вони замовкли, сміття догоріло. На вулиці я зустрів кількох осіб, і не знаю, чи то мій власний настрій відбився мимоволі на їхніх обличчях, але в м'якому світлі заходу всі ті обличчя теж здавалися задоволеними, спокійними й щасливими.

«Можливо,— думав я,— в цьому незнаному, загубленому в лісах закутку життя плине тихо, спокійно і щасливо. Можливо, під сонцем американської свободи душа так промениться й сяє лагідним світлом, як той купальський світлячок. До того ж тут не голодно й не холодно, кругом привілля, є де розпростатись, є де простягнути руки... А як тихо в тутешніх лісах! Ой, як тихо!..»

Кілька негрів, що йшли мені назустріч, співали досить дзвінкими голосами — на щастя, не «*Yankee Doodle*», а «Срібні нитки».

— Добрий вечір, пане! — чемно привітались вони, минаючи мене.

І люди тут якісь доброзичливі, привітні. Коли я постаріюсь, то, мабуть, не раз згадаю одю тиху Маріпозу.

Вгорі почулося курликання журавлів, що летіли кудись до океану. Розхвилювався я й замріявся. Повернувся до готелю зворушений всіма цими враженнями і трохи смутний. Став думати про домівку, про своїх близьких і також почав співати, але не «*Yankee Doodle*». О ні! Я співав:

— «У нас інакше, інакше, інакше!..»

Стук, стук, стук!

«Цікаво, хто це може бути?» — подумав я.

Стук, стук!

— *Come in!*¹

Увійшов господар. Що за диво! Що за край! І в цього обличчя явно зворушене. Він підходить до мене, міцно стискає мені руку і, не відпускаючи її, відступає на крок і дивиться на мене так, немов хоче мене поблагословити.

Я розкриваю рота від здивування, не меншого, ніж його зворушення.

— Я побачив у готельній книжці, що ви, пане, з Польщі.

— Так. А ви теж поляк?

— Ні, я з Бадена.

— То ви, мабуть, бували в Польщі?

— О ні! Ніколи не був...

Очі мої розкриваються так само широко, як і рот.

— Пане мій,— каже господар.— Я служив у Меро-славського!

— Та що ви кажете?

— То був герой! То найвизначніший воєначальник у світі! Який я щасливий, що бачу вас!.. Чи він ще живий?

— Ні, помер.

— Помер! — каже німець і, сівши, важко опускає руки на коліна, а голову на груди.

¹ Увійдіть! (*Англ.*)

Я не знав, що мені робити. Не поділяв я ентузіазму пана Білінга щодо генерала Мерославського, та, однак, в той час його захоплення було мені приємне. Тим часом пан Білінг переборює сум і вибухає таким каскадом захоплених похвал на адресу генерала Мерославського, проти якого Ніагара або *Josemita Falls*¹ — ніщо. Слух мій ловить імена кількох античних героїв, кількох із середніх віків і нарешті — Вашингтона, Лафайета, Косцюшка й Мерославського. Потім я чую такі слова як свобода, прогрес, цивілізація — чую сотні, тисячі разів. У красномовного генерала були, очевидно, красномовні рядові.

— То був ідеальний чоловік! — вигукує нарешті мій господар.

«Був чи не був, то ще хто його знає,— думаю я собі.— Але фактом є те, що ти, позитивний німче, якщо маєш у собі щось ідеальне, то дивним збігом обставин завдячуєш цим полякові. Якби не він, тобто якби не ми, думка твоя, може, ніколи не сягнула б вище доларів, бізнесу та прибутків від твого готелю. Ти тільки ловив би туристів, що їдуть до Біг Тріз, і танцював би коло них, як оце зараз танцюєш коло мене, а так вищий дух дме з тебе, як з органних труб, і ти викидаєш слова, котрі в Європі вже скисли, як старе пиво, проте не перестали бути найблагороднішими словами, які здатна вимовляти людина. В старій Європі є ще хіба один закуток, де їх беруть серйозно і часом вимовляють з слізьми на очах, а часом із болем, а інші поневіряють тими скарбами або свищуть на них, як на дірявих горіхах. Але нічого не вдієш... І в тому закутку іноді важко... та ще як важко! Що за чесний німець! Не нагадує йому нічого ні Садова, ні Седан, він пам'ятає лише Мерославського та свій Баден. Що за

¹ Водоспади Йосеміти (англ.).

чесний німець! Його адреса: «Готель Білінга, Каліфорнія, Маріпозька округа». Адресу такого німця слід записати. Щоб його побачити, варто їхати аж у Маріпозу!»

All right!

А він тим часом повторював: «Ах, той Мерославський!..» І втирав очі. Явно втирав очі. Золота душа!

— Мені так приємно вас бачити, пане, наче я випив віскі з імбиром! — каже він.

Німець стискає мені руку раз, другий, третій і йде до дверей. Коло дверей ляскає себе долонею по лобі.

— Ага! — каже.— Зовсім забув! Адже тут є ваш земляк.

— В Маріпозі?

— Ні, він живе в лісі. Але в п'ятницю привозить на продаж мед і залишається ночувати. Старий чоловік. Дуже хороший, дуже хороший! Він живе тут уже років з двадцять. Прибув сюди, коли тут ще нікого не було. Завтра я приведу його до вас.

— А як його прізвисьце?

Німець починає пригадувати й чуває потилицю, як звичайний польський Бартек.

— *O! I don't know!* Не знаю! — каже.— Якось дуже трудно вимовляється.

Вранці, тільки-но я встав, німець ще перед сніданком привів до мене земляка.

Я одразу впізнав у ньому старого, який учора зі мною обідав.

Це був високий, навіть надто високий, але дуже згорблений чоловік. У нього була біла голова, біла борода й голубі очі, які він одразу втупив у мене з якоюсь дивною упертістю.

— Залишаю вас самих,— сказав німець і вийшов.

Ми залишились самі й довго мовчки розглядали один одного. Правду кажучи, я трохи збентежився, дивлячись на цього старого чоловіка, що був схожий

швидше на Вернигору, ніж на звичайного мого земляка.

— Прізвище моє Путрамент,— нарешті промовив старий.— Либонь, чуже для ушей твоїх?

— Моє прізвище М.,— відповів я.— Ваше я ніби чув. Ви чи не з Литви?

Щось справді пригадалося мені з «Пана Тадеуша». Там слово «Путрамент» вживається в оповіданні Протазія про процеси.

Старий приклав долоню до вуха.

— Га? — спитав.

— Ви, здається, з Литви?

— Піднеси голос твій, бо роки зіпсували слух мій, глуха старість моя,— відказав Путрамент.

«Чи він з мене глузує, чи я дурень? — подумав я.— Адже цей дід говорить мовою пророків. Та й оригінали ж трапляються мені в цій Маріпозі!»

— Пан давно з рідного краю?

— Двадцять два роки живу тут і, правду кажучи, ти перший, кого я оглядаю з рідних країв, ось чому зворушилось серце моє і возрадувалась душа моя.

Старий говорив тремтячим голосом і здавався дуже зворушеним. Щодо мене, то я був тільки здивований. Я не сидів двадцять років у лісі, поляків недавно бачив у Сан-Франціско й не мав причини розчулюватись. Мені хотілось лише гукнути: що за стиль! Якби до мене хтось поговорив так хоч добу, я завив би... Брр!.. Тим часом старий пильно придивлявся до мене, і думка його, здавалось, напружено працювала. Видно було, він і сам почував, що висловлювався не так, як усі люди. Говорив він цілком правильно, але через силу.

— В землі далекій затвердів язик мій і залякли губи мої...

«Що правда, то не гріх!» — подумав я.

Але веселий настрій мій минав. Чогось мені робилось прикро, і я відчув ніби докори сумління. «Хоч як він там говорить,— подумав,— але говорить зворушено, з глибоким смутком і щиро, а я ніби насміхаюся з нього».

І мимоволі простягнув до нього обидві руки. Він узяв їх, притулив до грудей, приказуючи:

— Земляк! Земляк!

В його тремтячому голосі бриніло таке розчулення, що в мене стислося серце. В усякому разі, переді мною була складна, а може, й вельми сумна загадка. І я став дивитись на нього так, як дивився б на старого батька. Шанобливо посадив його на стільці й сам сів поруч.

Він весь час дивився на мене.

— Що чувати в землі нашої? — спитав.

Я почав сипати словами, намагаючись говорити голосно й виразно. Так я балакав з півгодищи, а він слухав і сумно кивав сивою головою, а часом на устах його з'являлась усмішка. Він повторив раз вислів Галілея: «А вона все-таки крутиться»,— і часто ставив мені запитання тією самою врочистою, дивною і труднорозумілою для мене мовою.

Все, що я розказував, його надзвичайно цікавило. В очах і на устах знайшла свій вираз його душа. Живучи самотником, в глухому лісі, він, може, цілі дні тільки й думав про те, що я йому зараз оповідав.

Дивний ти, старче, дивна ти, породе людська, котра в найдальших закутках світу плекає одну думку й одне почуття! Ним ти живеш в лісах, в пустелях і над морем — скрізь ти носиш тіло своє, а душі одірвати не можеш — і ходиш як причинний серед інших людей! Але ця породе поступово вмирає. Я розказую вам про одного з останніх.

Оповідання може здатись вигаданим, а насправді воно дійсне. Путрамент, можливо, й досі живе в своєму лісі, неподалік від Маріпозн. З його розповіді я дові-

дався ось про що. Був він пасічником, як більшість скватерів. Не дуже бідний. Бджоли заробляли йому на прожиток. Постарівшись, він узяв собі помічника, підлітка-індіанця, який доглядає пасіку. А сам він, казав, досі щодня полює. Поблизу Маріпозі водиться безліч звірини — оленів, антилоп, а також всілякого птаства.

Ведмедів стало значно менше. Каньйон старого — один з найкращих в окрузі. Коло його дому протікає чудовий струмок, що спадає донизу багатьма каскадами, а взагалі — скелі й гори, а на них ліс і ліс непрохідний... Тиша, спокій... Старий дуже запрошував мене в гостину, та я, на жаль, не міг прийняти запрошення, бо довелося б чекати аж до наступної п'ятниці. Говорив він весь час як біблійний Авраам або Іаков... Слова: ібо, яко, рече, іже — раз у раз повторювалися в його мові. Інколи мені здавалось, що передо мною чоловік часів Гурницького або Скарґи, який попід землею примандрував до Маріпозі і тут воскрес або жив з тих часів, що й оті Біг Тріз. Крім того, що мова його була стара, вчувалася в ній ще якась дивна урочистість, якої їй надавали архаїчний порядок слів, численні плеоназми і своєрідні означення. Я вирішив кінець кінцем розгадати цю загадку.

— Скажіть мені, шановний пане, відкіля у вас ця особлива мова? Це ж мова не сучасна, а стара, якою тепер у Польщі вже не говорять.

Він усміхнувся.

— Я маю вдома лише одну книгу — біблію Вуйка, яку читаю щоденно, аби не забути мови моєї і не стати нічим на мову батьків моїх...

Тепер я зрозумів. Протягом кількох десятків років він у цій глухій Маріпозі не бачив жодного поляка, ні з ким не розмовляв. Тільки читав Вуйка, отож не дивно, що не тільки слова старого, а й думки його стали наче біблійними. Інакше він уже по-польськи не міг і не вмів говорити: повторював те, що занози-

чував з біблії. Лише нізачо в світі не хотів тієї мови забути. І він виробив собі звичку щоранку вголос читати біблію. А більш нічого не доходило до нього з рідного краю, нізвідки — хіба тільки шум каліфорнійського лісу нагадував йому шум борів литовських.

Коли ми прощались, я сказав:

— За місяць я повертаюсь на батьківщину. Чи нема у вас там рідні? Брата, свата, кого-небудь, кому ви могли б дати знати про себе?

Він задумався, немов шукав у пам'яті якихось найдальших родичів, потім похитав головою і промовив:

— Нікого... нікого... нікого...

А проте цей старий читав Вуйка і не хотів... забути.

Ми попрощались.

Він зразу поїхав у ліс, а я через два дні — до Біг Тріз. Коли я сідав у диліжанс, містер Білінг так тряс мою руку, наче хотів одірвати її собі на пам'ять, і все повторював:

— То був великий чоловік, пане, той Мерославський: *Good bye! Good bye! Sehr grosser Mann!*¹

За чверть години мене поглинули ліси Маріпозі. Другого дня вранці я подумав: оце саме зараз старий Путрамент читає в каньйоні свою біблію...

¹ Дуже великий чоловік! (Нім.)

ОРСО

Останні дні осені для невеликого міста Анагейма у Південній Каліфорнії — дні розваг і святкувань. На той час кінчається збирання винограду, і місто повниться юрбами робочого люду. Нема нічого мальовничішого за цю юрбу, що складається частково з мексіканців, а головним чином з індіанців племені кагуїла, котрі прибувають на заробітки аж із диких гір Сан-Бернардіно, з глибини країни. Як одні, так і другі розташовуються на вулицях та базарних майданах, або так званих «лотах», де сплять під наметами або й просто під голим небом, завжди в цю пору погідним. Гарне це місто, оточене групами евкаліптів, рицинусів та перцьових дерев, вирве й галасує, немов ярмарок, являючи дивний контраст з глибокою й суворою тишею порослої кактусами пустині, що починається одразу за виноградниками. Вечорами, коли сліпучий диск сонця поринає в океан, а на рожевому небі з'являються також рожеві ключі диких гусей, качок, пеліканів, чайок та журавлів, що тисячами летять з гір до океану, в місті запалюються вогнища і починається гуляння. Музик-негри виляскують кастаньетами, коло кожного вогнища чути звуки бубна й воркітливий рокіт банджо: мексіканці танцюють на розстелених «пончо» своє улюблене болеро; індіанці вторують їм, тримаючи в руках довгі білі палиці «кіоте» або вигукуючи: «*E viva!*»¹ Вогнища, в які підкидають червоне дерево,

¹ Хай живе! (Ісп.)

тріщать і стріляють іскрами, а в їх кривавому відблиску видно танцюючі постаті й місцевих колоністів, що стоять навколо з своїми гарними жінками та дочками і спостерігають забаву.

Але день, коли ноги індіанців видушують останнє гроно винограду, ще урочистіший. В цей день з Лос-Анжелоса приїжджає мандрівний цирк німця пана Гірша з своїм звіринцем, що складається з мавп, пум, африканських левів, одного слона й кільканадцяти здитнілих від старості папуг: *the greatest Attraction of the World!*¹ І кагуїли віддають свої останні песо, яких вони ще не встигли пропити, щоб побачити не так звірів, котрих у Сан-Бернардіно не бракує, як циркових акторок, борців, клоунів та всякі циркові дива, що здаються їм «великою медициною», тобто чародійством, можливим тільки з допомогою надприродних сил.

Та коли б хтось подумав, що цирк пана Гірша є принадою тільки для індіанців, китайців та негрів, той стягнув би на себе його справедливий і — далєбі! — небезпечний гнів. Навпаки, коли в Анагеймі з'являється цирк пана Гірша, сюди зїжджаються не тільки навколишні фермери, а й жителі поблизьких містечок — Вестмінстера, Оранжа та Лос-Нітоса. Тоді Помаранчева вулиця буває так захаращена всілякими бричками та візками, що нею трудно пройти. Сюди збирається все без винятку «великопанське» товариство. Молоденькі стрункі міс із білявими гривками на лобі, спдячи на передках возів, правлять кіньми й весело щебечуть та шкірять зубки; іспанські сеньйорити з Лос-Нітоса кидають довгі, м'ясої погляди з-під тюлевих вуалей; навколишні заміжні дами гордо спираються на руки своїх засмаглих фермерів, все вбрання

¹ Найбільший світовий атракціон! (Англ.)

яких складається з старого капелюха, репсових штанів та фланелевої сорочки з розхристаним коміром.

Всі ці люди голосно вітаються, перегукуються, пильно оглядають одне одного, наскільки модно хто одягнений, і потихеньку одне одного судять.

Поміж завітчаними возами, що нагадують величезні букети, гарцюють на мустангах молодики і, перехилючися з високих мексиканських сідел, крадькома зазирають під дівочі капелюшки. Напівдикі коні, налякані гамором і гуком, поводять налитими кров'ю очима, стають гонки й іржуть, але хвацькі вершники навіть не звертають на це уваги.

Всі говорять про *the greatest attraction*, тобто про подробиці вечірньої вистави, яка своєю пишністю має перевершити все досі ними бачене. І дійсно, величезні афіші сповіщають про справжні чудеса. Сам директор Гірш, «маестро бича», виступить з найлютішим з усіх знаних досі африканських левів. За програмою, лев кидається на директора, єдиним захистом якого буде бич. Але це звичайне знаряддя перетворюється в чудодійних руках (завжди згідно з програмою) на вогненний меч і щит. Кінець того бича кусатиме, як гримуча змія, мигтатиме, як блискавка, вражатиме, як грім, і триматиме на певній віддалі страховище, яке даремно буде метатися й кидатися на артиста. Та це ще не все: шістнадцятирічний Орсо, «американський Геркулес», син білого й індіанки, носитиме на собі шестеро людей, по троє на кожному плечі; крім того, дирекція обіцяє кожному, «незалежно від кольору шкіри», сто доларів, хто поборе юного атлета. По Анагейму ходить поголоска, ніби з гір Сан-Бернардіно навмисне прибув боротися з Орсо славний своєю силою та безстрашністю мисливець Грізлі-Кіллер (убивця ведмедів), котрий, відколи існує Каліфорнія, першим наважився вийти з ножем і сокирою проти сірого ведмедя.

Можлива перемога «убивці ведмедів» над шістнадця-

тирічним цирковим атлетом збуджує до краю уми всіх жителів Анагейма чоловічої статі, бо якщо Орсо, який досі кидав на землю найдужчих янкі від Атлантичного до Тихого океану, буде переможений, то безсмертна слава окриє всю Каліфорнію. Уми жінок не менше збуджені наступним номером програми: той самий могутній Орсо носитиме на тридцятифутовій жердині маленьку Дженні, «чудо світу», про яку афіша сповіщає, що вона найкраща дівчина, яка жила на землі «від початку християнської ери». Незважаючи на те, що Дженні тільки тринадцять років, директор так само обіцяє сто доларів кожній дівчині, «незалежно від кольору шкіри», яка насмілиться змагатися красою з «повітряним ангелом». Всі міс з Анагейма та його околиць, від дорослих до малих, читаючи цей пункт програми, зневажливо копилили губи й казали, що негідно дівчині з порядної сім'ї ставати на таке змагання. Проте кожна з них готова була скоріш віддати своє крісло-гойдалку, ніж не піти на вечірню виставу та не побачити тієї малої суперниці, в красу якої, зрештою, в порівнянні, наприклад, з красою сестер Бімпа, жодна не вірить. Дві сестри Бімпа, старша — Рефуджіо й менша — Мерседес, недбало сидючи в чудесному фаєтоні, якраз читають афішу. На прекрасних їх обличчях не видно ніякого хвилювання, хоч вони й почувають, що очі всіх жителів Анагейма в цю хвилину дивляться на них ніби з благанням врятувати честь цілої округи і в той же час з патріотичною гордістю і певністю, що над ці дві каліфорнійські квітки нема кращих у всіх горах і каньйонах країни. Ох і гарні ж сестри Рефуджіо і Мерседес! Недарма в жилах їхніх пливе чиста кастильська кров, про що їхня мати невпинно нагадує, демонструючи тим самим погорду до всіх кольорових, а також і до світловолосих, тобто до янкі.

Постаті двох сестер стрункі, легкі, рухи їхні сповнені таємничих чарів і такі неквапно величні, що при

наближенні до них серця молодиків тремтять від неспівомої жаги. Від сестер Рефуджіо і Мерседес віє чарами, як віє пахощами від магнолій та лілей. Обличчя у них ніжні, шкіра прозора, хоч і забарвлена легким рум'янцем, наче відблиском вранішньої зорі, а звабливі, чорні з поволокою, очі дивляться невинно й ніжно. Завинуті складчастою мусліновою тканиною, сидять вони в закиданій квітами колясці такі чисті, спокійні й прекрасні, що, здається, самі не відають про свою вроду. Анагейм дивиться на них, пожирає їх очима, пишається ними й обожнює їх. Яка ж то мусить бути та Дженні, коли хоче здобути над ними перемогу? Правда, газета «*Saturday Weekly Review*»¹ писала, що коли мала Дженні підніметься на самий верх жердини, яка спиравься на потужне плече Орсо, коли вчепиться за перекладину, зависнувши над землею в смертельній небезпеці, коли розкине ручки й почне, мов метелик, мигтати в повітрі, в цирку западає така тиша, що не тільки очі, а й серця глядачів з тремтінням стежать за кожним рухом дівчинки. «Хто хоч раз бачив її на жердині або на копі,— закінчувала газета,— той уже ніколи не забуде її, бо навіть найвидатніший художник на світі, містер Гарвей із Сан-Франціско, котрий розмальовував Палас-Отель, неспроможний був би намалювати нічого подібного».

Скептична або закохана в сестер Бімпа анагеймська молодь вважає, що це перебільшення, проте все це виясниться аж увечері. Тим часом рух коло цирку збільшується щохвилини. Зсередини довгих дощаних сараїв, що оточують брезентовий цирк, чути рик левів і слона; вчепившись за кільця, прикріплені знадвору до сараїв, щосили верещать папуги; мавпи гойдаються на власних хвостах або передражнюють публіку, що товпиться за канатами, протягненими навколо сараїв.

¹ «Суботній тижневий огляд» (англ.).

Нарешті з головного сараю виїжджає процесія, мета якої остаточно зачудувати публіку. На чолі процесії котиться величезний фургон, запряжений шестериком коней з плюмажами на головах. Кучери у формі французьких поштарів правлять кіньми із сідел. На фургоні стоять клітки з левами, а в кожній клітці сидить «леді» з оливковою гілкою в руці. За фургоном крокує слон, накритий килимом, з баштою на спині і з лучниками у башті. Трублять труби, ричать леви, ляскають блячі, словом, весь караван, мов процесія казкових чудовиськ, із шумом і громом посувається вперед. Та це ще не все: за слоном котиться схожа на орган машина з димарем, як у локомотива, і виграє парою, а власне пронизливо вищить і висвистує «*Yankee Doodle*». Інколи пара затримується в димарі, і тоді з нього виходить звичайний свист, що, однак, не зменшує ентузіазму юрби, котра, слухаючи цю свистячу «парову» пісню, шаленіє від захвату: американці кричать «ура!», німці — «*hoch!*»¹, мексиканці — «*eviva!*», а кагуїли ревуть від задоволення, наче дикі тварини, на яких напав гедзь.

Юрба тягнеться за возами, місце коло цирку порожніє, пануги перестають верещати, мавпи перекидаються. Але *the greatest attraction* не бере участі в процесії. На фургонах нема ні «незрівнянного маестро бича», ні «непереможного Орсо», ні «повітряного ангела Дженні». Всі вони не покажуться до вечора, щоб справити більше враження. Директор ховається десь у сараї або заглядає до кас, де сидять його негри й вишкірляють до публіки білі зуби,— заглядає і сердиться *quand t'ête*². А Орсо з Дженні в цей час повинні провадити репетицію в цирку. Під полотняним його дахом панує тиша й морок. В глибині, де здійсмались одна

¹ Хай живе! (Нім.)

² Незважаючи ні на що (франц.).

над одною лави, було майже темно, лише трохи світла, що проникає крізь полотняний дах, падає на посипану піском і тирсою арену. В цьому тьмяному, процідженому крізь полотно світлі видно коня, що самотньо стоїть коло бар'єра. Гладкий кінь, видно, нудьгує, одганяє хвостом мухи й мотає, наскільки це йому дозволяє повід, притягнутою до грудей головою. Поступово очі починають розрізняти й інші предмети: на арені лежить жердина, на якій Орсо звичайно носить Дженні, та кілька обручів, заклеєних тонким папером, крізь які Дженні має скакати,— але все це лежить безладно покинуте, тому напівосвітлена арена й зовсім темний цирк справляють враження пустки з давно позабаваними вікнами. Освітлені де-не-де ряди лавок, що здіймаються вгору, здаються руїнами; кінь з опущеною головою не оживляє картини.

Де ж Орсо і Дженні? Крізь шпарину в полотні проникає одна смужка світла, в якій крутяться й вирують порошинки, вона падає золотою плямою на задні ряди. Пляма посувається згідно з рухом сонця надворі й нарешті освітлює Орсо і Дженні.

Орсо сидить на лавці, а поруч з ним Дженні. Її прекрасне дитяче личко притулилось до плеча атлета, а рука обвила його шию і звисає на друге плече. Очі дівчинки дивляться вгору, наче вона уважно слухає слів товариша, що схилився над нею й раз у раз киває головою, ніби щось їй розтлумачує. Їх можна б узяти за пару закоханих, але ні: обтягнуті блідо-рожевим трико ніжки Дженні не дістають до землі й зовсім подитячому гойдаються в повітрі, а її підняті вгору очі свідчать швидше про увагу і напруження думки, ніж про якесь романтичне почуття. До того ж її постать щойно починає набирати жіночих форм. Взагалі Дженні ще дитина, але така чарівна, що, нехай дарує нам пан Гарвей з Сан-Франціско, котрий розмальовував Палас-Отель, йому таки важко було б уявити щось

подібне. Її маленьке личко справді ангельське. Велпкі, смутні, голубі очі дивляться серйозно, ніжно й довірливо; темні брови з незрівнянною виразністю вирисовуються на білому, ніби замшленому чолі, а біляве, шовкове, безладно розсипане волосся кидає на нього таку тінь, якої не посоромився б не тільки майстер Гарвей, а й ще один художник, на ім'я Рембрандт. Дівчинка пагадує одночасно і Попелюшку, і Гретхен, а її поза свідчить про те, що вона боязка й потребує опіки.

На цій постаті в стилі Греза дивним здається цирковий костюм, що складається з коротенької, гаптованої срібними блискітками газової спіднички, яка не закриває колін, і з рожевого трико. Сидячи в смузі золотого світла, на темному тлі, вона здається якимось прозорим сонячним створінням; стрункість постаті її — цілковита протилежність квадратівій статури хлопця.

Орсо в тілесному трико здалека здається голим; сонячний промінь добре освітлює його непропорційно широкі плечі, надто опуклі груди, запалий живіт і закороткі порівняно з тулубом ноги. Могутні форми його, здається, недбало вирубані сокирою. Він має всі ознаки циркового атлета, але вони настільки перебільшені, що роблять з нього майже карикатуру. До того ж він негарний. Часом, коли підводить голову, видно риси його обличчя — вони правильні, може, аж занадто правильні, але якісь застигли й також наче вирубані сокирою. Низьке чоло й чорне, подібне до кінської гриви волосся, що звисає аж на ніс, успадковане, мабуть, від матері-індіанки, надає його обличчю похмурого і грізного виразу. Він одночасно схожий і на бика, і на ведмедя, і є ніби уособленням страшної і злої сили. Та він і справді недобрий. Коли Дженні проходить повз кінські станки, благородні тварини повертають до неї голову, дивляться на неї розумними очима

І стиха іржуть, немов хочуть сказати: «*How do you do, darling?*»¹, але, побачивши Орсо, вони аж присідають від страху. Він замкнений в собі, дражливий і похмурий. Негри пана Гірша, що виконують у цирку обов'язки конюхів, клоунів, співаків та канатохідців, не терплять Орсо й докучають йому, як тільки можуть, а тому що він метис, вони мають його за ніщо й одверто виявляють йому свою зневагу. Директор, правду кажучи, не дуже ризикує, ставлячи сто доларів проти кожного, хто його поборе, він ненавидить його й водночас боїться, як приборкувач звірів, наприклад, боїться лева, тобто шмагає його при кожній нагоді.

Робиться це ще й через те, що пан Гірш вважає, якби він не бив хлопця, то хлопець бив би його, а взагалі додержує правила тієї креолки, яка сприймає биття за кару, а небиття — за нагороду.

Отакій наш Орсо. Проте з недавнього часу він став добрішим, бо дуже покохав малу Дженні. Десь рік тому, коли Орсо, що був zarazом і доглядачем звірів, чистив клітку пуми, звір, просунувши лапу крізь ґрати, досить сильно поранив йому голову. Тоді атлет увійшов у клітку і з страшної боротьби, що зав'язалась між ним і звіром, вийшов живим тільки він сам. Правда, він був дуже покалічений і зомлів, а потім довго хворів, тим більш, що директор також ще й відшмагав його за те, що він зламав пумі хребет. Під час хвороби Орсо малі Дженні виявила до нього щире співчуття, перев'язувала йому рани, бо більш не було кому, а в вільний час сиділа коло нього й читала йому біблію, тобто «добру книжку», в якій говорилось про любов, про прощення, про милосердя,— про речі, про які в цирку пана Гірша ніколи не було мови. Слухаючи цю книжку, Орсо довго міркував своєю індіан-

¹ Як ся маєш, дорога? (Англ.)

ською головою і нарешті доміркувався, що коли б у цирку було так, як у тій книжці, то й він не був би такий злий. Думав також, що він не був би битий, а може, навіть знайшовся б хто-небудь, що покохав би його. Але хто? Не негри ж і не пан Гірш, хіба що мала Дженні, голос якої дзвенів йому так ніжно, як голос маукавіса.

Внаслідок цих думок він одного вечора страшно розплакався, став цілувати маленькі руки Дженні й відтоді дуже покохав її. З того часу, коли на вечірніх виставах дівчинка їздила на коні, Орсо завжди був на арені й пильно водив за нею заклопотаними очима. Підставляючи їй заклеєні папером обручі, він усміхався до неї, а коли під звуки пісеньки: «Ах, близько смерть!» — носив її на верху жердини, чим жахав глядачів, то й сам завмирав із жаху. Він добре знав, що коли б вона впала, то не було б уже нікого в цирку з «доброї книжки», тому не спускав з неї очей, а його обережність і напруженість рухів додавали драматизму всьому видовищу. Потім, коли вони під бурю оплесків вибігали вдвох на арену, він завжди висував її наперед, аби їй припало найбільше оплесків, і мурчав від задоволення. Тільки з нею міг розмовляти цей відлюдок і тільки перед нею відкривався. Він ненавидів цирк і пана Гірша, що був зовсім інакший, ніж люди з «доброї книжки». Щось завжди вабило Орсо до далекого обрію, до лісів і степу. Коли пересувній трупі в її постійних мандрівках доводилось переїжджати через незалюднені місцевості, в ньому пробуджувались такі інстинкти, які пробуджуються в прирученому вовкові, коли він уперше побачить ліс. Цей потяг він успадкував, мабуть, не тільки від матері-індіанки, бо й батько його, можливо, був якимось мисливцем, що блукав по степах. Свої прагнення він звіряв малій Дженні, а разом оповідав і про життя людей в пустині. Переважно то були його здогади, а децю він чув

від степових мисливців, які час від часу з'являлися в цирку, то постачаючи панові Гіршеві диких звірів, то пробуючи здобути сотню доларів, яку пан директор визначив за перемогу над Орсо.

Маленька Дженні слухала ці вигадки й фантазії індіанця, замислившись і широко розплющивши свої голубі очі. Адже Орсо ніколи не вибирався в пустиню сам. З ним завжди була вона, і їм страх як хороше було вдвох! Кожен день відкривав їм щось нове, вони мали ціле своє господарство, і треба було про все подбати.

Отож вони сидять тепер у смузі світла й розмовляють, замість репетирувати новий номер із стрибками. Кінь стоїть на арені й нудиться. Мала Дженні, притулившись до плеча Орсо, замислено дивиться в простір, завзято дригає ніжками, розмірковує, як то воно буде в тій пустині, та зрідка ставить запитання, щоб довідатись про все ще докладніше.

— А де ж ми будемо жити? — питає вона, зводячи очі на товариша.

— Там повно дубів. Бери сокиру і став дім.

— Гаразд,— каже Дженні,— а поки поставимо дім?

— Там завжди тепло. Грізлі-Кіллер казав, що там дуже тепло.

Дженні починає ще дужче дригати ногами з радості від того, що там тепло, а їй більш нічого й не треба, але за якусь хвилину замислюється знову. Є у неї в цирку улюблений собака, який називається Пан Пес, і кіт, на ім'я Пан Кіт, отож їй хотілося б вирішити щось і про них.

— А Пан Пес і Пан Кіт підуть з нами?

— Підуть,— відповідає Орсо й мурчить від задоволення.

— Візьмемо з собою і «добру книжку»?

— Візьмемо,— відповідає Орсо й мурчить ще голосніше.

— Гарзд! — щєбєчє дівчинкє.— Пан Кіт ловитимє нам пташок, а Пан Пєс гавкатимє, коли до нас захочє прийти хтось недобрій; і ти будєш моїм чоловіком, я твоєю жінкою, а вони — нашими дітьми.

Орсє такий щєсливий, щє не можє вжє навіть мурчати, а Дженні править далі:

— І Пана Гірша не будє, і цирку не будє, і ми не будємо ніколи нічого робити, хіба щє... Але ні,— додєє вопа за хвилянну.— В «добрій книжці» сказано, щє трєба працювати, ну то я часом перєскочу там чєрєз обруч, чєрєз двє обручі, чєрєз трі обручі, чєрєз чєтири обручі!

Дженні, видно, не уявляє собі іншої роботи, як скакання чєрєз обручі.

Помовчавши трєхи, вона питає знову:

— Орсє, я ї справді завжди буду з тобою?

— Авжєж, Джі, я ж тєбє дуже люблю.

При цих словах облнччя його прояснюється й стає майже гарним. І все ж він сам щє не розуміє, як любить цю маленьку біляву голівку. Як лютий дог свою хазяйку. На всьому світі лишє її одну. Звичайно, він проти неї — ніби якєсь страховищє, та цє йому не вадить. Зовсім ні!

— Джі,— мовить він за хвилянну,— послухай, щє я тобі скажу.

Дженні, щє була встала глянути на коня, знову стає навколішки перед Орсє і, щєб не пропустити жодного слова, спирається ліктями на його коліна, потім підпирає підборіддя долонями і, підвівши голівку, слухає.

В цю мить, на їхнє нещастя, в цирк заходить «маєстро бича» і до того ж у поганому настрої, бо репетиція з лєвом зовсім не вдалася.

Облізлий від старості звір, щє був би радий, аби йому раз назавжди дали спокій, ніяк не хотів кидатись на артиста, а від ударів бичем ховався в куток клітки.

Директор з розпачем думав, що коли цей миролюбний настрій не залишить лева до вечора, то «концерт на бичі» може не вдатись, бо бити лева, який одвертається від тебе, не більше мистецтво, ніж їсти рака з хвоста.

Настрій директора ще погіршав, коли негр, який продавав квитки на гальорку, доповів йому, що кагуїли, видно, вже пропили зароблені на випоградниках гроші, бо хоч приходять їх до кас багато, але замість грошей за квитки вони пропонують свої накидки з літерами *US*¹ або жінок, особливо старих. Брак грошей у кагуїл був немалою втратою для «маестро бича». Він розраховував на *crowded house*², але без гальорки *crowded house* не могло бути, тому директор жадав, аби у всіх індіанців була тільки одна спина і щоб він перед усім Анагеймом міг дати на тій спині концерт. В такому настрої маестро й заходить в цирк і, побачивши коло бар'єра знудьгованого коня, готовий лопнути від злості. Де ж могли бути Орсо і Дженні? Приставивши до лоба долоню, щоб світло не сліпило йому очей, директор вглядається в глибину цирку й незабаром у світляній смузі бачить Орсо і Дженні, що стоїть перед атлетом навколішках, спершись ліктями на його коліна. Побачивши таку картину, директор ляскає кінцем бича по землі.

— Орсо!

Коли б над головами дітей ударив грім, він не так вразив би їх. Орсо зривається на рівні ноги й починає спускатись донизу ходою тварини, що йде на поклик свого господаря; за ним, хапаючись по дорозі за лавки, ступає мала Дженні з широко розплющеними від жаху очима.

¹ Сполучені Штати.

² Переповнений дім, в даному разі — повний цирк (англ.).

Зійшовши на арену, Орсо спиняється коло бар'єра, похмурий і мовчазний. Тьмяне світло, що падає зверху, тепер виразно освітлює його геркулесівський тулуб на коротких ногах.

— Ближче! — хрипким голосом гукає директор, а кінець опущеного бича зловісно ворухиться на піску, немов хвіст тигра, що чигає в засідці на жертву.

Орсо підступає на кілька кроків, і вони деякий час дивляться один одному у вічі. У директора вигляд справжнього приборкувача, який увійшов у клітку хижого звіра й заміряється його вдарити, але в той же час пильно за ним стежить.

Проте лють перемагає в ньому обережність. Його тонкі ноги в лосинах і високих чоботях для верхової їзди аж підстрибують на місці від палу. Зрештою, може, не тільки бездіяльність Орсо та Дженні викликає його гнів. Зверху, стоячи між лавками, на них дивиться Дженні, наче сарна на двох леопардів.

— *Hoodlumie*¹, гидлю, бездомний пес! — шепче директор.

Бич блискавично описав коло, свиснув, засичав, ударив. Орсо стиха заскавучав і ступив крок наперед, але другий удар спинив його, потім розлігся третій, четвертий, десятий. Концерт розпочався, хоч глядачів ще не було. Піднята рука великого артиста майже не рухалась, крутилася лише кисть, немов деталь якоїсь машини, насаджена на вал, і за кожним її обертом ляскав бич по тілі Орсо. Здавалося, що бич, а власне, його жалкий кінчик, заповнив весь простір між атлетом і директором, який, поступово розпалюючись, прийшов у справжній екстаз. Маєстро прямо-таки імпровізував. Кінець бича, розтинаючи повітря, вже двічі залишив на шиї атлета криваві смуги, які увечері мала приховати лудра.

¹ Волоцюга, бєсяк. (*англ.*);

Орсо нарешті перестав скавучати, але за кожним ударом ступав крок наперед, а директор — крок назад. Так вони обійшли всю арену. Потім директор позадкував з арени, як приборкувач з клітки дикого звіра, і зник у дверях стайні... Зовсім як приборкувач.

Та в останню мить він побачив Дженні.

— На коня! — крикнув він. — З тобою я поквитаюсь опісля.

Ще не завмерли останні слова, як біла спідничка мигнула в повітрі, і Дженні, мов мавпочка, скочила на спину коня. Директор зник за завісою, а кінь почав галопом скакати по колу, часом гунаючи копитом об бар'єр.

— Гоп! Гоп! — тоненьким голосом вигукувала Дженні, але в цьому «гоп! гоп!» чулися ридання. Кінь скакав усе прудкіше, гунаючи копитами і все більше нахилиючись в один бік. Стоячи на сидлі міцно стуленими ніжками, дівчинка, здавалось; ледве торкалась його пальцями. Рожеві голі рученята різко змахували, втримуючи рівновагу; волосся і газова спідничка летіли за її легкою поstattю, схожою на птицю, що кружляє в повітрі.

— Гоп! Гоп! — усе нагукувала дівчинка. А сльози заливали їй очі, і вона мусила задирати голову, аби щось бачити. Швидкий біг коня зовсім запаморочив її, ряди лавок, що здіймалися вгору, стіни, арена закрутилися навколо неї. Вона похитнулась раз, другий і нарешті впала на руки Орсо.

— Орсо! Ой бідний Орсо! — хлипала дівчинка.

— Що з тобою, Джі? — шепотів хлопець. — Чого ти плачеш? Не плач, Джі! Мені не дуже болить, їй-бо, не дуже.

Дженні закинула йому обидві руки на шию й почала цілувати в щоки. Від хвилювання вона тремтіла всім тілом, а плач її перейшов у спазматичні ридання.

— Орсо! Ой Орсо! — повторювала вона, неспроможна нічого більше сказати, і руки її судорожно стискали його шию. Якби набили її саму, вона, мабуть, не плакала б гірше. Кінець кінцем Орсо став заспокоювати її й потішати... Забувши про біль, він схопив її на руки, притулив до серця і вперше відчув, що любить її не тільки, як дог свою господиню. Він швидко дихав, а губи його уривчасто шепотіли:

— Мені вже ніщо не болить... Коли ти зі мною, мені дуже добре... Дженні! Дженні!

Тим часом директор ходив по стайнях і півився від злості. В серці його вирувала ревність. Він бачив, як дівчина стояла навколінках перед Орсо, а віднедавна прекрасна дівчинка збуджувала в ньому низькі почуття. Для нього було б великою насолодою побити її, сильно побити, і він не міг перемогти цієї спокуси. Через деякий час він гукнув на неї.

Вона вмить вирвалася з рук атлета і зникла в темному вході до стасень. Орсо немов одурів і, замість йти з нею, заточуючись, доплентався до лавки. Сів важко, ледь зводив дух.

Тим часом дівчинка, вбїгши в стайню, зразу не побачила нікого, бо там було ще темніше, ніж на арені. Але, побоюючись, аби її не обвинуватили, що вона не одразу виконала наказ, дівчинка мовила тихим, переляканим голосом:

— Я вже тут, папе директоре, я вже тут!

В ту ж мить рука директора схопила її ручку, і хрипкий голос промовив:

— *Come!*¹

Коли б він гнівався або гримав на неї, це менше злякало б її, ніж те мовчання, з яким він вів її в бік циркової гардеробної. Відхилившись назад, вона щосили опиралась і повторювала:

¹ Ходім! (Англ.)

— Містер Гірш! Мій дорогий, мій золотий! Я ніколи більш не буду!

Але він силоміць припровадив її в довгу комору, в якій був склад циркових костюмів, і замкнув за собою двері на ключ.

Дженні впала навколішки. Звівши на нього очі, склавши руки, тремтячи, як лист, і заливаючись слізьми, вона намагалася його вблагати, але він зняв зі стіни дубця і тільки сказав:

— Лягай!

Майже вмираючи від страху, вона стала чіплятися за його ноги. Кожен нерв у ній тремтів, як натягнена струна. Але даремно вона благала його, притискаючи свої збілілі губи до його блискучих халяв. Її страх і просьби, здавалось, ще більше розпалювали його. Схопивши Дженні за пояс, він кинув її на купу одержі на столі, потім ще з хвилину возився з її ногами й нарешті вдарив.

— Орсо! Орсо! — закричала дівчинка.

В ту ж мить двері захитались на завісах, затріщали згори донизу, й одна половина, вбита велетенською силою, з грюкотом звалилась на землю.

У дверях з'явився Орсо.

Дубець випав з рук директора, а на обличчі розлилась смертельна блідість, бо Орсо справді був страшний. Вирячені білки очей, на товстих губах виступила піна, голова нахилилась, як у бика, а тіло напружилось, наче приготувавшись стрибнути.

— Геть! — крикнув директор, намагаючись криком перемогти страх.

Та греблю вже прорвало. Орсо, звичайно слухняний, як пес, ще нижче нахилив голову й насувався на «маестро бича», розпрямляючи свої залізні м'язи.

— *Help! Help!*¹ — заверещав маестро.

¹ Допоможіть, рятуйте! (Англ.)

Його почули.

Чотири здоровенні негри щодуху вбігли зі стаєнь і кинулись на Орсо. Почалась страшна боротьба, на яку директор дивився, цокочучи зубами. Довгий час можна було бачити лише темні, сплетені в один клубок тіла, що судорожно борюкались в запалі, то чути хрипіння та тяжке із свистом дихання. Але через деякий час один з негрів, ніби надлюдською силою викинений з цієї безладної маси, перевернувся в повітрі й упав коло директора, глухо гупнувши головою об підлогу; незабаром вилетів другий і, нарешті, над клубком сплетених у боротьбі тіл підвівся Орсо, ще страшніший, закривавлений і з наїжаченим волоссям. Коліньми він притискав до підлоги ще двох знепритомнених негрів. Далі він випростався і знову ступив до директора.

Маестро заплющив очі.

В ту ж мить він відчув, що ноги його вже не торкаються землі, далі відчув, що летить у повітрі, а потім вже нічого не відчував, бо, вдарившись усім тілом в другу половину дверей, неспритомний упав на землю.

Орсо обтер обличчя й підійшов до Дженні.

— Ходім! — коротко сказав він.

Узяв її за руку, й вони пішли. Все місто в цей час ганялось за процесією циркових фургонів і машиною, що грала «*Yankee Doodle*», отож коло цирку було зовсім пусто. Тільки папути, гойдаючись на обручах, голосно кричали. Взявшись за руки, діти пішли туди, де в кінці вулиці здалека видно було безмежну рівнину, порослу кактусами. Мовчки минали вони будинки, що ховалися в тіні евкаліптів, потім поминули міську різню, коло якої кружляли тисячі чорних з червоними крилами шпаків, перескочили широкий іригаційний рів, увійшли в помаранчевий гайок і, пройшовши його, опинились серед кактусів.

Це вже була пустиня.

Скільки око бачило, здійсмались все вище колочі рослини; поплутані листки, що виростали один з одного, загороджували дорогу, хапали своїми гачками Дженні за платтячко. Інколи кактуси здійсмалися так високо, що діти опинялись наче в лісі, зате в тім лісі їх уже ніхто не міг знайти. Так вони йшли, звертаючи то праворуч, то ліворуч, аби відійти якнайдалі. В тих місцях, де піраміди кактусів були менші, на обрії блакитніли гори Санта-Ана. Вони прямували до тих гір. Стояла велика спека. В кущах цвірчала попелясто-сіра сарана. Сонячне проміння лилося з неба потоками; пересохла земля рябіла сіткою розколин, тверде листя кактусів, здавалось, розм'якло від спеки, а квіти поникли і прив'яли. Діти йшли мовчки, замислені. Все довкола було для них таке нове, що вони цілком віддалились враженням і навіть забули за втому. Дженні перебігала очима з одної купки рослин на другу, з цікавістю вдивляючись в саму гущу кактусів, і час від часу питала товариша:

— Це вже пустиня, Орсо?

Проте виявилось, що пустиня зовсім не пуста. З далеких заростей долинали заклики самців-курінок, а навколо розлягались дивні звуки: цокання, цмокання, бурмотіння, словом, найрізноманітніші голоси маленьких звірят, що живуть у кактусових заростях. Часом з них зривалась ціла зграя курінок; чубаті птахи кидались навітки, дигаючи своїми довгими ногами, чорні білки при наближенні дітей ховались під землю, на всі боки розбігались зайці та кролі; ховрахи, що сиділи коло своїх нір на задніх лапках, схожі були на німецьких фермерів, що стоять у дверях своїх домів.

Відпочивши з годину, діти пішли далі. Дженні незабаром захотілось пити, і Орсо, в якому, видно, збудилась індіанська кмітливість, зарадив цьому тим, що назривав кактусових плодів. Було їх багато, і росли вони на одному листку з квітами. Правда, оббираючи їх,

обоє вони покололи пальці тонкими, як волосинки, колючками, зате кисло-солодкі плоди їм дуже смакували. Вони вгамували і спрагу, й голод. Пустиня нагодувала дітей, як мати. Підживившись, вони могли йти далі. Кактуси підносились все вище, вони непаче росли один в одного на голові. Земля під ногами поступово і весь час підіймалася вгору. Ще раз огляпувшись з пагорка, вони побачили Анагейм, що вже тільки мрів у далечі й нагадував велику купу дерев у степовій низовині. Цирку зовсім не було видно. Однак вони невпинно йшли до гір, що вимальовувалися все виразніше. Місцевість стала набирати інакшого вигляду. Поміж кактусами подекуди траплялись кущі, а часом і дерева. Починалась лісиста частина передгір'я Санта-Ана. Орсо зламав одно дерево і, пообривавши гілки, зробив з нього дрюка, який в його руках міг бути грізною зброєю. Інстинкт індіанця підказав йому, що в горах краще мати хоч палицю в руках, тим більше що сонце вже стояло над спочивком. Його великий вогнистий диск скотився далеко за Анагейм і поринав в океан. За хвилину сонце зовсім зникло, але на заході ще поменіла заграва і по всьому небу тяглися червоні, золоті й помаранчеві смуги. Гори в цих відблисках світились, а кактуси набували фантастичних форм, нагадуючи людей або тварин. Дженні дуже стомилась і хотіла спати, але вони обоє щосили поспішали до гір, самі не знаючи чого. Незабаром вони побачили скелі, а дійшовши до них, знайшли струмок. Напившись води, вони пішли далі вздовж річища. Тим часом скелі, що спочатку траплялись лише зрідка, тепер з'єднались у суцільні мури, що далі, то вищі, і ось нарешті діти увійшли в каньйон, тобто в ущелину.

Вечірня заграва згасла. Морок все більше огортав землю. Місцями, де ліани перекидались з одного берега на другий і створювали ніби склепіння над струмком, було зовсім темно і дуже страшно. Вгорі чути

було ніби шум дерев, яких вони відділя не бачили, і Орсо здогадувався, що там — пуща, в якій напевне було повно хижих звірів. Час від часу відтіть навіть долинали якісь підозрілі голоси, а коли настала справжня ніч, стало виразно чути хрипке завивання риси, ричання ягуарів та плачливі голоси койотів.

— Боїшся, Джі? — спитав Орсо.

— Ні,— відповіла дівчинка.

Та вона вже надто стомилась і не могла йти далі, тому Орсо взяв її на руки й поніс. Він ішов усе вперед, сподіваючись, що набреде на житло якогось сквандера або на мексиканське сельбище. Разів зо два йому здалося, що вдалині він бачить блискучі очі дикого звіра. Тоді він одною рукою тулив до себе заснулу Дженні, а в другій стискав свого дрюка. Сам він теж дуже стомився. Незважаючи на незвичайну силу, він почував, що Дженні заважка, бо весь час він ніс її тільки на лівій руці, щоб права була вільна для оборони. Часом він зупинявся передихнути, потім ішов далі. Раптом він спинився й пильно наставив вуха. Йому здалося, ніби він чує звуки дзвоника, що їх сквандери прив'язують на піч коровам і козам. Орсо швидко рушив вперед і незабаром дійшов до повороту струмка. Теленькання дзвоників лунало все виразніше, а далі стало чути ще й гавкання собаки. Орсо був певний, що наближається до якоїсь людської оселі. Це було дуже вчасно, бо за цілий день він страшенно стомився, йому вже бракувало сили.

Орсо поминув ще один поворот і побачив світло. В міру того, як він до нього наближався, його бистрі очі почали розрізняти вогнище, собаку, що, мабуть, прив'язаний до дерева, шарпався і гавкав, і нарешті чоловіка, що сидів коло вогнища.

«Дай боже, щоб то був чоловік з «доброї книжки»,— подумав Орсо.

Потім вирішив розбудити Дженні.

- Джі! — покликав він.— Прокинься, будемо їсти.
— Що це? — спитала дівчинка.— Де ми?
— В пустині.

Вона остаточно прокинулась.

— А що то за світло?

— Там живе якийсь чоловік, зараз ми будемо їсти.
Бідний Орсо був дуже голодний.

Тим часом вони підійшли вже близько до вогнища. Собака гавкав все лютіше, а старий чоловік, що сидів коло вогню, заслонивши рукою очі від світла, вдивлявся в темряву. За хвилину спитав:

— Хто там?

— Це ми...— відповіла топким голоском Дженні,— і нам дуже хочеться їсти.

— Підходьте сюди,— сказав старий чоловік.

Вийшовши з-за великого каменя, за яким вони ховались, Орсо і Дженні спинились перед вогнищем, тримаючись за руки. Старий глянув на них здивовано і мимоволі вигукнув:

— *What is that?*¹

Адже перед ним постало видовище, яке в безлюдних горах Санта-Ана могло здивувати будь-кого. На Орсо і Дженні були циркові костюми. Гарненька дівчинка в рожевому трико і коротенькій спідничці, що раптом відкілясь з'явилась, у світлі вогнища, здавалась казковою фесю. А за нею стояв на диво кремезнющий хлопець в тілесному трико, під яким випинались вузлуваті м'язи.

Старий скватер дивився на них широко розплющеними очима.

— Хто ви такі? — спитав він.

Маленька жіночка, видно, більше покладаючись на своє красномовство, защебетала:

— Ми з цирку, шановний пане! Пан Гірш сильно

¹ Що це таке? (Англ.)

побив Орсо, а потім хотів побити мене, а Орсо не дав і набив пана Гірша і чотирьох негрів, і потім ми втекли в пустиню, і йшли довго через кактуси, і Орсо мене ніс, потім прийшли сюди, і дуже нам хочеться їсти.

Обличчя старого самітника потроху прояснилось, а очі його з батьківською добродушністю спинились на чарівній дитині, що так поспішала висловити все одним духом.

— Як тебе звуть?

— Дженні.

— Отже, *welcome*¹, Дженні, і ти, Орсо! Я рідко бачу людей... Підійди до мене, Дженні.

Маленька жіночка, недовго думавши, обняла старого за шию і міцно поцілувала. Він здався їй людиною з «доброї книжки».

— А пан Гірш нас тут не знайде? — спитала вона, одірвавши своє рожеве личко від зів'ялого старечого обличчя.

— Кулю знайде! — відказав старий, а потім додав: — То, кажете, вам дуже хочеться їсти?

— О, дуже!

Скватер пограбався в попелі й видобув з нього чималий шмат оленячого стегна, запах якого одразу розійшовся навколо. Вони стали їсти.

Ніч була чудова. На небі високо над ущелиною викотився місяць, в гущавині ніжно защебетали маукавіси, вогонь весело гуготів, і Орсо з радості став мурчати. І він, і дівчинка їли, аж за вухами лящало; а старий самітник не міг їсти, і, невідомо чому, коли дивився на Дженні, у нього на очі набігали сльози.

Може, він колись був батьком, а може, в пустинних горах рідко бачив людей...

.

Відтоді всі троє стали жити вкупі!

¹ Ласкаво прошу (*англ.*).

САХЕМ

В місті Антилопі, що лежало над річкою тієї ж назви, в штаті Техас, всі жителі, від старого до малого, поспішали на циркову виставу. Зрозуміло, чому вони були такі збуджені, адже від часу заснування міста сюди вперше приїхав цирк з танцюристками, музикантами та канатохідцями. Місто було молоде. П'ятнадцять років тому тут не тільки не стояло жодного будинку, а й не було поблизу нікого з білих. У розвилку річки, на тому місці, де тепер Антилопа, лежало індіанське селище Чіаватта. То була столиця племені Чорних Змій, котрі свого часу так дошкуляли сусіднім німецьким колоніям — Берліну, Грюнденау та Гармонії, що колоністи не могли витримати. Правда, індіанці тільки боронили свою «територію», яку уряд штату Техас закріпив за ними на вічні часи найурочистішими трактатами; але яке до цього було діло колоністам з Берліна, Грюнденау та Гармонії? Певно було тільки одне: що вони відбирали у Чорних Змій землю, воду і повітря, а натомість несли дикунам цивілізацію, за що червоношкірі віддячували їм по-своєму: здирали з їхніх голів скальпи. Таке становище не могло довго тривати, отож одної місячної ночі чотиреста жителів Берліна, Грюнденау і Гармонії покликали собі на допомогу мексиканців з Ла Ора і напали на сонну Чіаватту. Тріумф доброї справи був повний. Чіаватта була спалена, а всі до одного жителі, незалежно від віку і статі, вирізані. Живими залишились тільки невеличкі групи воїнів, що вийшли в той час на лоні.

З самого селища ніхто не залишився живий, головним чином тому, що селище лежало в розвилку річки, а була весна, і річка розлилась навколо села непрохідною водною перепоною. Але саме цей розвилок, що занастив індіанців, сподобався німцям. З нього трудно втекти, зате тут зручно захищатись. Зважаючи на це, колоністи з Берліна, Грюнденау та Гармонії стали перебиратись у той розвилок, і на місці дикої Чіаватти дуже швидко постала цивілізована Антилопа. Через п'ять років вона нараховувала дві тисячі жителів.

На шостий рік по той бік розвилку знайдено поклади живого срібла, розробка яких подвоїла число жителів. Ще через рік на міському майдані судом Лінча повішено дев'ятнадцять останніх воїнів з племені Чорних Змій, схоплених у недалекому Лісі Мертвих, і з того часу віщо вже не стояло на заваді розвитку Антилопи. В місті виходило два «*Tagblatt*'и»¹ та один «*Montagsrevue*»². Залізнична колія з'єднувала Антилопу з Ріо-дель-Норте і Сап-Антоніо; на Опунція-Гассе стояло три школи, з них одна вища. На майдані, де були повішені останні Чорні Змії, збудовано добродійну установу; пастори щонеділі в церквах проповідували любов до ближнього, пошану до чужої власності та інші чесноти, необхідні в цивілізованому суспільстві. Одного разу якийсь проїжджий лектор навіть прочитав у ратуші доповідь «Про права народів».

Багатші жителі подсайкували про потребу заснувати університет, в чому міг би допомогти й уряд штату. Антилопівцям добре велося. Торгівля живим сріблом, апельсинами, ячменем та вином давала їм великі прибутки. Були вони чесні, хазяйновиті, роботящі, педагогічні і гладкі. Коли б хтось останнім часом одвідав Антилопу, що вже налічує понад десять тисяч

¹ «Щоденна газета» (нім.).

² «Понеділковий огляд» (нім.).

жителів, той у місцевих купцях не впізнав би тих нещадних завойовників, котрі п'ятнадцять років тому спалили Чіаватту. Дні вони проводили по крамницях, майстернях, конторах, а вечори — в пивній «Під золотим сонцем» на вулиці Гримучих Змій. Слухаючи їхню повільну і трохи гортанну мову, вигуки: «*Mahlzeit! Mahlzeit!*»¹, флегматичні звертання: «*Nun ja, wissen Sie, Herr Müller, ist das aber möglich?*»²— дзвін кухлів, дзюрчання пива, плюскіт пролітої на підлогу піни, дивлячись на той спокій, повільність, на філістерські пики, на риб'ячі очі, можна б подумати, що ви в пивній у Берліні або Мюнхені, а не на попелищі Чіаватти. Але в місті вже було *ganz gemütlich*³, і про попелища ніхто не думав. Того вечора люди поспішали до цирку, по-перше, тому, що після трудового дня розвага приємна і корисна, по-друге, тому, що жителі Антилопи горді були з його приїзду. Відомо-бо, що цирк не приїде в будь-яке містечко, отже, прибуття трупи шановного М. Діна до певної міри стверджувало вагу і значення Антилопи. Була, проте, і третя, може, найважливіша причина загальної цікавості.

Річ у тім, що другим номером було «Ходіння по дротині на висоті п'ятнадцять ступенів від землі (в супроводі музики) зробить знаменитий гімнаст Червоний Яструб, сахем (вождь) Чорних Змій, останній нащадок царського роду і єдиний живий з цілого племені: 1) Ходіння. 2) Стрибки антилопи. 3) Танець і «Пісня смерті». Де вже де, а в Антилопі сахем міг збудити найбільшу цікавість. Шановний містер Дін розказував у пивній, що п'ятнадцять років тому він знайшов по дорозі в Санта-Фе на Плянос ре Торнадо конаючого старого індіанця з десятирічним хлопцем.

¹ «Смачного! Смачного!» (Нім.)

² «Ну, знаєте, пане Мюллер, чи може ж таке бути?» (Нім.)

³ Все гаразд (нім.).

Старий вмер від ран та виснаження, але перед смертю встиг повідомити, що хлопець — син убитого сахема Чорних Змій і спадкоємець його титулу.

Трупа прихистила сироту, і він з часом став її першим акробатом. Проте вельмишановний містер Дін аж у півній «Під золотим сонцем» дізнався, що Антилона була колись Чиваттою і що знаменитий канатоходець виступатиме на могилі свого племені. Ця новина створила директорові прекрасний настрій, він зрозумів, що тепер напевне може розраховувати на успіх, треба тільки якнайкраще використати ефект. Зрозуміло, що антилопівські обивателі посунули до цирку, щоб показати привезеним з Німеччини жінкам та синам живого індіанця, якого ті ніколи не бачили, показати останнього з племені Чорних Змій і сказати: «Дивіться, п'ятнадцять років тому отаких ми вирізали до єдиного». — «Ах, боже!» — Приємно почути такий вигук здивування з уст Амальхен або маленького Фріца. Отож у всьому місті тільки й чути було: «Сахем! Сахем!»

Діти з самого ранку вже заглядали в шпарі між дошками, з обличчями зацікавленими й разом з тим переляканими, а старші хлопці, поійняті якимось воєвничим духом, повертаючись зі школи, грізно марширували, самі не знаючи для чого. Восьма година вечора. Ніч гарна, погідна, зоряна. Вітер приносить з-поза міста запах апельсинових гаїв, а в місті він змішується з запахом солоду. В цирку сяє злива вогнів. Перед головним входом горять і димлять величезні смолоскипи. Вітрець колише султани диму і язикі яскравого полум'я, що освітлює темні контури будівлі цирку. Це тільки що збудований дерев'яний круглий балаган з гостроверхнім дахом і зоряним американським пранором на шпилі. Перед входом великий патовп тїх, що не могли протовпитись або не мали за що купити квитків. Вої розглядають фурғони трупи, а головне — полотняну завісу вхідних дверей, на якій намальована

битва білих з червоношкірими. Коли завіса відхилилась, видно освітлене приміщення буфету з сотнями скляних кухлів на столі. Нарешті завісу відслоняють зовсім, і глядачі заходять всередину. У пустих проходах між лавками гупають людські кроки, і незабаром темна, рухлива маса заповнює всі проходи від низу до верху. В цирку видно як удень, бо хоч до нього не встигли провести газових труб, величезна люстра, складена з п'ятдесяти гасових ламп, заливає арену і глядачів потоками світла. В цьому світлі видно відхилені назад, вгоровані, з гладкими підборіддями, голови пиволубів, молоді жіночі обличчя і гарненькі, зачудовані личка дітей, у яких очі мало не вискочать на лоб з цікавості. Зрештою вираз обличчя в усіх глядачів, як звичайно у циркової публіки, зацікавлений, задоволений і трохи придуркуватий. Серед людського гомону, в якому чути вигуки: *«Frisch Wasser! frisch Bier!»*¹ — всі нетерпляче ждуть початку. Нарешті лунає дзвінок, виходить шість уніформістів у ютових чоботях і стають у два ряди коло входу з арени до стаєнь. Крізь ці ряди на арену вилітає баский кінь без сідла й вуздечки, а на ньому — ніби хмарка з мусліну, стрічок і тюлю. То танцюристка Ліна. Починається гарцювання під музику. Ліна така прекрасна, що молоденька Матільда, дочка пивовара з Опунція-Гассе, занепокоєна її вродою, нахилиється до вуха молодого крамаря Флосса з тієї ж вулиці і тихо питає, чи він ще її любить? Тим часом кінь мчить круг арени галопом і дихає, як локомотив, ляскають бичі, репетують і б'ють один одного по обличчю клоуни, що вибігли на арену слідом за Ліною, танцюристка виготить, як блискавка, публіка плеще в долоні. Яка ж бо чудова вистава! Але перший номер швидко кінчається. Надходить дру-

¹ Свіжа вода! свіже пиво! (Нім.)

гий. Слово «сахем! сахем!» передається з уст в уста. На клоунів, що й досі лупцюють один одного по обличчю, вже ніхто не звертає уваги. В цей час уніформісти вносять височезні козли і ставлять з двох боків арени. Оркестр перестає грати «*Yankee Doodle*» і починає сумну арію командора з «Дон-Жуана»; між козлами натягають дріт. Раптом сніп червоного бенгальського вогню злітає від входу й обливає кривавим світлом всю арену. Зараз у його сяйві з'явиться грізний сахем, останній з племені Чорних Змій. Але що це?.. Виходить не сахем, а сам директор трупи, вельмишановний містер Дін. Він вклоняється публіці й починає говорити. Він має честь просити «великодушних і шановних джентльменів, а також прекрасних і не менш шановних леді якнайпильніше додержувати тиші й не аплодувати, бо вождь сьогодні дуже роздратований і ще дикіший, ніж звичайно». Ці слова справляють неабияке враження, і — дивна річ! — ті самі достойні громадяни Антилопи, котрі п'ятнадцять років тому вирізали жителів Чіаватти, зараз зазнають якогось неприємного почуття. Хвилину тому, коли Ліна виконувала трюки на коні, вони раділи, що сидять біля бар'єра, звідки так добре все видно, а тепер тужно поглядають на горішні ряди і всупереч законам фізики вважають, що внизу задуха більша, ніж угорі.

Але чи пам'ятає що-небудь цей сахем? Він же з дитинства виховувався в трупі шановного містера Діна, що складається переважно з німців. Невже й досі не забув? Це здавалось неможливим. Оточення і п'ятнадцять років роботи в цирку, виконання всіляких трюків задля оплесків повинні зробити своє діло.

Чіаватта, Чіаватта! Адрже вони, німці, також на чужій землі, далеко від батьківщини, і не думають про неї більше, ніж це дозволяє їх бізнес. Насамперед треба їсти й пити. Про цю істину мусить пам'ятати кожен обиватель, як і останній з племені Чорних Змій.

Ці роздуми раптом уриває якийсь дикий свист у стайнях — і на арені появляється з хвилюванням очікуваний сахем. Лунає стриманий гомін юрби: «Це він! Це він!» — і потім тиша. Тільки чути, як сичить бенгальський вогонь коло входу. Всі погляди звернені на вождя, що має зараз виступити на могилі свого племені. Індіанець справді заслуговує того, щоб на нього дивитись. Він царствено гордий. Плащ з білих горностаїв — атрибут вождя, — від нього так і віє дикою силою, чим він нагадує напівприрученого ягуара. В його ніби викутому з міді обличчі є щось орлине, а на тому обличчі холодним блиском світяться справжні індіанські, спокійні й ніби байдужі, але зловісні очі. Він водить ними по публіці, немов вишукує собі жертву, бо, до речі, озброєний з ніг до голови. На голові у нього колишуться пера, за поясом стримить сокира й ніж для скальпування, тільки в руці замість лука він тримає довгу жердину, яка допомагає йому зберігати рівновагу під час ходіння по дротині. Спивившись посеред арени, він раптом вигукує воєнне гасло. «Боже милостивий!» --- то гасло Чорних Змій. Ті, котрі вирізали плем'я, добре пам'ятають це страшне завивання, але от що дивно: коли п'ятнадцять років тому вони не злякались завивання тисячі Чорних Змій, то зараз їх проймає холодний піт від голосу одного. До вождя підходить директор і щось йому каже, ніби хоче втихомирити його й заспокоїти. Дикий звір відчув віжкн, бо вже за хвилю розгойдується на дроті. Не зводячи очей з газової люстри, він ступає вперед. Дріт вгинається все дужче, часом його й не видно, і тоді здається, що індіанець завис у повітрі. Він іде вгору, ступає крок наперед, відступає назад і знов, балансуючи, іде вперед. Його витягнені під плащем руки схожі на величезні крпла. Ось він захитався, падає!.. Ні! Короткі, уривчасті оплески зриваються, мов вихор, і змовкають. Обличчя вождя стає все грізнішим.

В очах, зведених до газових ламп, спалахує зловісний вогонь. Глядачі занепокоєні, але ніхто не порушує тиші. Сахем підходить до другого кінця дроту, спинається, і з грудей його несподівано виривається пісня війни.

Дивна річ! Вождь співає по-німецьки. Але то легко зрозуміти: він напевне забув мову Чорних Змій. Зрештою на це ніхто не зважає, всі слухають пісню, що все росте й міцніє. Це навіть не пісня, а якесь безмірно тужливе виття, дике й хрипке, повне войовничих нот.

Можна розібрати слова.

«По великих дощах щороку виходило п'ятсот воїнів з Чіаватти на стежки війни або на великі весняні лови. Коли вони поверталися з війни, їх прикрашали скальпи, коли поверталися з ловів, привозили м'ясо та буйволячі шкури, а жінки радісно вітали їх і танцювали на честь Великого Духа.

Чіаватта була щаслива! Жінки господарювали в вігвамах, діти виростали гарними дівками та хоробрими воїнами. Воїни вмирали на полі слави і йшли полювати з духами батьків у Срібні гори. Сокири їх ніколи не були закривавлені жіночою та дитячою кров'ю, бо воїни Чіаватти були чесними мужами. Чіаватта була могутня. Та прийшли з-за далеких морів блідолиці й кинули вогонь на Чіаватту. Блідолиці воїни не подолали Чорних Змій в бою, а підкралися вночі, мов шакали, й закривавили свої ножі кров'ю сонних воїнів, жінок і дітей.

І не стало Чіаватти, бо на її місці блідолиці поставили свої кам'яні вігвами. Замордоване плем'я і знищена Чіаватта волають про помсту».

Голос вождя став зовсім хрипливим. Тепер, розгойдуючись на дроті, він здавався якимось червоним ангелом помети, що ширяв над юрбою. Навіть директор був явно занепокоєний. В цирку запала мертва тиша.
А вождь провадив далі:

«Від цілого племені залишилось тільки одне дитя. Було воно мале і кволе, але присяглося Духові Землі, що помститься. Що побачить труни блідолицих чоловіків, жінок, дітей — пожежу, кров!..»

Останні слова перейшли в люте ревіння. По цирку, немов раптовий повів вітру, пронісся гомін. У головах глядачів замиготіли тисячі запитань без відповіді. Що він зробить, оцей оскаженілий тигр? Чим погрожує? Як здійснить помсту? Він? Сам-один? Залишатись чи втікати? Чи боронитись — і як?

— *Was ist das? Was ist das?* — залунали злякані жіночі голоси.

Раптом нелюдським вереском озвався вождь, він дужче загойдався на дроті, скочив на дерев'яні козли, що стояли під люстрою, і підняв жердину. Страшна думка блискавкою майнула в головах: він розіб'є люстру і залле цирк потоками палаючого гасу. З грудей глядачів вихопився крик. Але що це? З арени гукають: «Стій!» Проте вождя все нема, він зіскочив на землю і зник у проході. Не спалив цирку? Де ж він подівся? Колп ось він виходить, виходить знову, засапаний, стомлений, страшний. В руках він несе бляшану миску, простягає її до глядачів і мовить благальним голосом:

— *Was gefällig für den letzten der Schwarzen Schlangen!..¹*

З грудей глядачів звалився камінь. Отже, все це було підстробно хитрим директором для більшого ефекту? В миску сиплються долари й півдолари. Як же відмовити останньому з Чорних Змій — в Антилопі, на попелищі колишньої Чіаватти? Люди мають серце...

Після вистави сахем пив пиво й їв кведлі в пивній «Під золотим сонцем». Оточення, видно, зробило своє діло. Сахем став в Антилопі дуже популярним, особливо у жіноцтва. Подейкували навіть...

¹ Що ваша ласка для останнього з Чорних Змій!
(Нім.)

ПРИМІТКИ

ЕСКІЗИ ВУГЛЕМ

- Стор. 17. *Війт* — волосний старшина.
- Стор. 23. *...про трохи давніші часи...* — мовиться про польське повстання 1863 р., про яке Сенкевич, з огляду на царську цензуру, не міг сказати виразніше.
- Стор. 24. *«О честь вам, панове магнати!»* — рефрен популярної революційної пісні, написаної прогресивним краківським поетом Густавом Еренбергом (1818—1895).
- Стор. 32. *Шість грошів* — три копійки.
- Стор. 33. *Під час заворухи...* — йдеться про польське повстання 1863 р.
- Стор. 35. *...після блискучої перемоги над карлістами...* — йдеться про міжусобну війну в Іспанії (1833—1840), призвідцем якої був дон Карлос, що після смерті брата намагався захопити королівський престол.
- Стор. 39. *...француз не дасться пруссакові!* — Розмова точиться на початку франко-прусської війни (1870—1871), що закінчилася поразкою Франції.
- Стор. 59. *Імогена* — ім'я персонажа з драми У. Шекспіра «Цімбелін», уособлення вірної дружини.
- Стор. 64. *Охорович*, Юліан (1850—1917) — польський вчений і публіцист, що виступав проти католицької церкви.
- Стор. 68. *Ел...и* — псевдонім польського поета Адама Асника (1838—1897).
- Стор. 69. *Совінський*, Леонард (1831—1887) — польський поет, який в багатьох творах зобразив тяжке життя простого люду.
- Стор. 77. *Чеський* — давня дрібна монета в шість грошів (три копійки).
- Стор. 85. *Гомон* — за старовинним повір'ям стихійний невтримний похід дерев, каміння і звірини в однім напрямку.

ЯНКО-МУЗИКАНТ

- Стор. 92. *Грімниця* — похоронна свічка, яку вставляють мерцеві в руку,

ІЗ СПОГАДІВ ПОЗНАНЬСЬКОГО ВЧИТЕЛЯ

- Стор. 103. ...*різноманітні бурі*...— польське повстання 1863 р.
Стор. 107. ...*історія, яку «Дядько племінникам розповів»*...— підручник польської історії, написаний істориком Йоахімом Лелевелем (1786—1861).

БАРТЕК-ПЕРЕМОЖЕЦЬ

- Стор. 122. ...*коли бог дав війну*...— йдеться про франко-пруську війну 1870—1871 років.
Стор. 123. ...*уболював за долю іспанського престолу*.— Одною з причин франко-пруської війни був протест Франції проти віддання іспанського престолу родичеві пруського короля, князеві Леопольду Гогенцоллерну.
Стор. 129. *Штейнмец*, Фрідріх (1796—1877) — пруський генерал, потім фельдмаршал.
Стор. 132. *Наш Фріц*.— Фрідріх-Карл, тодішній наступник пруського престолу. Командував частиною пруського війська і здобув першу перемогу над Віссенбургом.
Стор. 133. «*Бартоше, Бартоше...*» — початкові слова популярної патріотичної пісні часів Косцюшкового повстання.
Стор. 137. ...*від Гравеллотом*...— У кривавій битві під Гравелотом 18 серпня 1870 р. французька армія маршала Базена була розгромлена пруськими військами, серед яких брали участь познаньські (польські) полки.
Стор. 141. *Поки ми живемо*...— рядок з польського національного гімну.

ПО ХЛІБ

- Стор. 204—205. *Будинки, споруджені, може, ще голландськими колоністами*...— Першими поселенцями на місці теперішнього Нью-Йорка були на початку XVII ст. голландці. Містечко, яке вони заснували, називалося Новий Амстердам. В 1664 р. його захопили англійці й перейменували в Нью-Йорк.
Стор. 205. *Бараки Кастель-Гардена* — на острові Манхеттен для емігрантів, що прибували до Америки.
Стор. 209. *Гобокен* — район Нью-Йорка, відділений від Манхеттена річкою Гудзон.

ДОГЛЯДАЧ МАЯКА

- Стор. 256. *Гораїн, Юліан* (1821—1883) — польський літератор і публіцист. *Аспінваль* — теперішня назва Колон — місто біля північного входу в Панамський канал.

Стор. 258. ...у тридцятому — тобто під час повстання 1830—1831 рр. ...в Угорщині — в угорському повстанні, скерованому проти Австрії (1848—1849). ...в Америці проти південців — у громадянській війні північних штатів проти південних в 1861—1865 роках. *Плени* — так називаються безмежні степи між Нью-Йорком і Каліфорнією (прим. автора).

Стор. 261. ...не хотів хапатись за стремено... і кричати «пардон». — Вхопитись за стремено або крикнути «пардон» під час бою — означало здатися в полон.

СПОГАД ПРО МАРІПОЗУ

Стор. 278. *Скеатер — поселенець*. «У нас інакше, інакше, інакше!» — патріотичний вірш Юзефа Богдана Залеського. *Генерал Людвік Мєрославський* (1814—1878) — невдалий керівник повстання у Великопольщі в 1848 р. Показав себе здібним воєначальником у сіцилійському повстанні 1849 р. проти чужих королів. Керував баденським повстанням проти пруссаків і перейшов з Баденською революційною армією в Швейцарію. Здобув собі загальну симпатію в Бадені.

Стор. 279. *Садова* — село в Чехії, де пруссаки здобули вирішальну перемогу в прусько-австрійській війні 1866 року. *Седан*. — У битві під Седаном у 1870 р. пруська армія розгромила французьку.

Стор. 281. *Вернигора* — легендарна постать лірника-віщуна у творах Ю. Словацького, С. Виспянського та художника Я. Матейка.

Стор. 283. *Гурницький*, Лукаш (1527—1603) — польський публіцист і письменник. Виступав прибічником ідей гуманізму і національного розвитку Польщі. *Скарга*, Петро (1536—1612) — політичний діяч шляхетської Польщі, фанатичний проповідник католицизму... *читає Вуйка*... — тобто читав біблію, перекладену і прокоментовану Якубом Вуйком (1540—1597).

ОРСО

Стор. 292. *Рембрандт*, Гарменс ван Рейн (1606—1669) — великий голландський художник. *Грез*, Жан-Батіст (1725—1805) — французький художник.

САХЕМ

Стор. 313. «*Дон-Жуан*» — славетна опера великого німецького композитора В.-А. Моцарта (1756—1791).

Генрик Сенкевич

НОВЕЛЛИ

(На українском язике)

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *В. Г. Струтинський*
Художник *О. Б. Ніколаєць*
Художній редактор *В. В. Машков*
Технічний редактор *Л. М. Грицишин*
Коректори *Г. М. Стадник, О. К. Бобренко*

Виготовлено на Харківській
книжковій фабриці ім. М. В. Фрунзе
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»,
Донець-Захаржевська, 6/8.

Здано на виробництво 8/II 1974 р.
Підписано до друку 13/VIII 1974 р.
Папір № 1. Формат 70 × 90^{1/2}.
Фізичн. друк. арк. 10. Умовн. друк. арк. 11,7.
Обліково-видавн. арк. 14,294. Ціна 56 коп.
Замовлення № 4-76. Тираж 65 000.

